

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки XX ст.)

До питання про початок громадянської війни на Україні

Сталінізм і Україна

М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.)

Сьогодення Інституту історії України АН УРСР

Як селяни писали листа Сталіну

О. Субтельний. Україна. Історія

Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах

7'91

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спирін, В. П. Чугайов.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *В. М. Волковинський*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

x

слідований. Научний журнал. Основан в 1937 г. Выходит ежемесячно. (На украинском языке). Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Киевская книжная типография научной книги, 252004, Киев 4, ул. Репина, 4.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 7 (364)

ЛИПЕНЬ 1991

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті—40-ві роки ХХ ст.) (Закінчення) 3

Солдатенко В. Ф. До питання про початок громадянської війни на Україні 16

Маловідомі сторінки історії

Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна (Продовження) 26

До 125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.) (Продовження) 38

Методологія та методика історичних досліджень

Дзюбко І. С., Циганков П. А. (Москва). До питання про предмет політології 48

ІНТЕРВ'Ю

Кондуфор Ю. Ю. Сьогодення Інституту історії України АН УРСР 57

ПОВІДОМЛЕННЯ

Санцевич А. В. Співвідношення наукового та художнього методів відображення дійсності 61

Неженцев Ю. І. З історії громадської діяльності наукової інтелігенції України в умовах «диктатури пролетаріату» 72

Дашкевич Я. Р. (Львів). Василь Капніст — український політичний діяч 78

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Варшавчик М. Я. Особливості політичного розвитку Росії наприкінці ХІХ ст. 83

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Ричка В. М. С. В. Юшков 90

Юшкова Є. С. Спогади про батька 99

СПОГАДИ

Хвиль М. М. (Полтава). Як селяни писали листа Сталіну (Закінчення) 103

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Субтельний Орест (Торонто, Канада). Україна. Історія (Продовження) 113

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Гонтар О. В. (Одеса). Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки 125

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах (Закінчення) 131

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Зубалій О. Д. Комуністична партія України: з'їзди і конференції 114

Муковський І. Т., Савчук П. О. (Ровно). Сила, победившая фашизм 146

Ауліх В. В. (Львів). Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период 148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Сарбей В. Г. Перші «Нечкінські читання» 153

Гранчак І. М. (Ужгород), Зимомря М. І. (Ужгород). Наукова конференція «Інтелігенція Закарпаття ХІХ ст. і розвиток гуманітарних наук у контексті міжслов'янських взаємозв'язків» 155

Горобець В. М. Республіканські наукові читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» 157

Новий погляд на проблему

О. С. Рубльов (Київ), Ю. А. Черченко (Київ)

Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.) *

У розділі йдеться про політику сталінщини щодо західноукраїнської інтелігенції в другій половині 40-х років. Цей час, що на міжнародній арені дістав назву періоду «холодної війни», ознаменувався у Радянському Союзі, зокрема в УРСР, посиленням ідеологічної реакції, розгортанням наступу на інакомислячих, черговими хвилями вишукування «контрреволюціонерів» та «націоналістів». У складних умовах Західної України ці процеси мали свою специфіку.

Значно скромніше становище у повоєнному суспільно-політичному та літературно-мистецькому житті УРСР займала колишній член Спілки «Західна Україна» Агата Турчинська, що мешкала в Києві у відомому будинку за № 68 по вулиці Леніна. Втім саме до неї за порадою чи з проханнями листовно зверталися ті, кому пощастило уникнути сталінських репресій за участь у цій літературній організації, але які в тодішньому письменницькому середовищі були на становищі аутсайдерів. Так, 13 січня 1945 р. колишній член «Західної України» М. Е. Гаско повідомляв про себе у листі до А. Турчинської: «Відтоді, коли я в 1941 р. попрощавсь із В[ами] та покинув місто [Київ. — Авт.], в складі одної з колон Сталінського РВК, чимало... мені довелось пережити. Я втратив матір, трьох сестер, одного брата... Фронт, оточення, знов фронт, нафтова промисловість Кавказу... А зараз я в Мелітополі, ось уже 2 місяці, викладаю історію світової літератури... Вітаю Любомира [Дмитерка. — Авт.], Сосюру, Первомайського, Голованівського»¹.

Згодом М. Гаско, як інженер за фахом, працював у Москві. Його лист звідти від 9 жовтня 1949 р. яскраво передає почуття людини, що не з власної волі змушена була залишити не лише улюблену літературну справу, а й батьківщину. «Я дуже відірвався від України, — писав, зокрема, він А. Турчинській, — від літератури та мистецтва, й тому мені приємно буде почути щось про життя й справи, які для мене зараз бринять, як забутий вже мотив з раннього дитинства». А далі йдуть рядки, які свідчать про відчуття власної маргінальності в тодішньому суспільно-політичному житті, властиве, мабуть, і тим членам КПЗУ, що залишилися в живих. «Зрештою, — писав М. Гаско, — це забуття є двостороннім, бо, певно, й на Україні, в зв'язку з річницею звільнення Західної України, ніхто не вважає за потрібне згадувати тих, хто віддав своє життя в боротьбі проти шляхетсько-капіталістичного панування, й тих, хто відбивав цю боротьбу в своїх творах, написаних у вирі цієї боротьби»².

Втім до М. Гаска доля була більш-менш прихильна. Після ХХ з'їзду КПРС він знайшов у собі сили повернутися в літературу. Не такою

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 1, 2, 3, 4, 5, 6.

¹ ЦДАМЛІМ УРСР, ф. 322, оп. 1, спр. 371, арк. 1.

² Там же, арк. 14—14 вв.

вона була до І. Ткачука, односельчанина М. Ірчана, колишнього «ідеолога» Спілки «Західна Україна». Серед її членів він свого часу обіймав найвищу посаду — наприкінці 20-х — на початку 30-х років був інструктором ЦК КП(б)У. Невиліковно хворий, фактично прикутий до ліжка, він писав до А. Турчинської із Золотоноші 10 серпня 1945 р.: «Стараюся скоро приїхати на пару днів до Києва наладити свої літ[ературні] справи, але мені це нелегко зараз — [у] важкому я стані»³. 9 жовтня 1945 р. І. Ткачук повідомляв їй про свої творчі плани: «Підготую до друку збірку новел і оповідань «Під вогнем і залізом». Всіх старань докладую, щоб швидше її закінчити, але умови дуже несприятливі»⁴. Згодом він переїхав до Львова, де до останніх днів життя працював над романом «Розбиті кордони»⁵.

Попри всі намагання І. Ткачука повернутися в літературу, це йому не вдалося: давалися взнаки критичний стан здоров'я й тривала перерва у літературній творчості. Так, оцінюючи збірку «Під вогнем і залізом», один з рецензентів зауважив у 1946 р.: «Іван Ткачук відомий в нашій літературі, і колись видавалися його твори (на початку 30-х років), як письменник із Західної України. Я не маю змоги зараз порівнювати його творчість ранішої (пори. — Авт.) з теперішньою, але можу сказати одне, що автор значно відстав від вимог сьогоденної літератури, і на фоні сьогоденного дня його твори здаються буквально початківськими»⁶. Своєю безжалісністю ця рецензія нагадувала смертний вирок, але відбивала справжній стан справ. У жовтні 1948 р. І. В. Ткачук помер*.

Та у найгіршому становищі в другій половині 40-х років опинилися західноукраїнські літератори старої, «буржуазної» школи, які стали об'єктом цькування й звинувачень у націоналізмі. Йдеться про львів'ян П. С. Карманського (1878—1956) та М. І. Рудницького (1889—1975)**. І якщо стосовно відомого поета П. С. Карманського ця критика певною мірою мала підґрунтя, оскільки в роки фашистської окупації він принизився до колабораціонізму, назвавши Гітлера в одному з віршів «месником, богом даним», то щодо М. І. Рудницького — літературознавця, критика й письменника, професора Львівського університету — звинувачення були зовсім безпідставними. Аби сяк-так обґрунтувати закиди на його адресу, його звинувачували, зокрема, в написанні «ідеологічно невитриманих» літературно-критичних праць «Між ідеєю і формою»

³ Там же, спр. 520, арк. 1.

⁴ Там же, арк. 3.

⁵ Див.: Письменники Радянської України, 1917—1987: Біобібліогр. довідник.— К., 1988.— С. 594.

⁶ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 212, оп. 2, спр. 1, арк. 66.

* З приводу смерті І. В. Ткачука в львівській пресі з'явилося просте сповіщення (навіть не некролог): «Львівська організація Спілки радянських письменників України та редакція журналу «Радянський Львів» з сумом сповіщають про передчасну смерть літератора Івана Васильовича Ткачука, що сталася після тривалої тяжкої хвороби 19 жовтня ц. р. ...» (Див.: Львовская правда.— 1948.— 21 окт.; Вільна Україна.— 1948.— 22 жовт.). Зрозуміло, що про участь покійного в «контрреволюційній» Спілці письменників «Західна Україна» не згадувалося...

** У великій родині Рудницьких, крім старшого, Михайла Івановича, були ще два брати й сестра. Всі вони залишили помітний слід у міжвоєнній історії Західної України, вирізняючись серед тодішньої галицької інтелігенції. Сестра М. І. Рудницького — Мілена (1892—1976) — політична й громадська діячка, один з лідерів західноукраїнського жіночого руху, активний член УНДО, посол до сейму (1928—1935); з вересня 1939 р. опинилася на еміграції. За її редакцією у 1958 р. в Нью-Йорку вийшов згадуваний нами вище збірник «Західна Україна під польськими». Журналіст та політичний діяч Іван (нар. 1896), що виступав під псевдонімом «Кедрин» і у 1922—1939 рр. був одним з провідних співробітників львівського часопису «Діло», також опинився за кордоном. Найменший брат — Антін (1902—1975) — відомий композитор, піаніст та диригент, який на запрошення НКО УСРР в 1927—1932 рр. керував оркестрами у Харківському та Київському оперних театрах; з 1939 р. жив у Сполучених Штатах (Див.: Енциклопедія українознавства: Словникова частина.— Т. 7.— С. 2630—2631; Encyclopedia of Ukraine.— Toronto; Buffalo; London, 1988.— Vol. II.— P. 434).

(1932) та «Від Мирного до Хвильового» (1936), звичайно, далеких від методу «соціалістичного реалізму».

Особливої гостроти «критика» П. С. Карманського й М. І. Рудницького набула в 1947 р., під час другого владарювання Л. М. Кагановича на Україні. 24 липня з доповіддю «Боротьба проти українського націоналізму» у Львові виступив Д. З. Мануїльський. Через тиждень після цієї «настановчої» промови, 30 липня, відбулися загальні збори львівських письменників, на яких критикувалися «ворожі твори» П. С. Карманського та вказувалося на серйозні помилки в творах члена Спілки письменників М. Рудницького⁷. 15—20 вересня 1947 р. в Києві відбувся розширений пленум Правління СРПУ, на порядок денний якого було винесено питання «Про виконання Спілкою радянських письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград». На пленумі виступив голова львівської філії СРПУ П. С. Козланюк і піддав критиці П. С. Карманського та М. І. Рудницького. Стосовно останнього було сказано, що «Рудницький і досі не виступив з таким твором, який засудив би ту підлу роботу, яку він десятками років проводив проти нашого народу, проти революції, проти нашої радянської ідеології...». П. С. Козланюк завершив свій виступ недвозначною фразою: «Час уже очистити наші лави від тих людей, які не хочуть разом з нами йти до спільної мети»⁸.

Нарешті, 17 листопада 1947 р. відбулося засідання Президії СРПУ, на порядок денного якого було винесено таке «нейтральне» питання, як «Літературні справи Львівської організації СРПУ». Засідання звелось до обговорення «антирадянської поведінки» П. С. Карманського та М. І. Рудницького (останніх навіть не було запрошено на засідання). Після виступів І. Ле, В. Сосюрн, П. Панча, П. Тичини, О. Корнійчука, Ю. Смолича, Ю. Яновського та деяких інших на творчості двох львівських літераторів було поставлено «хрест». Їхній життєвий і творчий шлях характеризувався як «зрадницька діяльність» (щоправда, М. І. Рудницький був названий ще й «типовим псевдовченим», літературознавцем у лапках⁹). О. Корнійчук, зокрема, зазначив, що Президія СРПУ із запізненням порушила питання про перебування Карманського та Рудницького в лавах Спілки. «Ці буржуазні націоналісти, — сказав він, — знайшли було собі захисників в особі М. Рильського та Л. Новиченка, яких літературна громадськість ще питає, чому вони захищали тих, чия діяльність носила ворожий буржуазно-націоналістичний характер»¹⁰.

Щоб виправити помилки попереднього керівництва письменницької спілки на чолі з М. Рильським, Президія СРПУ ухвалила: «1. Виключити з Спілки письменників Карманського П. С., як буржуазного націоналіста й апологета гітлеризму. (Прийнято одноголосно). 2. Виключити з Спілки письменників Рудницького М. І., як буржуазного націоналіста, що не роззброївся й продовжує стояти на ворожій антирадянській платформі. (Прийнято одноголосно)...»¹¹.

Виключення зі Спілки письменників автоматично прирікало митців на поступове зубожіння, оскільки позбавляло можливості друкуватися (тим більше з тавром «буржуазного націоналіста») й мати літературний заробіток. Альтернативи еміграції, яка з'явилась лише з другої половини 60-х років, тоді не існувало. Отже, залишалися лише два «виходи» із становища: або смерть, або «перековка», тобто паплюження власного минулого, беззастережне визнання «переваг» сталінської системи взагалі й методу «соціалістичного реалізму» зокрема. М. І.

⁷ Див.: Літ. газета (Київ).— 1947.— 7 серп.

⁸ Літ. газета.— 1947.— 2 жовт.

⁹ Див.: Буржуазних націоналістів — на смітник історії! // Літ. газета.— 1947.— 20 листоп.

¹⁰ Літ. газета.— 1947.— 20 листоп.

¹¹ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 590, оп. 1, спр. 41, арк. 105.

Рудницький і П. С. Карманський змушені були за цих умов кожний по-своєму «перебудовуватися», тобто йти на компроміс з власним сумлінням.

29 вересня 1950 р. Президія СРПУ ухвалила: «Тов. Рудницького Михайла Івановича поновити в членах Спілки радянських письменників»¹². За це відновлення М. І. Рудницький, наскільки нам відомо, погодився поставити свій підпис під збірником памфлетів «Під чужими прапорами», спрямованим проти «українських буржуазних націоналістів» й виконаним у кращих традиціях «холодної війни» В. П. Беляєвим (1907—1990), який лише формально виступав співавтором М. І. Рудницького¹³.

Через два роки в членах Спілки письменників України було поновлено й П. С. Карманського. Ухвала Президії СРПУ від 24 листопада 1952 р. настільки промовиста, що фактично не потребує додаткових коментарів: «В зв'язку з тим, що останнім часом П. С. Карманський (нагадаємо: «апологет гітлеризму». — Авт.) творчо активізувався і видав публіцистичну книгу, в якій викриває мерзенне обличчя Ватикану, та збірку нових поезій, поновити тов. Карманського П. С. в членах Спілки радянських письменників»¹⁴...

Досить великий приплив мешканців східних областей України та інших республік Радянського Союзу до західного регіону УРСР в повоєнний час (крім кадрової політики сталінщини, він посилювався ще й наслідками голоду 1946—1947 рр. на Україні, оскільки на заході республіки становище з продовольством було набагато кращим) викликав чимало проблем, розв'язати які за умов сталінської тоталітар-

¹² Там же, спр. 103, арк. 17.

¹³ Див.: Беляєв В., Рудницький М. Под чужими знаменами.— М., 1954.— 207 с.; Беляєв В., Рудницький М. Під чужими прапорами: Памфлети.— К., 1956.— 245 с. «Надісланий» до Львова, в 1944 р. письменник В. П. Беляєв нашвидкоруч написав цей публіцистичний збірник і у 1946 р. надіслав його рукопис на «санкцію» Д. З. Мануїльському. 28 червня 1946 р. останній відповів роздратованою телеграмою: «Вашу книгу «Под чужими знаменами» получил. Несмотря на свою занятость, я приступил к ее чтению. После прочтения сообщу о решении. Мануильский» (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3210, арк. 21). Рішення було негативним — потрібно було, щоб на книжці стояло не лише прізвище Беляєва, а й когось з місцевих західноукраїнських інтелігентів. Ним змушений був стати М. І. Рудницький. Про це свідчить і вступ до першого видання цього збірника, де є такі рядки: «Професор Рудницький, все життя перебуваючи у Львові й довгі роки співробітничавши в українській націоналістичній пресі, з якою він згодом рішуче порвав, мав можливість близько спостерігати багатьох провідників українських націоналістів...» (Див.: От издательства // Беляєв В., Рудницький М. Под чужими знаменами.— С. 5). Вимушеність цього кроку М. І. Рудницького чудово розумів, наприклад, відомий львівський композитор В. О. Барвінський (1888—1963), якого було піддано «критиці» в згаданій книжці. Протягом 1948—1958 рр. він відбував покарання за міфічні «націоналістичні» злочини в мордовських таборях. Один з його побратимів по нещастю пригадував: «...Мені кортіло дізнатися, як Барвінський ставиться до книжки «Під чужими знаменами», зокрема, до одного з її авторів, Рудницького, адже то його земляк, львів'янин. ...Василь Олександрович на моє запитання почав пригадувати, що Рудницький добрий співрозмовник і, взагалі, хороша душевна людина.— Але ж він облив Вас брудом, обпалюжив! — не витримав я.— То його... примусили написати,— пояснив Василь Олександрович.— Він не своєю волею те вчинив.— Все одно безчесно! — твердив я.— Він мусив підписати. Його теж могли посадити,— говорив композитор без тіні нещирості...» (Див.: Кучер М. Півтора року з Василем Барвінським // Україна.— 1990.— № 31.— С. 15). Щоправда, провина Михайла Івановича полягала лише в тому, що він згодився поставити своє прізвище на обкладинці цієї одіозної книжки. Справжній автор розділу про «шпигунську» родину Барвінських — В. П. Беляєв — не особливо й крився із своїм авторством, а після смерті М. І. Рудницького в 1975 р. й відверто виступав одноосібно (Див., напр.: Беляєв В. Таємниці родини Барвінських // Прапор (Харків).— 1981.— № 9.— С. 104—117).

¹⁴ ЦДАМЛМ УРСР, ф. 590, оп. 1, спр. 148, арк. 173. У постанові йдеться про такі твори П. С. Карманського, як «Ватікан — натхненник мракобісся і світової реакції» (Львів, 1951.— 48 с.; перевидано в Києві у 1952 р., а також в Києві та Львові у 1953 р.); «На ясній дорозі: Поезії» (К., 1952.— 80 с.). Відповідним чином той же ним було написано й мемуари «Крізь темряву: Спогади» (Львів, 1956.— 111 с.).

ної системи належним чином було просто неможливо. Сучасні дослідники-соціологи висувають такі вимоги до мігрантів: вони не повинні бути масовими мігрантами; мають обов'язково вивчати мову, культуру, привичаюватись до усталених звичаїв, традицій й норм поведінки місцевого населення, а не насаджувати свої.

Проте в умовах посилення репресій в СРСР у другій половині 40-х років всі ці помірковані елементарні вимоги не бралися до уваги, а численна «надіслана» номенклатура й почасти спеціалісти виступали носіями й провідниками русифікації.

Зауважимо, що керівництво Компартії України у цілому здавало собі звіт й було достатньо поінформоване про порушення принципів національної політики в західному регіоні УРСР. Так, 1947 р. у тезах проекту рішення про стан ідейно-політичного виховання інтелігенції у м. Львові й області зазначалося, що тут «...мають місце певні порушення національної політики, зокрема, в питанні про мову. Незадоволення певної частини інтелігенції викликають такі факти, як викладання в багатьох вузах ряду дисциплін (як правило, суспільних наук) на російській мові, поширення вивісок, прейскурантів з російським текстом тощо»¹⁵. Під «певною частиною» малася на увазі насамперед місцева інтелігенція...

До речі, окремі сучасні автори вже звертали увагу на те, що в ході аналізу ідейно-політичної атмосфери доби сталінізму постійно виникає проблема морально-етичного вибору, яка в той складний час поставала перед кожним свідомим представником інтелігенції. Адже надто часто в історичній публіцистиці йдеться про загальну покірність мас, невідання й ледь не тотальний конформізм. Однак «таке спрощення історичної реальності не лише залишає без відповіді багато суттєвих питань, наприклад, щодо джерел життєздатності суспільства... Таке спрощення — глибоко несправедливе стосовно пам'яті тих, хто, як міг, чинив опір, — по суті, позбавляє нас найважливіших моральних опор, збіднює демократичну культуру, підвалини якої завжди підтримувалися прикладом людей, що у найтяжчі часи знаходили у собі сили жити по совісті»¹⁶.

Отже, хто ж були ті люди?

15 жовтня 1945 р. на нараді художників Львова, як зазначалося у постанові Львівського обкому КП(б)У від 22 жовтня того ж року, «з політично-шкідливою наклепницькою заявою виступив директор Львівського державного музею українського мистецтва (у 1905—1939 рр.— Національний музей) професор Свенціцький І. С. В своєму виступі професор Свенціцький намагався довести, що наукові робітники міста Львова не мають можливості проводити наукову роботу тому, що нібито держава не створює для них потрібних матеріально-побутових умов»¹⁷. З побутової проблеми львівські парткерівники намагалися зробити «політичну справу». «Виступ Свенціцького був політично-шкідливим і провокаційним, він відбив настрої політично відсталі й реакційної частини інтелігенції, зв'язаної з рештками українсько-німецьких націоналістів», — так за трафаретами того часу кваліфікувався цей виступ, який, на думку обкому, стався «в результаті того, що Залізничний райком КП(б)У не займався вивченням становища в музеї та не забезпечив проведення систематичної політвиховної роботи серед працівників музею»¹⁸.

Оскільки пересічний сучасний читач не дуже знається на ритуальних ідеологічних кліше доби пізнього сталінізму, варто надати слово самому І. С. Свенціцькому. Ось що він сказав у цій «контрреволюційній» промові: «Нехай мене запроторять до в'язниці, проте я кажу прав-

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 824, арк. 5.

¹⁶ Хлевнюк О. 1937 год: противодействие репрессиям // Коммунист.— 1989.— № 18.— С. 98—99.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 1767, арк. 5.

¹⁸ Там же.

ду. Працівники музею роздягнені, голодні, вони стоять в черзі й отримують сирій хліб, порізаний на декілька шматків. На картки, що їх видають на продовольче харчування, майже нічого не отримують. У магазинах працюють польки, й коли до них звертаєшся українською мовою, вони презирливо відповідають, що нічого не розуміють. Мені, як українцю, це образливо, оскільки я в своєму рідному місті не можу звертатися своєю рідною мовою». Цей, можливо, занадто емоційний, «крик душі» являє собою приклад відходу від «соціалістичного» до справжнього реалізму, реалізму без лапок, що само по собі було дуже небезпечним у тогочасному сталінському суспільстві, яке мало (згідно з директивними «настановами») прямувати «від перемоги до перемоги».

Матеріали, що тоді ж надходили до РНК УРСР, промовисто свідчать на користь правильності оцінки ситуації у Львові, що її подав у своєму виступі І. С. Свенціцький. «Постачання інтелігенції м. Львова не налагоджене, — відзначалося в них. — Лімітні картки повністю не отоварюються. Трапляються випадки, коли за хлібом доводиться простоювати цілодобово в черзі... Промтовари інтелігенції видаються дуже рідко». І далі негативно оцінюються дії самого обкому: «Львівський обком КП(б)У замість того, аби вжити заходів щодо усунення цих недоліків, звинуватив Свенціцького у провокаційних діях». Втім, як свідчать ті ж матеріали, обласний комітет, почесивши на професора І. С. Свенціцького політичний ярлик, таки змушений був зайнятися налагодженням постачання населення міста й, зокрема, львівської інтелігенції необхідними товарами й продовольством¹⁹...

Навесні 1949 р. спеціальна комісія на чолі із завідувачим сектором відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У Кашкевичем перевіряла у Львові роботу місцевих музеїв. Вона дійшла висновку, що «в результаті недбалості в підборі кадрів наукових співробітників до деяких музеїв м. Львова... проникли... ворожі елементи»²⁰. Під «ворожими елементами» малися на увазі насамперед ті працівники, які здобули освіту до 1939 р. Так, істотним недоліком кадрового складу Львівського державного музею українського мистецтва вважалось те, що його колектив «цілковито складається з місцевого населення, вихованців середніх і вищих навчальних закладів довоєнної Польщі й, природно, не опанувавши уповні принципів науково-дослідної роботи радянських музеїв»²¹. І тому, зокрема, путівник по його фондах, підготовлений у 1947 р., був, на думку комісії, «просякнутий націоналізмом і низькопоклонництвом перед культурою і мистецтвом буржуазного Заходу», а керівництво музею на чолі з І. С. Свенціцьким * «не мобілізувало колектив наукових співробітників... на перебудову експозиції в світлі вимог боротьби з безродним космополітизмом»²².

Одним із звинувачень на адресу керівництва музею було те, що для створення відділу радянського мистецтва Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР передав 2436 художніх творів, з яких до експозиції потрапило лише 124²³. На цей закид І. С. Свенціцький відповів, що подібне «збагачення» фондів «було лише кількісне, а не все якісне». У своїх поясненнях комісії він з ледь прихованою іронією характеризував тогочасний стан культури і мистецтва на Україні. Зокрема, обгрунтовуючи недоцільність експонування більшості переданих творів мистецтва «соцреалізму», І. С. Свенціцький зауважив: «...На теперішню пору, коли українське радянське мистецтво, як ствердив тов. Хрущов, є на піднесенні, на якому воно ще ніколи не було,

¹⁹ Там же, арк. 3—5.

²⁰ Там же, ф. 4763, оп. 1, спр. 185, арк. 58.

²¹ Там же, арк. 12.

* У 1947 р. було безпідставно репресовано дочку І. С. Свенціцького — Віру (1913—1991), співробітницю цього ж музею. До 1956 р. перебувала на засланні.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 4763, оп. 1, спр. 185, арк. 55, 57.

²³ Там же, арк. 12.

і коли вимоги пересічного глядача до мистецтва зросли незвичайно високо, деякі експонати цього відділу не можуть задовольнити тепер ні колективу музейних робітників, ні глядачів»²⁴.

Зрозуміло, що ці пояснення не влаштовували ні комісію ЦК КП(б)У, ні Комітет у справах мистецтв УРСР. В доповідній записці останнього на ім'я секретаря ЦК КП(б)У І. Д. Назаренка зазначалося, що керівництво Львівського музею українського мистецтва в особі його директора під «всілякими приводами періодично закривало радянський відділ... й намагалось пропагувати формалістичну творчість низки українських художників-емігрантів, пов'язаних зі Львовом до возз'єднання. Зовні погоджуючись з директивними настановами... Комітету в справах мистецтв, ...І. Свенціцький насправді всіляко гальмував... перебудову науково-експозиційної роботи...»²⁵. Тоді ж Комітет у справах мистецтв УРСР запропонував зробити й відповідні «орґвисновки» щодо керівництва Львівського музею українського мистецтва. Малось на увазі замінити його директора І. С. Свенціцького як такого, що «не забезпечує потрібної нам пропаганди образотворчого мистецтва з позицій марксистсько-ленінської ідеології», а також усунути заступника директора М. Д. Драгана (1899—1952), який «є активним діячем української буржуазно-націоналістичної організації «АНУМ» (Асоціація Незалежних Українських Митців)* і з цих позицій намагається ще до сьогодні висвітлювати історію розвитку українського образотворчого мистецтва»²⁶. Стосовно посади заступника директора ці наміри було втілено в життя у грудні 1949 р., про що мова піде далі.

Особливе занепокоєння серед громадськості Львова викликала мовна ситуація в регіоні. Так, 27 січня 1947 р. на міській нараді активу інтелігенції Я. Галан, який переважну частину свого виступу присвятив «спростуванню» двох «легенд» (про НТШ та західноукраїнську кооперацію), зауважив з приводу дій окремих завзятих адміністраторів: «Українська і російська мова — братні мови, і вони, я певен, об'єднуються**. Це природний процес. Але не треба на місці цей природний процес робити адміністративним процесом. Це страшне безглуздя...»²⁷. Безоглядну боротьбу проти національної політики сталінщини на Західній Україні письменник (в міру своїх скромних можливостей) вів фактично до свого останнього подиху. Так, 11 вересня 1949 р., тобто за півтора місяця до загибелі, він писав до Агітпропу ЦК КП(б)У, що у Львівському університеті «викладачі юридичного, фізико-математичного й геологічного факультетів читають свої лекції переважно російською мовою. Українська мова зникла цілком з кіноафіш, тепер вона зникає й з трамвайних вагонів (нові маршрути пишуться російською мовою або російським правописом — «Высокий замок», «Снопків»). На перший погляд, може здаватися, що це дрібниці, однак ці дрібниці також роблять політику»²⁸.

Викладовою мовою в Львівському університеті у повоєнний час була переважно російська (як і в більшості вузів регіону). Це особливо заціпало почуття львівських старожилів. Адже ще 1900 р. українська громадськість Галичини розпочала боротьбу за свій університет у Львові. Етапами цієї боротьби були, зокрема, вбивство польським

²⁴ Там же, арк. 62.

²⁵ Там же, арк. 3.

* Докладніше про це див.: Ріпко О. Мистецьке життя Львова 1920—1930-х років: Спроба реконструкції // Жовтень.— 1989.— № 4.— С. 69—82.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4763, оп. 1, спр. 185, арк. 20.

** Зрозуміло, що фраза про «об'єднання» відповідала тодішнім ідеологічним концепціям про близьке злиття націй та їхніх культур за доби соціалізму.

²⁷ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 331, арк. 21.

²⁸ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 82, оп. 1, № 86 / Цей лист опубліковано повністю. Див.: Ярослав Галан — борець за правду і справедливість: Документи / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журнал.— 1990.— № 3.— С. 122—123.

шовінізмом 1 липня 1910 р. студента А. Коцка під час виступу української молоді за «українські високі школи»²⁹, бойкот українцями Львівського університету на початку 20-х років (до цього був причетний і Я. Галан) і діяльність Таємного українського університету у Львові (1921—1925), про що йшлося вище. Ця боротьба в 20-ті роки досить активно підтримувалася громадськістю УСРР. Так, 1927 р. у поемі «Український університет у Львові» член Спілки «Західна Україна» поет В. Атаманюк писав, звертаючись до своїх земляків за Збручем:

І тільки там, де ви самі
Будете краєм володіти,
У дійсній школі, не в ярмі,
Навчатимуться ваші діти.
І тільки там, і лиш тоді,
За вільних днів, при владі новій,
Діждетесь ви своїх надій —
Університета уві Львові³⁰.

Непоодинокими були випадки, коли приїжджі спеціалісти з погордою й зневагою ставилися до місцевих мешканців, до їхньої мови. Так, якийсь С. Ф. Шилтов, що 1949 р. обіймав посаду декана вокального факультету Львівської консерваторії, цинічно заявив: «Этот дурацкий украинский язык не намерен изучать»³¹. Навіть ЦК Компартії України в документах, що не призначалися для широкого загалу, змушений був визнати, що боротьба проти буржуазно-націоналістичної ідеології в регіоні у ті роки дуже часто проводилася невміло, мали місце адміністрування, грубість, неправильне ставлення до місцевих кадрів, штучне відокремлення «східняків» і «західняків»³².

Таке становище викликало спротив у місцевої інтелігенції, зокрема у колишніх членів КПЗУ. Так, у виступі на нараді в Львівському міськкомі партії (серпень 1945 р.) один з активних учасників революційно-визвольного руху на західноукраїнських землях Б. К. Дудикевич (1907—1972), зокрема, зауважив: «У Львові існує поділ на «советів» та місцевих. Наше завдання змінити цей поділ на радянських та нерадянських людей...»³³.

Проте подолати цей поділ у той час не було можливості. Серед багатьох причин цього зазначимо насамперед ту, що імперська, великодержавницька логіка Сталіна змушувала його діяти і в західноукраїнському регіоні за давнім гаслом «Поділяй та володарюй». Зрозуміло, що саме тому дев'ять десятих керівних кадрів, тобто так званої номенклатури, становили особи, яких у повоєнний час було надіслано на Західну Україну із східних областей УРСР, інших республік Союзу. Їхня необізнаність з місцевою специфікою, певна упередженість стосовно місцевих уродженців загострювали ситуацію в регіоні, й без того ускладнену у повоєнний час збройними діями націоналістичного підпілля.

Штучне (з ласки сталінщини) протиставлення «східняків» «західнякам» і навпаки — місцевих уродженців приїжджим — було характерною прикметою повоєнного життя на Західній Україні. Ця тогочасна реалія дістала відбиття не лише на шпальтах газет, а й у художніх творах. Так, в 1949 р. у рецензії на рукопис повісті «Кожний день», яка належала прибулій до Львова літераторці О. М. Барковій й була присвячена індустріалізації повоєнного західноукраїнського міста*,

²⁹ Див.: Історія Львова в документах і матеріалах: 36. документів і матеріалів.— К., 1986.— С. 168.

³⁰ Я блуненко В. (Атаманюк В.) Над Дністром: Балади й оповідання.— К., 1927.— С. 66.

³¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 1842, арк. 19.

³² Там же, спр. 824, арк. 6.

³³ Цит. за: Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР, 1939—1989: 36. документів і матеріалів.— К., 1989.— С. 111.

* Існує дві внутрішні видавничі рецензії Я. Галана на рукопис цього твору —

Я. Галан зробив характерний закид: «Однією з основних хиб цієї книжки я вважаю те, що авторка не приділяє достатньої уваги місцевим людям, тобто уродженцям західних областей України. Незважаючи на те, що, як сама авторка пише, люди із східних областей «приїхали сюди лише допомогти», у романі (так в рецензії. — Авт.) вони весь час перебувають на першому плані, вони керують, вони вирішують, вони й тільки вони займають відповідальні посади, а місцеві, як правило, грають другорядну роль. Це може викликати у читача помилкове враження, що на визволених землях є якісь дві категорії громадян — привілейованих і непривілейованих»³⁴.

Зрозуміло, що підхід до художнього висвітлення процесів індустріалізації на західноукраїнських землях у повоєнний час в авторки (приїжджої) й рецензента (місцевого) був далеко не тотожним, а іноді — й полярно протилежним. І хоч Я. Галан у рецензії робив наголос на тому, що й місцеві обіймали в той час керівні посади, а їхня участь в індустріалізації регіону була набагато більшою, ніж це змальовувалося у повісті, проте, на нашу думку, твір О. М. Баркової досить об'єктивно висвітлював тогочасні західноукраїнські реалії, за яких приїжджа номенклатура вважала себе «керівною й спрямовуючою» силою, а місцеві мешканці займали підпорядковане, другорядне становище.

Серйозною проблемою у повоєнний час в регіоні було також незнання, а іноді й нехтування норм, традицій побутової поведінки галичан, тобто ті самі зовні дріб'язкові питання, що досить гостро постали перед новою адміністрацією у перші ж після воз'єднання місяці. Зокрема, загальноприйнятою нормою там до 1939 р. було звертання один до одного лише по імені на протывагу усталеному на більшості території Радянського Союзу (й на Східній Україні) звертання по імені й по батькові*. В листі Я. Галана до одного з його московських знайомих є характерні рядки: «Я знаю, що ввічливість вимагає звертатися до росіян на ім'я та по батькові. Але ось я живу в СРСР майже 9 років, а пам'ять все ще мене підводить»³⁵. Тому й не дивно, що в згаданій рецензії на книжку О. Баркової письменник м'яко дорікнув авторці за необізнаність з місцевою специфікою, оскільки у її рукописі «дружина місцевого інженера Луника називає місцевого поляка Панічевського Тадеушем Станіславовичем. Галичани не називають один одного по батькові, принаймні між собою»³⁶.

Сумною сторінкою повоєнної дійсності краю було нищення його пам'яток історії та культури... Таке ставлення до минулого ще з кінця 20-х років стало традицією на Великій Україні. На жаль, воно було перенесене й на Західну Україну. 31 травня 1946 р. Я. Галан як кореспондент газети «Радянська Україна» звернувся з листом до заступни-

від 26 червня та від 11 жовтня 1949 р. Автори використовують останню з них. Не входячи у тонкощі літературознавчої оцінки художньої якості повісті, зауважимо, що вже в першій рецензії Я. Галан зазначає: «Насамперед доводиться встановити радісний факт: «Кожний день» сигналізує появу нового літературного таланту» (Держ. арх. Львів, обл., ф. Р-1695, оп. 1, спр. 16, арк. 8). Цей твір було видано у 1950 р. (Див.: Баркова О. Кожний день: Повесть.— М., 1950.—386 с.).

³⁴ Держ. арх. Львів, обл., ф. Р-1695, оп. 1, спр. 16, арк. 13—14.

* Для західноукраїнських науковців у міжвоєнний час звертання один до одного на ім'я та по батькові було своєрідним символом єднання з культурним життям на Великій Україні. Це промовисто засвідчують такі рядки з мемуарів О. Домбровського: «... Ми нераз називали деяких наших учених з НТШ по імені й по батькові, і так: Володимир Вікторович (Дорошенко), Іван Петрович (Крип'якевич), Іван Іванович (Кривецький), Михайло Степанович (Возняк) і т. д. Можливо, що це був один із своєрідних виявів духового гравітування до східноукраїнського материка над Дніпром в умовах зненавидженої польської займанщини й штучних кордонів, які краями живе тіло нашого народу» (Домбровський О. Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках // Укр. історик.— 1973.— № 1—2.— С. 124).

³⁵ Галан Я. Лист до О. Л. Желябузького від 29 травня 1948 р. // Твори.— Т. 4.— С. 702.

³⁶ Держ. арх. Львів, обл., ф. Р-1695, оп. 1, спр. 16, арк. 17.

ка Голови Ради Міністрів УРСР Д. З. Мануїльського. «Вельмишановний Дмитре Захаровичу! — йшлося у листі. — До одного з найстаріших львівських архівів... вдерлася недавно група озброєних солдатів з розташованої поблизу частини і, зв'язавши сторожа, забрала неоціненної вартості фоліанти. Привабила їх шкіряна оправа. Через деякий час почалося слідство, але воно було ведене так ліниво, що злочинці... встигли знищити пергаменти, а вкрадені печатки порозкидали по військовій конюшні. Один з працівників Львівського історичного музею знайшов сьогодні рештки спалених пергаментових карток з хроніки, яка походить з XIV сторіччя... Від імені львівських старожилів прошу Вас зацікавитися цією та іншими справами Львова...»³⁷.

Приводом до написання цього листа був напад на приміщення Державного архіву Львівської області в ніч з 26 на 27 квітня 1946 р., який вчинили слухачі окружних курсів воєнних кухарів Прикарпатського округу на чолі з командиром взводу молодшим лейтенантом М. Т. Малімоновим. Внаслідок цього акту вандалізму було знищено 227 документів з архівного фонду «Управління міста Львова» за 1359—1800 рр., зокрема дві грамоти — 1359 р. й 1372 р.³⁸

28 червня того ж року на адресу Галана було надіслано телеграму за підписом Д. З. Мануїльського: «Ваше письмо мною получено, дано указание Львовскому облисполкому о немедленном принятии мер о расследовании и наказании виновных в этом деле»³⁹. Проте 13 серпня 1946 р. у доповідній записці Управління МВС (саме цьому міністерству у той час підлягали архіви) по Львівській області зазначалося, що «прокуратура Львівського гарнізону провела лише попереднє розслідування, поставилася до винуватців знищення документів ліберально, й ніхто з них досі не постав перед судом... Більше того, слідчий цієї прокуратури — майор Боровський — відряджений в інше місце, і справу, яку він вів з даного питання, лишив незавершеною, невідомо куди подів речові докази 6-ти бійців, що брали участь у знищенні документів, й невідомо куди подів протоколи допиту цих винуватців.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3210, арк. 19. Як видно з цього листа, Я. Галана, що був депутатом міськради, вельми турбували й «інші справи Львова»... У числі перших актів міської ради на чолі з П. Бойком, ухвалених після звільнення міста, була постанова № 449 від 29 грудня 1944 р. «Про перейменування вулиць у м. Львові» (Див.: Вільна Україна.— 1945.— 13 берез.). Нею було продовжено серію перейменувань, започаткованих радянською адміністрацією ще в 1939—1941 рр. Мимоволі нова влада продовжувала політику попередньої, польської адміністрації. У 1927 р. «Діло» слухно зауважило: «Внедовзі щезна у Львові ще одна стара назва вулиці: вул. Панська називатиметься вул. марш. Пілсудського. Так рішила міська рада... Гадаємо, що не дуже розумна система завелась від довгого часу по містах, які перехрещують старі, гарні, поетичні назви, як «Соняшна», «Зелена», «Весела», «Гончарська», «Лісна», «Мучна», «Тиха», «Садівницька» на прізвиська славних і менше славних, в три роки по смерті вже зовсім невідомих людей. Місто подобає на кепсько складений каталог... Важко знайти якусь логіку в охрещуванні вулиці іменем чоловіка, який ніколи не тільки не жив на ній, але й взагалі не мав з цим містом нічого спільного. Розумніше було би славним людям ставити пам'ятники і лишити їм місце на сторінках історії, а вулиці залишити для назв, що мають справді якийсь історичний зв'язок з ними» (Діло.— 1927.— 11 берез.).

Та якби справа обмежувалася самими лише перейменуваннями. За кілька повоєнних років виконком міськради довів комунальне господарство Львова до краю. Про постачання продовольством вже згадувалося. Траплялися випадки, коли в аудиторіях університету взимку у студентів замерзало чорнило. Притчею во язицех була якість хліба... 27 лютого 1947 р. під час свого емоційного виступу на нараді керівників радянських, господарських і торговельних організацій та установ міста й представників преси з питань задоволення потреб трудящих Львова Я. Галан вигадував на адресу «батьків міста»: «Ганьба вам!» (Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 230, арк. 20—27). Важко сказати, які б це мало наслідки для письменника, якби не та обставина, що його підтримали й інші учасники наради. Зокрема журналіст Ф. М. Коба сказав: «Я хочу підтримати т. Галана... Тов. Галан виступав як радянський громадянин, яким він безумовно і є, ми всі знаємо т. Галана...» (Там же, арк. 53).

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 2, спр. 94, арк. 18, 22—22 зв.

³⁹ Там же, ф. 2, оп. 7, спр. 3210, арк. 20.

Отже, справа перебуває у такому стані, що потрібно проводити нове слідство»⁴⁰.

Слід відзначити, що не самі лише вояки-бешкетники * завдавали шкоди мистецьким, науковим, архітектурним цінностям регіону, а й деякі завзяті адміністратори від культури, а подекуди й особи, що вважали себе «митцями».

Нехтуючи місцеві творчі сили, представники республіканської влади взяли курс на розбавлення (за тогочасною термінологією — «зміцнення») кадрів митців Західної України шляхом завезення до регіону художників, скульпторів, літераторів. Це, зокрема, ще більше загострювало житлове питання у повоєнному Львові і призводило до протиставлення «місцевих» та «приїжджих». Так, 29 червня 1946 р. у листі до заступника Голови Ради Міністрів УРСР М. П. Бажана заступник голови Комітету в справах мистецтв України О. Пащенко наводив цікаві доводи проти надсилання до Львова ще одного художника: «Направити його на постійне проживання до м. Львова вважаємо за недоцільне з таких міркувань. Зараз в м. Львові знаходиться понад 10 родин художників, надісланих Комітетом мистецтв і Спілкою художників. Всі майже — демобілізовані офіцери з Червоної Армії, до війни закінчили Київський, Харківський художні інститути... Більшість з них члени КП(б)У. Цей склад відіграв би велику роль в організаційно-ідеологічному зміцненні колектива львівських художників». Та подальше «зміцнення» О. Пащенко вважав недоцільним, оскільки ніхто з надісланих до того часу не дістав житла у Львові. Якщо ж новоприбулому художнику «якимось чином... пощастить одержати там квартиру позачергово, то це тільки викличе додаткові роздратовання і більше ускладнить і без того розхитаний моральний стан цієї творчої організації»⁴¹.

Отже, в одному листі містяться діаметрально протилежні твердження: «надіслані» митці водночас і «організаційно-ідеологічно зміцнюють», і «розхитують моральний стан» львівських художників.

Серед чотирьох прізвищ художників (решту не подаємо з етичних міркувань), що їх О. Пащенко атестував у зазначеному листі, як «дуже здібних і талановитих», фігурує й прізвище В. О. Любчика. Простежимо, як він «організаційно-ідеологічно зміцнював» львівських митців.

Як свідчать матеріали комісії управління культури Львівського облвиконкому, 31 грудня 1949 р. «художника В. О. Любчика без будь-якого поняття про музейну роботу було скеровано на посаду заступника директора» до Львівського музею українського мистецтва. Нагадаємо, що директором музею був тоді шанований львів'янами професор І. Свенціцький. Новоспечений «зам» одразу ж створив у музеї спецфонд експонатів, які йому здавалися ідейно шкідливими. «Спецфонд, — як інформував В. О. Любчик міськком партії, — складається з усякого роду націоналістичних творів (портретів січових стрільців, діячів уніатської церкви, невисокоякісних портретів австрійського двору), із творів художників, що втекли з гітлерівцями, художників, засуджених як буржуазних націоналістів, а також великої кількості формалістичних творів...».

За ініціативою В. О. Любчика 1 серпня 1952 р. у Львові нищили «націоналістичні антирадянські експонати» з числа переданих до спец-

⁴⁰ Там же, ф. 14, оп. 2, спр. 94, арк. 22.

* Особливо «невимушено» поводитися в повоєнному Львові представники органів МВС. 22 березня 1949 р. Я. Галан написав скаргу до обласного прокурора військ МВС у Львові з приводу дій старшини І. І. Кузнецова (з охорони однієї з львівських в'язниць), який накинувся на собаку, що його вигулював письменник, і почав душити. Хвацький старшина заявив, що «може це з кожним зробити» (Див.: Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 82, оп. 1, № 78).

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 3101, арк. 55—56.

фонду: живопис і графіку палили в печі, скульптуру розбивали молотом... «Знищення у Львові великої частини збірки колишнього Національного музею — приклад вандалізму, породженого епохою сталінських репресій... Львівська акція посідає помітне місце в багатьох злочинах, заподіяних українській культурі борцями з жупелом ворожої націоналістичної ідеології, активістами невгамовної антирелігійної «пропаганди»⁴², — зазначається в матеріалах комісії Львівсько-облвиконкому.

Звичайно, дехто намагався протистояти сваволі, хоч як це не було безнадійно. Серед них — єдиний з колег — директор Львівського музею українського мистецтва І. С. Свенціцький, на здоров'ї якого ця «акція» тяжко позначилася. У 1956 р. він помер.

* * *

Зневажливе ставлення та масові репресії щодо інтелігенції в 20-х — 40-х роках були запрограмовані самою природою сталінщини. Проникаючи у всі сфери суспільно-політичного життя і намагаючись підкорити його своїм інтересам, тоталітарна система безжалісно придушувала щонайменші спроби інакомислення й опору (реального, потенційного чи вигаданого). Масові репресії — це не лише боротьба проти інакомислення, а й засіб загального залякування з метою унеможливити будь-які прояви невдоволення. Лише застосовуючи тотальний терор, можна було перетворити мільйони людей на слухняні «гвинтики» сталінської державної машини.

За сталінщини репресій зазнали всі соціальні верстви радянського суспільства. Проте кампанії проти інтелігенції (технічної, військової, наукової, творчої тощо) тривали практично безперервно, супроводжуючись незліченними жертвами й катастрофічним падінням інтелектуального потенціалу суспільства.

Становище української інтелігенції погіршувалося відомим «особливим» ставленням Сталіна до українського народу, про що відверто сказав М. С. Хрущов в своєму виступі на XX з'їзді КПРС. Тому репресії проти діячів української науки й культури були особливо жорсткими, тривалими та систематичними, розпочавшись наприкінці 20-х років — набагато раніше, ніж на решті території СРСР. Серед перших же жертв були численні галицькі інтелігенти, які повірили в політику «українізації» й прибули до УСРР, щоб взяти участь в національно-культурному відродженні українського народу.

Коріння кадрового дефіциту (значною мірою штучного) на Західній Україні, що особливо дався взнаки в повоєнний час, формування ідеологічних стереотипів упередженого ставлення до колишніх членів КПЗУ, галицької української інтелігенції взагалі сягають часів «великого перелому» кінця 20-х — початку 30-х років.

В умовах сталінщини, неухильного втілення в життя теорії «автомізації», безцеремонного втручання у справи республік, систематичних звинувачень у націоналізмі республіканське партійно-державне керівництво виступало слухняним зряддям у проведенні сталінської кадрової політики на Західній Україні з перших же кроків після возз'єднання. Визначальною рисою останньої щодо західноукраїнської інтелігенції були політична недовіра, систематичні репресії (фізичні та ідеологічні), брак такту у ставленні до неї, моральне цькування. Той факт, що у повоєнні роки в регіоні велася жорстока боротьба проти збройних формувань ОУН—УПА, ще далеко не вичерпує проблеми. Можна навіть сказати, що бруталне поводження сталінської адміністрації в регіоні, недовіра до місцевих кадрів, репресії були тими джере-

⁴² Див.: Вандали в музеї: [Довідка] // Жовтень.— 1989.— № 4.— С. 83—85.

лами, з яких, зокрема, жилося націоналістичне збройне підпілля*.

За такої ситуації кадровий потенціал Західної України з перших же кроків після возз'єднання використовувався далеко не повною мірою. Фактично на маргінесі суспільно-політичного життя опинилися колишні члени Компартії Західної України, вірніше, ті з них, хто уцілів під час сталінського терору й не виїхав за кордон. Це ж стосувалося й позапартійної західноукраїнської інтелігенції, яка згодна була лояльно співпрацювати з новою владою. Над нею до останніх часів сталінщини тяжіла політична підозра. Натомість кадровою опорою режиму на Західній Україні було зроблено надіслану зі Сходу номенклатуру.

Зміни в кадровій політиці в регіоні розпочалися лише після смерті Сталіна. Історичний парадокс полягає в тому, що попервах ініціативу в цьому плані намагався захопити найодіозніший сталінський підручний — Л. П. Берія, чудово поінформований про ситуацію в регіоні, який намагався використати це у власних кон'юнктурних політичних цілях. На підставі його доповідної записки (16 травня 1953 р.) про становище на Західній Україні в червні того ж року відбувся пленум ЦК Компартії України, який визнав «незадовільним керівництво ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР західними областями України». До недоліків цього керівництва було цілком слушно віднесено «порочну практику... висування на керівну партійну і радянську роботу в західних областях України переважно працівників з інших областей УРСР, а також у фактичному переведенні викладання в західноукраїнських вузах на російську мову»⁴³.

Але оскільки викриття злочинної діяльності Берія відбувалося за сталінськими рецептами, липневий Пленум ЦК КПРС 1953 р. фактично відкинув цю, об'єктивно слушну, критику. А перший секретар ЦК Компартії України О. І. Кириченко навіть висловив подив у своєму виступі, чому це в доповідній записці Берія фігурують такі терміни, як «західноукраїнська інтелігенція», «західноукраїнські кадри», «русифікація», «Західна Україна» та ще в той час, коли на Україні давно вже не вживаються ці слова⁴⁴.

Лише після XX з'їзду КПРС, коли було «реабілітовано» КПП, КПЗУ й КПЗБ, розпочалася більш-менш радикальна ліквідація хиб у кадровій політиці на Західній Україні, звільнення й реабілітація невинно засуджених галицьких інтелігентів...

Одержано 08.04.91.

1991

В разделе речь идет о политике сталинщины по отношению к западноукраинской интеллигенции во второй половине 40-х годов. Это время, получившее на международной арене название периода «холодной войны», ознаменовалось в Советском Союзе, в частности в УССР, усилением идеологической реакции, развертыванием наступления на инакомыслящих, очередными волнами выискивания «контрреволюционеров» и «националистов». В сложных условиях Западной Украины эти процессы имели свою специфику.

* 12 травня 1965 р. П. Кравчук в листі з Канади до В. Гжицького у Львів писав: «Мені здається, що саме потрібний тепер глибоко психологічний роман про західноукраїнську дійсність. Це складна справа, бо ж там були різні перипетії, різні ускладнення... Треба показати, як боролись і вмирали члени Комуністичної партії Західної України..., потім бандерівські злочини треба описати, показати, що там впали жертвою і чесні люди, які, з одного боку, були заманені бандерівцями в свої тенета, а з другого — їх туди штовхав своїми нерозумними діями культ...» (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 19, оп. 1, спр. 244, арк. 6).

⁴³ Див.: Рад. Україна.— 1953.— 13 черв.; Гарань О. В. Проблеми формування національних кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40-х — 50-х роках // Укр. іст. журн.— 1989.— № 10.— С. 62—63.

⁴⁴ Дело Берия. Пленум ЦК КПСС 2—7 июля 1953 г.: Стеногр. отчет // Известия ЦК КПСС.— 1991.— № 2.— С. 146.

В. Ф. Солдатенко (Київ)

До питання про початок громадянської війни на Україні

Зроблено спробу відійти від побутуючих у історіографії уявлень про початковий етап громадянської війни на Україні, довести, що її ініціатором була Центральна рада, партії та організації, що її підтримували, а великомасштабні військові дії, характерні для громадянської війни, стали реальністю з кінця листопада 1917 р.

До числа проблем, які ще ніколи не розв'язувались у історіографії однозначно, належить питання про причини та ініціаторів громадянської війни. А від того чи іншого його тлумачення, природно, походить і суттєвий різниці у визначенні початкової грані війни. Це виявилось уже в 20-ті роки і залишається нездоланим до наших днів. Зрушення, що відбулися останнім часом у процесі перебудови історичної науки, не лише не привели до зближення поглядів, іноді полярно-протилежних, а, схоже, породили новий сплеск дискусій. Їх загостренням характеризувались, зокрема, останні всесоюзні і міжнародні конференції, проведені науковою радою АН СРСР по проблемі «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», цьому питанню присвячені також досить цікаві публікації¹.

Якщо не прослідковувати розходження у підходах, логіці доведення наявних точок зору у хронологічній послідовності їх появи, а спробувати позначити найголовніші, то, як уявляється, можна виділити принаймні п'ять позицій.

Перша. Громадянську війну розпочали робітники, солдати, селяни у лютому 1917 р., коли піднялись на повалення самодержавства. Тому і частина фундаментальних праць, у їх числі і 5-томна «Історія гражданской войны в СССР», відповідний том багатотомної історії СРСР починали цю розповідь про події з лютого 1917 р.²

Друга. Громадянську війну почали трудящі країни під керівництвом більшовиків 25 жовтня 1917 р., а триумфальна хода Радянської влади вилилася у ряді регіонів у військові дії, у війну, війну класову, законну, справедливу проти експлуаторського ладу. Її характер і масштаби визначалися ступенем опору контрреволюції³. І хоч в структурі численних праць проводився водорозділ між подіями, що відносилися до розвитку соціалістичної революції, і подіями, які однозначно кваліфікувалися власне як початок громадянської війни, одночасне поєднання у них обох названих етапів історичного минулого країни говорило і за те, що автори таких публікацій віддавали зрештою позначеному підходу перевагу над іншими. Нерідко прямо вказувалось на те, що громадянська війна є вищим проявом революційної класової боротьби, хоч пролетаріат завжди був проти її доведення до таких крайніх форм, а марксизм-ленінізм засуджував лівацькі погляди на необхідність громадянської війни «за будь-яких обставин»⁴.

Третя. Громадянську війну розпочали експлуаторські класи Росії при підтримці угодовців розстрілом мирної демонстрації у Петро-

¹ Литвин А. Л., Поликарпов В. Д., Спирин Л. М. Гражданская война. Ломка старых догм и стереотипов // Историки спорят. Тринадцать бесед.— М., 1988.— С. 46—83; Кораблев Ю. Защита республики // Переписка на исторические темы.— М., 1989.— С. 129—178; Школа ненависти // Родина.— 1990.— № 10.— С. 73—80 та ін.

² История гражданской войны в СССР. В 5-ти т. Т. 1.— М., 1938.— 578 с.; История СССР с древнейших времен до наших дней. В 12-ти т. Т. 7.— Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в СССР. 1917—1920.— М., 1967.— 751 с.

³ Октябрьская революция. Вопросы и ответы.— М., 1987.— С. 335.

⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция. Изд. 3-е, доп.— М., 1987.— С. 123—124; Гражданская война и военная интервенция в СССР.— М., 1983.— С. 7—8.

граді 4 липня 1917 р. Різновидом даної точки зору, очевидно, можна вважати і віднесення початку громадянської війни до корніловського заколоту — нового широкомасштабного кроку контрреволюції до встановлення військової диктатури. Віддзеркаленням такого підходу є одна з концепцій зарубіжної історіографії, згідно якої громадянську війну розв'язали більшовики у липні 1917 р. А початок вона бере ще із заяв політичних суперників більшовиків, які висунули цю тезу у ході липневих подій і розвивали її у пізніших історичних працях, таких, наприклад, як досить значний за обсягом твір П. М. Мілюкова⁵.

Четверта. Громадянську війну почали сили, що підтримували повалений Тимчасовий уряд, організувавши в останні дні жовтня 1917 р. заколот Керенського-Краснова під Петроградом і низку контрреволюційних виступів у різних регіонах на зразок каледінщини на Дону. Що торкається хронологічних рамок, то вони майже, або ж практично співпадають з тими, яких дотримуються автори позначеної вище другої позиції. Проте не можна не звернути увагу на принципову відмінність, різницю у суті аргументації, класовому визначенні табору, який виявився ініціатором дій. Не випадково такий підхід був притаманний для значної частини історико-партійних досліджень, відстоюється у ряді ґрунтовних праць⁶, публікаціях авторитетних історіографів⁷. Така точка зору завоювала досить помітні позиції і в зарубіжній літературі⁸.

П'ята. Громадянська війна у повному розумінні слова стала наслідком втручання у внутрішні справи Росії іноземних інтервентів, і її початок варто віднести до літа 1918 р. Що ж до подій, які передували цьому, то їх кваліфікують переважно як процес розвитку соціалістичної революції, утвердження Радянської влади, перших соціалістичних перетворень. Така точка зору має найбільше прихильників і найширше представлена в історичних публікаціях, в тому числі й тих авторів, які працюють нині над створенням «Нарисів історії КПРС»⁹. Прибічники позначених підходів у кожному відповідному випадку мають певний сенс, залучають статистичні викладки, логіку фактів, використовують авторитетні свідчення, в першу чергу ленінські положення (і знаходять їх, як правило, у значній кількості), однак переконати опонентів не можуть, досягти єдності поглядів так і не вдається.

Головна причина такої ситуації вбачається в оперуванні різними критеріями, а також прагненні знайти передусім спільні риси і характеристики як для революції, так і для громадянської війни, що й дає підстави взаємно включати події однієї в контекст іншої. Довести неправомірність даного підходу, думається, неможливо та, очевидно, і не варто. А ось пошукати визначення суті такого явища, як громадянська війна в площині не тотожності, а відмінностей від такого феномена, як революція, думається, є прямий смисл. В такому разі, уявляється, можна досягти більшого, ніж раніше, ступеня чіткості у з'ясу-

⁵ М и л ю к о в П. М. История второй русской революции. Том первый. Борьба буржуазной и социалистической революции. Выпуск второй. Корнилов или Ленин?—София, 1921.— 291 с.

⁶ Гражданская война в СССР. В 2-х т. Т. 1. Подавление внутренней контрреволюции. Срыв открытой интервенции международного империализма (октябрь 1917 г.—март 1919 г.).—М., 1980.— 368 с.; Марксизм-ленинизм о диалектике революции и контрреволюции.—М., 1984.— С. 144; Минц И. И. История Великого Октября.—Т. 3.—М., 1977.— С. 881; Исторический опыт трех российских революций. Кн. 3. Коренной поворот в истории человечества // Великая Октябрьская социалистическая революция.—М., 1987.— С. 506—556.

⁷ П о л и к а р п о в В. Д. Начальный этап гражданской войны (история изучения).—М., 1980.— 372 с.

⁸ Р а б и н о в и ч А. Большевики приходят к власти. Революция 1917 года в Петрограде.—М., С. 328; К а р р Э. История Советской России. Кн. 1:—Том 1 и 2. Большевицкая революция.—1917—1923.—М., 1990.— С. 136.

⁹ Коммунист.—1990.— № 14.— С. 95—96.

ванні рамок громадянської війни, як у масштабах країни, так і на регіональному рівні.

Якщо відштовхуватись не лише від суспільствознавчої теорії і від семантики понять, а — додатково і від практичного досвіду 1917—1920 рр., то, думається, варто звернути увагу на такі найсуттєвіші відмінності між громадянською війною як такою і революцією.

Громадянську війну характеризує участь у ній регулярних професійних військових формувань (хоч не виключаються і озброєні цивільні особи), функціонування спеціальних органів ведення війни, які здійснюють у повному розумінні слова військові дії із застосуванням всіх родів військ, їх відповідним, за останнім словом науки і техніки, оснащенням. Військові дії громадянської війни, як правило, продовжуються довгий час, захоплюють значні території, на певний період відбувається їх поділ. Для характеристики процесів громадянської війни оперують такими термінами, як фронти, лінії фронтів, армії, стратегія і тактика тощо.

Революція (не у широкому соціальному розумінні, а як політичний акт зміни, завоювання влади, її зміцнення) якщо і виливається у військові дії (причому вони не завжди невідворотні), то на певний, частіше за все — недовгий час. Збройні дії в одних пунктах нерідко доповнюються мирними формами боротьби і перемогами, що досягаються в інших районах. Територіально сфера застосування військових сил, збройних форм боротьби здебільшого обмежена. Учасниками збройних операцій в революції значною мірою, а іноді і переважно, є цивільні особи — непрофесіонали, які повертаються до своїх основних занять після вирішальної класово-політичної битви.

Викладені міркування, як уявляється, мають додаткове значення для методики досліджень процесів революції і громадянської війни на регіональному рівні. Адже ситуація тут виглядає ще більш заплутаною, аніж щодо історіографії Жовтня і громадянської війни в загальноросійському масштабі.

Більшість авторів, виходячи з усталених уяв про єдність історичного процесу, його взаємообумовленість і взаємозв'язок у масштабах країни, свідомо прагнула підтвердити загальні закономірності розвитку революції і громадянської війни, і з цих засад поширювала позначені вище підходи на трактування подій 1917—1920 рр. на відповідні регіони, у тому числі й національні. Щоправда, робилося це не завжди коректно, подекуди штучно. Водночас нерідко виявлялась така своєрідність прояву загальних тенденцій як за хронологією, так і за суттю, яка, здавалось, з обов'язковістю змушувала шукати нові підходи, крім тих, які використовувалися при аналізі загальноросійських процесів. Та на практиці було інакше — спостерігалися відхід від чіткої постановки питань і затушовування відповідей на них.

Останні застереження значною мірою характерні для історіографії Жовтня і громадянської війни на Україні. В цьому переконують хоча б основні, узагальнюючі праці. «Нариси історії Комуністичної партії України», що витримали чотири видання, виділяють спеціальну главу «Більшовицькі організації України в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. Утворення Комуністичної партії (більшовиків) України (1918—1920 роки)». Їй передують глава «Боротьба більшовицьких організацій за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (листопад 1917 року — березень 1918 року)». І формулювання глав, і, що суттєвіше, їх зміст свідчать, що власне громадянська війна на Україні почалася у березні 1918 р.

Близькою до викладеної є точка зору упорядників тритомного збірника (в чотирьох книгах) «Гражданская война на Украине. 1918—1920 годы», перша книга першого тома якої (К., 1967) названа «Визвольна війна українського народу проти німецько-австрійських окупантів. Розгром буржуазно-націоналістичної директорії», а перший

вміщений документ — декрет — «Соціалістична Вітчизна в небезпеці» — датований 21 лютого 1918 р.

Два інших фундаментальних видання — багатотомна «Історія Української РСР» і «Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр.»¹⁰ вуюють по суті питання про початок громадянської війни як такої. П'ятий том багатотомної історії УРСР (у російському виданні — відповідно шостий том) названо «Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні» з хронологічними рамками: початок 1917 р. — кінець 1920 р. Цікава композиція відповідних розділів: «Жовтень на Україні. — Створення Української Радянської держави. — Розгром Центральної ради і каледінщини. — Перші кроки соціалістичного будівництва на Україні. — Визвольна війна трудящих Радянської України проти німецько-австрійських окупантів і боротьба з внутрішньою контрреволюцією». Згідно такої логіки — військові дії Центральної ради і Каледіна, розгром сил останніх — це ще не громадянська війна, а події, які вписуються в контекст процесу тріумфальної ходи Радянської влади. Такий підхід протаманний і для багатьох інших видань.

В результаті загальна ситуація виглядає таким чином. Праці, присвячені історії Жовтневої революції на Україні, завершальною гранню мають лютий-березень 1918 р.¹¹ І це цілком виправдано. Саме таким датуванням позначається завершення процесу тріумфального маршу революції на Україні, що в свою чергу зумовлювало пропозиції щодо періодизації нового видання «Нарисів історії Комуністичної партії України»^{11а}.

Однак об'єктивно в скрутному становищі опиняються ті вчені, які бажали б почати дослідження з початку громадянської війни. Розуміючи, зокрема, що військові дії на Україні у листопаді 1917 р. — лютому 1918 р. не просто втиснути у поняття «боротьба за встановлення влади Рад», «тріумфальна хода революції», частина з них стає на шлях аналізу подій, кваліфікованих як стан громадянської війни у тісному переплетінні з подіями революції (а автори колективної праці «В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні» взагалі поєднали в одному розділі «За встановлення влади Рад на Україні» розповідь про події з 25 жовтня 1917 р. аж до моменту утворення СРСР у 1922 р., включаючи сюди весь період громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції)¹². Інша ж частина істориків просто відштовхується від того, що початкове масштабне зіткнення сил революції і контрреволюції досліджено істориками Жовтня і тому лише продовжують хронологічно вивчення процесів, початок яких відноситься до більш ранніх етапів. В результаті виходить, що початкова грань громадянської війни як би розмивається, а події, що відносяться до неї, так чи інакше «потопають» в інших процесах, які виглядають начебто більш важливими, значущими.

Досягнення чіткості, ясності у поставленому питанні надзвичайно

¹⁰ Історія Української РСР. В 8 т., 10 кн. — Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні 1917—1920. — К., 1977. — 592 с.; Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. В 3-х т. — К., 1967. — 473 с.

¹¹ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. — Ч. 1. — 2. — К., 1977. — 716 с.; 1982. — 960 с.; Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. — К., 1980. — 373 с.; Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморган П. М. В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. — К., 1986. — 625 с.; Гамрецкий Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. — К., 1987. — 439 с. та ін.

^{11а} Солдатенко В. Ф. До питання періодизації історії Компартії України // Укр. іст. журн. — 1989. — № 8. — С. 14—23.

¹² В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні. — К., 1967. — С. 171—285.

важливі не лише з суто наукової точки зору. З нерозробленості даного аспекту нашої історії досить вміло користуються ті політичні сили, які виступають проти соціалістичного вибору, здійсненого українським народом у 1917 р. Реанімуються, зокрема, твердження політичних діячів з антирадянського табору, згідно яких проти Української Народної Республіки, її законної влади — Центральної ради — на початку грудня 1917 р. було розпочато військову агресію сусідньої Радянської Росії на чолі з керованим В. І. Леніним Раднаркомом. Такої ж точки зору дотримувалась і значна частина зарубіжних авторів, які протягом десятиліть пов'язували початок громадянської війни на Україні з «Маніфестом до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради». Нині їх праці знаходять дедалі більше поширення на Україні. Їх нерідко супроводжують найвищими оцінками як абсолютно об'єктивні, істинні дослідження. Без скільки-небудь серйозного вивчення документів деякі автори новітніх публікацій прагнуть до крайнього нагнітання пристрастей навколо тієї ж таки тези про «ганебну роль» більшовиків, Леніна у розпалюванні ворожнечі проти українського народу, у розв'язуванні війни проти суверенної української держави — буржуазної УНР, прямими нащадками і спадкоємцями якої беззастережно себе оголошують і за відродження якої ставлять завдання боротися. А саме таким є, наприклад, прагнення Української міжпартійної асамблеї¹³. З апеляцією до явно сумнівних засобів намагаються висвітлювати найскладніші питання В. Дорошкевич і М. Волошин, О. Романчук¹⁴ та ін.

Роблячи спробу розібратись у поставленому питанні, варто отже одночасно шукати як нові можливості його трактування на логічно-теоретичному рівні, так і додатково проаналізувати сутність подій, якими наповнювалось політичне життя України у листопаді 1917 р.— лютому 1918 р.

До цього часу досягло своєї кульмінації протиборство двох різнонаправлених тенденцій: революційно-соціалістичної і реформістсько-ліберальної. Першу уособлювали більшовики, значна маса трудящих України, об'єднаних різними організаціями — Радами, профспілками, фабзавкомками, селянськими, солдатськими комітетами тощо. Вони радо зустріли повідомлення про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді, рішення II Всеросійського з'їзду Рад, активізували свою боротьбу за робітничо-селянську владу. Другу тенденцію уособлювали українські партії — соціалістів-федералістів, соціал-демократів, есерів, що об'єднали свої сили в Центральній Раді. Остання піднялася на гребінь суспільного життя як поборник національних інтересів українців, проте при кожній скільки-небудь серйозній колізії замирялася з Тимчасовим урядом, який проводив неприкриту великодержавну політику. До розв'язання пекучих соціальних питань українського народу до Жовтня та, власне, і пізніше Центральною радою приступити так і не спромоглася. Українські партії на чолі з Центральною радою без вагань виступили проти збройного повстання в Петрограді, прагнень поширення влади Рад на Україні. Скориставшись розгромом сил Тимчасового уряду в Києві під час збройного повстання 29—31 жовтня 1917 р., вони захопили владу в місті, проголосили Раду крайовою владою. За влучною оцінкою В. І. Леніна, Україна пережила «організацію влади українських Керенських»¹⁵.

¹³ Вечірній Київ.— 1991.— 4 лютого.

¹⁴ Дорошкевич В., Волошин М. Незалежність України: нова спроба. Загляньмо до радянських джерел. // Літ. Україна.— 1991.— 3 січ.; Романчук О. Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою // Дзвін.— 1990.— № 8.— С. 76—92. (В дещо розширеному варіанті ця стаття видана в Києві того ж року товариством «Знання» Української РСР). та ін.

¹⁵ Ленін В. І. Третій Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Доповідь про діяльність Ради Народних Комісарів 11(24) січня // Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 258.

Природно, подальший перебіг подій вирішальною мірою залежав від політики, яку обирали дві полярно протилежні сили, що прагнули до встановлення своєї влади, а результат їх протистояння і двобою в кінцевому рахунку визначався тим, на чий стороні опиниться більшість народу, який з альтернативних шляхів подальшого розвитку ця більшість обере.

Незважаючи на деякі відмінності, які були у більшовиків різних регіонів у їх ставленні до Центральної ради, можна виділити кілька якісних етапів. Перший — до кінця листопада 1917 р. В цей час більшовики неодноразово здійснювали кроки, які відкривали можливості для угод, співпраці, компромісів з Центральною радою, партіями, що її підтримували. Це і делегування представників Київського комітету РСДРП(б) до Крайового комітету по охороні революції 25 жовтня 1917 р. (а представників ряду інших комітетів до місцевих комітетів охорони революції), визнання Центральної ради спочатку верховною владою в Києві, а потім і на Україні (а на місцях — влади Рад), пропозиції про спільне скликання з Радою I Всеукраїнського з'їзду Рад для остаточного розв'язання питання про владу, формування державних установ, підзвітних всьому українському народові. Але простягнута для співпраці рука незмінно зависала в повітрі, а розрахунки на мирний варіант розвитку революції і «законне», тобто через народне представництво на з'їзді Рад розв'язання питання про владу, згідно волі більшості народу, реалізуватись не могли. Ситуація ускладнювалась і тим, що до попередніх суперечностей після Жовтня додалися нові. Центральна рада, що впродовж восьми місяців панування Тимчасового уряду принизливо зносила його зневагу до будь-яких національних домагань українців і висловлювала лише обіцянки у майбутньому вирішити Всеросійськими установчими зборами питання про автономію України, з перемогою Жовтня поспішила оформити національну буржуазну державність.

7 листопада 1917 р. на засіданні Малої ради (Президії) було ухвалено III-й універсал, яким оголошувалося утворення Української Народної Республіки, як федеративної частини Росії. Але Рада виступила проти робітничо-селянського ладу в країні. Вона видала офіційні розпорядження про невідкорення декретам і законам Радянської влади. Генеральний секретаріат Ради вжив заходів проти запровадження робітничого контролю над виробництвом, заохочував локауту підприємців, саботаж чиновників, гальмував поширення більшовицької преси, намагався перешкодити зв'язкам місцевих Рад і комітетів більшовиків з Петроградом.

Виходячи з невизнання влади Раднаркому в центрі країни і Рад на місцях, Центральна рада заявила в III універсалі не лише про своє прагнення зміцнити буржуазний лад на Україні, а й про бажання взяти на себе роль «рятівника» буржуазної Росії. «...Ми твердо станемо на нашій землі — говорилося в універсалі, — щоб силами нашими допомогти всій Росії... Маючи силу й владу на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й всієї Росії»¹⁶. Взнявши на себе роль одного із всеросійських центрів консолідації контрреволюційних сил, Центральна рада 6 і 12 листопада підписала у Ставці угоди про військове співробітництво проти Радянського уряду. Умовами документів передбачалось формування українізованих частин, зосередження їх на Румунському і Південно-Західному фронтах, підкорення цих фронтів Центральній раді, перехід на службу до Генерального секретаріату російських штабних офіцерів та ін.¹⁷

¹⁶ Нова рада.— 1917.— 8 лист.

¹⁷ Киевская мысль.— 1917.— 7 нояб.; Вісник Генерального секретаріату УНР.— 1917.— 23 лист.

На основі досягнутих угод при сприянні Ставки Центральна рада перш за все прагнула дезорганізувати Північний і Західний фронти. Закликаючи до створення «українських» частин, формуючи їх і направляючи на Україну, посланці Ради вносили розкол у спільні частини і з'єднання. Таким же чином вони діяли на Південно-Західному і Румунському фронтах, які Центральна рада оголосила об'єднаним Українським фронтом, призначивши головнокомандуючим царського генерала, ярого монархіста Щербачова. У листопаді були українізовані штаби Київського і Одеського військових округів. Спішно формувалися частини типу корніловських ударних батальйонів — гайдамацькі курені, курені смерті тощо. Причому до їх складу нерідко зараховувалися офіцери і юнкери-росіяни. Одночасно під виглядом надання «тимчасових відпусток», а також рішень про демобілізацію ряду вікових призовів Центральна рада форсувала події передусім у тих частинах, що більше за інші підтримували більшовиків, Радянську владу. При цьому увага трудящих приверталась більшовиками до того, що не лише страх бути поваленими гонить всі контрреволюційні сили під захист Центральної ради, що тут визрівають далекосяжні плани реставрації буржуазних порядків в цілому в країні. «Дрібнобуржуазні демократи, контрреволюційні генерали, відставні бюрократи, союзні дипломати — вся ця пишна зграя «друзів» революції з'їжджається під гостинне крильце Центральної ради для того, щоб утворити нову Вандею, новий Версаль, завдання якого «залізом і кров'ю» погубити північну комуну»¹⁸. Дещо пізніше В. К. Винниченко з цього приводу напише: «...Не дивно, що до нас з півночі скочувались усі черепки розбитих большевиками буржуазних органів і апаратів. Ми з гордостю й самовдоволенням підбирали ці недоломки й поміщали їх на найкращі місця.

...Ми їх називали спеціалістами, «фаховцями», знавцями свого діла. О, вони, справді, були знавці «свого діла», діла підтримування насильства й грабіжництва пануючих кляс. Вони себе потім добре показали...»¹⁹ 8 листопада за розпорядженням Генерального секретаріату були звільнені заарештовані в ході збройного повстання в Києві колишні командуючий округом генерал Квєцинський і комісар Кирієнко.

До Центральної ради як одного з наймогутніших центрів контрреволюції дедалі частіше стали звертати свої погляди і імперіалісти країн Антанти. Не випадково Ставка планувала перебазуватися саме на Україну. Коли ж вона була ліквідована революційними солдатами, її рештки втекли до Києва. Сюди ж прибуло чимало контрреволюційних генералів і офіцерів, колишніх членів Тимчасового уряду, лідерів і активістів монархічних, буржуазних і дрібнобуржуазних партій. За неповними даними, до Центральної ради в цей час прибуло більше 30 тис. російського контрреволюційного офіцерства²⁰.

В той час з таких подій ніхто не робив ніякого секрету. І більшовицька преса досить часто зверталась до цього факту. Так, у статті «Контрреволюція і її нові лакеї», надрукованій у «Донецком пролетарії», відзначалось: «Не дивно, що всі вороги робітничо-селянської революції негайно ухопились за Раду. Рада стала союзником, якщо не оплотом буржуазної контрреволюції. Поміщики, заводчики, чиновники, дипломати і агенти імперіалістичних урядів потягнулись до Києва, до Ради»²¹. До Києва з Могильова оперативно перебравлись військові місії Англії і Франції при Ставці, консульства ряду західних країн. 13 листопада військові представники Англії і Франції зуст-

¹⁸ Пролетарская мысль (Киев). — 1917. — 12 нояб.

¹⁹ Винниченко В. К. Відродження нації. Ч. II. Київ—Відень. — 1920. — С. 117.

²⁰ Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — К., 1978. — С. 195.

²¹ Донецкий пролетарий (Харьков). — 1917. — 8 дек.

рілись з С. В. Петлюрою — генеральним секретарем військових справ і висловили свою підтримку військовим заходам Центральної ради, домовилися про призначення при Генеральному секретаріаті офіційних представництв, а також фінансову допомогу новим «друзям і союзникам». Американський консул Д. Дженкінс після зустрічей з керівниками Центральної ради зробив висновок про те, що Антанта у своїх класових розрахунках може повністю покластися на Раду²². Франція ж без вагань надала Центральній раді позику в 11 млн. фунтів стерлінгів. У відповідь С. В. Петлюра обіцяв «союзникам» виставити 500-тисячну армію»²³. Останнє, очевидно, особливо тішило представників Антанти, які ще з початку світової війни хитромудро перекладали основний тягар війни на своїх східних партнерів і нагромадили щодо цього чималу практику. Зусилля ж Радянської Росії щодо припинення війни аж ніяк не «вписувалися» у їх плани. І Антанта готова була надавати допомогу» противникам Раднаркому, прихильникам продовження війни. Досить стрімкими виявилися і кроки Центральної ради, спрямовані на консолідацію всіх внутрішніх сил, що протистали Радянській владі. Вона встановила контакти і співпрацювала із Сфатул-Церієм (Крайовою радою) — буржуазно-націоналістичним урядом бессарабських поміщиків і буржуазії, спорідненою собі Білоруською радою, татарською буржуазно-націоналістичною партією «Міллі-фірка» у Криму.

Та найбільші надії Центральна рада поклала на кадетсько-каледінську контрреволюцію як на наймогутніший на той час збройний оплот боротьби проти влади Рад. Рада всіляко допомагала примножувати військовий потенціал генерала Каледіна, що оголосив війну Радянському урядові. Уже на початку листопада було організовано від'їзд з Києва Олексіївського, Костянтинівського і Миколаївського юнкерських училищ, а також шкіл прапорщиків. Через Київ і інші міста України безперешкодно пропускалися на Дон з фронту ешелони козачих військ, але затримувалися революційні частини, що направлялися для боротьби з каледінцями. Раду зовсім не бентежило, а, мабуть, скоріше влаштовувало те, що Каледін окупував частину України — Донбас як форпост соціалістичної революції в краї.

10 листопада Генеральний секретаріат постановив негайно вступити в переговори з урядами Дону і Кубані про створення єдиного антирадянського уряду. 15 листопада військовий уряд Каледіна схвалив пропозицію Центральної ради про створення «федеративного» антирадянського уряду Росії. Передбачалося, що місцем перебування «уряду» буде Харків²⁴. Дещо пізніше для продовження переговорів у цьому напрямку до Києва прибула спеціальна делегація від південно-східного союзу козацтва і кубанського уряду. Переговори виявили співпадіння поглядів обох сторін²⁵. З метою координації дій контрреволюційних сил Центральна рада і Каледін у листопаді обмінялися постійними представниками — відповідно ними стали офіцер Богданівського полку, член Малої ради Галаган і підосавул Черемшанський²⁶. Верхи козацтва домовилися з С. В. Петлюрою про розміщення козачих частин на всіх вузлових станціях і важливих стратегічних пунктах України — від Румунського фронту до Кубані і Дону. І слід зазначити, що у ряді міст, наприклад у Олександрівську, боротьба за встановлення влади Рад набрала затяжного характеру саме через те, що на перешкоді тут стали козачі війська, а також

²² Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні (1918—1920).— Львів, 1964.— С. 175.

²³ Рідний курінь.— 1917.— 23 листоп.

²⁴ Гарчев П. І. Червона гвардія України в боротьбі за владу Рад.— К., 1983.— С. 39.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

ескадрони кримських татар²⁷. Таким чином, у подіях кінця осені 1917 р. Центральна рада з самого початку зайняла не просто контрреволюційну, але навіть агресивно-контрреволюційну позицію, що логічно вела її до відкритої конфронтації з Радянською владою, яку дедалі могутніше підтримував український народ.

На противагу прагненням Центральної ради, як наслідок політичної поляризації, на Україні наростав процес боротьби трудящих за встановлення робітничо-селянської влади, за запровадження соціалістичної радянської державності. І тенденція ця дедалі посилювалася, виявляючи з кожним днем зростання впливу на маси більшовицьких ідей, наочно демонструючи швидку зміну співвідношення сил на користь революції. Продовжуючи реалізацію лінії на встановлення Радянської влади, організації РСДРП(б) домагались переобрання всіх тих Рад, які відмовились визнавати Жовтневу революцію, РНК, владу Рад на місцях. У листопаді-грудні під контролем більшовиків у результаті проведених перевиборів опинились Харківська, Катеринославська (міська і губерньська), Юзівська, Лозово-Павлівська, Кадіївська, Бердичівська, Вінницька, Дубенська, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Коростенська, Луцька, Могилів-Подільська, Проскурівська, Ровенська, Старокостянтинівська, Тульчинська, Миколаївська, Одеська, Херсонська та багато інших Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Більшовицькі резолюції схвалювали обласні, губерньські, районні з'їзди Рад. Більшовики здобули перевагу і в однопартійних з Радами органів — Військово-революційних комітетах всіх чотирьох армій, дислокованих у межах України — VII, VIII, XI, Особливій і у фронтівому ВРК, у багатьох корпусних, дивізійних, полкових, ротних комітетах.

Дедалі активніше на підтримку більшовиків виступали різного роду селянські організації, передусім Ради селянських депутатів. Великі зрушення спостерігались у фабзавкомках, профспілках, що були вже на той час справжніми фортецями більшовизму. Процес більшовизації мас, що бурхливо протікав на тлі загострення революційної кризи, з кожним днем настійніше зумовлював проведення такої представницької політичної акції, скликання такого представницького форуму, які б стали справжніми виразниками настроїв, волі, прагнень трудящих, розв'язав на їх користь назрілі проблеми суспільного розвитку. На думку більшовиків, на таку роль найбільшою мірою міг претендувати з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Власне, ідею його скликання вони висунули невдовзі після Жовтневого збройного повстання. Але Центральна рада, якій пропонувалося скликати такий з'їзд спільно, не лише відповіла відмовою, а й намагалася в пропагандистсько-політичній роботі перешкодити цьому. За таких обставин сама по собі підготовка радянського форуму набула антирадівського спрямування.

Всі ці обставини досить добре розуміли члени РНК і щодо подій на Україні зайняли досить чітку позицію, в основі якої лежало принципове відстоювання інтересів трудящих, боротьба з прибічниками старого ладу. Ніяких двозначностей, дворушництва, політиканства у поведінці РНК не було. Про це переконливо свідчать численні факти і документи.

17 листопада відбулася розмова по прямому проводу члена обласного комітету РСДРП(б) і обласного комітету Рад робітничих і солдатських депутатів Південно-Західного краю С. С. Бакинського з народним комісаром у справах національностей Й. В. Сталіним. При цьому був присутнім і взяв участь у розмові М. В. Порш (Рада контролювала телеграф і без свого нагляду не дозволяла нікому користуватися засобами зв'язку). Генеральний секретар виклав пози-

²⁷ Там же.— С. 53.

цію Центральної Ради: невизнання РНК, створення «обласними урядами» федеративного уряду Росії, заперечення необхідності скликання з'їзду Рад. Під час розмови з С. С. Бакинським Й. В. Сталін схвалив ідею скликання Всеукраїнського з'їзду Рад. «Влада в краї, як і в інших областях,— підкреслив він,— повинна належати всій сукупності робітничих, солдатських і селянських депутатів... Ми всі думаємо, що абсолютно необхідний з'їзд представників робітничих, солдатських і селянських депутатів України... Ми всі вважаємо, що ви — кияни, одесити, катеринославці та інші повинні негайно взятися за скликання такого з'їзду, звичайно, разом з Радою. ...Ще раз повторюю нашу спільну думку: негайно скликати крайовий з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів на Україні. Питання про Радянську владу в центрі і на місцях не допускають жодних поступок»²⁸.

Отже, у розмові з С. С. Бакинським Й. В. Сталін не заперечував проти наміру більшовиків Києва скликати Всеукраїнський з'їзд Рад спільно з Центральною радою. Це, звичайно, не означало, що існували будь-які ілюзії щодо можливості співробітництва з цим органом і тому Й. В. Сталін вказував на недопустимість ніяких поступок у питанні про Радянську владу в центрі і на місцях.

Про те, що рекомендації Й. В. Сталіна слід розуміти саме так, свідчать і його статті в «Правде» в грудні 1917 р. Так, у «Відповіді українцям» говорилось: «Рада Народних Комісарів домагається саме того, щоб вся влада на Україні належала українському народу, тобто українським робітникам і солдатам, селянам і матросам, без поміщиків і капіталістів — це, якраз, і є та сама народна влада, за яку бореться Рада Народних Комісарів. Генеральний Секретаріат не хоче такої влади, бо не бажає обійтись без поміщиків і капіталістів»²⁹.

У розрахунок на ознайомлення з своєю принциповою позицією РНК опублікував 24 листопада стенограму розмови Й. В. Сталіна з С. С. Бакинським у газеті «Правда». А наступного дня у «Известиях» була вміщена промова В. І. Леніна на Першому Всеросійському з'їзді військового флоту, в якій, зокрема, говорилося: «Зараз ми спостерігаємо національний рух на Україні і ми кажемо: ми безумовно стоїмо за повну й необмежену свободу українського народу. Ми повинні зломити те старе, криваве і брудне минуле, коли Росія капіталістів-гнобителів відіграла роль ката над іншими народами. Це минуле ми зметемо, на цьому минулому ми не залишимо каменя на камені.

Ми скажемо українцям: як українці, ви можете влаштувати в себе життя, як ви хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротись проти вашої і нашої буржуазії. Тільки соціалістичний союз трудящих усіх країн усуне всякий ґрунт для національного цькування і гризні»³⁰.

В тому ж номері «Известий» було надруковано ще один принциповий документ — стенограму розмови Л. Д. Троцького, наркома у закордонних справах, з Верховним головнокомандуючим М. В. Криленком від 24 листопада, у якій, зокрема, йшлося й про те, що «не маючи наміру ні в найменшій мірі нав'язувати свою волю українському народу, Рада Народних Комісарів у той же час готова всіма залежними від неї засобами підтримати Ради українських робітників, солдатів і бідніших селян в їх боротьбі проти буржуазної політики керівників нинішньої Центральної ради»³¹. Таким чином, позицію РНК аж ніяк

²⁸ Пролетарская мысль (Київ).— 1917.— 18 нояб.; Киевская мысль.— 1918.— 18 нояб. (утр. выпуск).

²⁹ Сталин Й. В. Відповідь товаришам українцям в тилу і на фронті // Твори.— Т. 4.— С. 7—8.

³⁰ Ленін В. І. Промова на Першому Всеросійському з'їзді військового флоту 22 листопада (5 грудня) 1917 р. // Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 111—112.

³¹ Известия (Петроград).— 1917.— 25 нояб.

не назвеш нелогічною, неясною. Природно, вона впливала на настрої трудящих України, допомагала тій їх частині, які ще довіряли Центральній раді, позбутися ілюзій.

В свою чергу, добре прогнозуючи рішення з'їзду Рад, українські партії і організації вирішили переломити ситуацію на свою користь. По-перше, вони зманеврували і від непопулярної позиції заперечення з'їзду перейшли на прямо протилежну— оголосили про свою участь у ньому. Проте Центральна рада добре розуміла, що безперешкодний розвиток процесу підготовки з'їзду Рад був для неї рівнозначний самогубству, оскільки катастрофічно звужував соціальну базу, на яку вона до цього спиралася. Тому, по-друге, центр ваги своєї діяльності Рада перенесла у площину збройної боротьби проти більшовиків, революційних сил, що орієнтувалися на владу Рад. Рада продовжувала нагромаджувати військові сили. Ще до Жовтня було «українізовано» дві дивізії на Північному, шість дивізій на Південно-Західному і п'ять на Румунському фронтах³². У ряді міст було «українізовано» запасні піхотні полки, їх наділили поліцейськими, караульними функціями. У Києві на кінець жовтня Рада мала у своєму розпорядженні 20 тис. солдатів, а в подальшому гарнізон постійно збільшувався. Безпосередньо біля Києва знаходився 1-й український корпус генерала П. П. Скоропадського — потомка українського гетьмана і в недавньому відвертого російського чорносотенця. Із зміною кон'юнктури він швидко перекинувся у табір Центральної ради. Поряд з Києвом дислокувались чехословацький корпус і польські націоналістичні формування, що також підтримували Раду.

(Далі буде)

Одержано 02.04.91

Предпринимается попытка отойти от бытовавших в историографии представлений о начальном этапе гражданской войны на Украине, доказать, что ее инициатором была Центральная рада, поддерживающие ее партии и организации, а широкомасштабные действия, характерные для гражданской войны, стали реальностью с конца ноября 1917 г.

³² История Коммунистической партии Советского Союза.— Т. 3.— Кн. 1.— М., 1967.— С. 400.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті йдеться про долю академіка М. І. Яворського, безпідставно засудженого за справою так званого «Українського національного центру». Автор торкається ситуації, пов'язаної з голодом 1932—1933 рр., яку Сталін використав для згортання політики «українізації».

«По всіх лініях,— писав у 1931 р. журнал «Більшовик України»,— яворщина виступає перед нами як спроба затінити класові суперечності в середині української нації й тим самим є безпосередній чинник

* Продовження. Початок у № 12 за 1990 р., №№ 2, 4, 5, 6 за 1991 р.

опору соціалістичної реконструкції господарства СРСР. Саме з цього боку нам і треба її характеризувати»¹. Безпосередніх приводів для розгортання найбільш жорсткого туру критики М. І. Яворського було два. Першим став його конфлікт з московськими істориками М. М. Покровським та П. О. Горінім під час Всесоюзної конференції істориків-марксистів, що працювала у Москві наприкінці 1928 р.— на початку 1929 р.²

У лютому 1929 р. у «Правде» з'явилася рецензія П. О. Горіна на книгу М. І. Яворського «Історія України у стислому нарисі». На думку рецензента, у книзі викривлявся «справжній історичний розвиток України у ХХ столітті». Ця рецензія дала імпульс посиленню критики поглядів М. І. Яворського на Україні. У травні 1929 р. на історичному відділі Українського інституту марксизму відбулася дискусія, на якій погляди М. І. Яворського кваліфікувалися не тільки як дрібно-буржуазно-націоналістичні, але і як прокуркульські, що йдуть у руслі «правих ухильників», тобто групи М. І. Бухаріна. Такого роду звинувачення у той період адресувалися багатьом ученим. У вересні 1929 р. М. І. Яворський виступив з «покаянними» публікаціями у газеті «Комуніст». Цей виступ був до певної міри наслідком статті М. О. Скрипника «Помилки та виправлення академіка М. Яворського», котра була написана у серпні 1929 р., а опублікована пізніше, у 1930 р. «...Декларативна заява М. Яворського,— говорилося, зокрема у статті,— про те, що він такої-от до такої-от помилки відмовляється і відповідно до того перероблює свою роботу»³, на жаль, досі не здійснена... Отже, я маю право визнати, що заява М. Яворського про те, що він переробить свою книгу..., ще залишилася не здійсненою; це дає мені право публікувати ту замітку, що я раніше передав самому М. Яворському»⁴.

Другим приводом для критики М. І. Яворського стала заява колишньої його дружини, що була адресована у народний суд одного з районів Харкова і містила вимогу аліментів на утримання двох його доньок. Разом з тим на підставі заяви з'ясувалось, що М. І. Яворський приховав окремі факти своєї біографії до 1920 р., тобто до свого вступу у КП(б)У. Ось що, зокрема, говорилося у заяві: «Д(окто)ра Матвія Яворського пізнала я ще до світової війни в 1912 р., а повінчалася ми по уступленні російської армії 4/III 1916 року в домі моїх родичів в Залукві. Після вінчання поїхала я до мужа на довший побут до Холму в червні 1916 р., де він був тоді приділений як розвідчий старшина... до німецької групи ген. Лінзінгена. В часи цієї служби за розвідчі услуги відзначено його медалем німецького Залізного Хреста. В тім часі Др. Матвій Яворський відзначався глибокою побожністю, ходив дуже часто до церкви..., перебував все в товаристві німецьких старшин... Як типовий кар'єрист, якому ішло тільки про особисту кар'єру (як я, на жаль, вже так пізно переконалася) почав негайно старання за добуттям старинних метрик своїх предків... З весною 1918 р. іде Др. Матвій Яворський як поручник (оберлейтенант) з німецькою армією групою генерала Лінзінгена на Україну й там його іменують як австрійського аташе при дворі гетьмана Скоропадського. Тут виступає все як звязятий гетьманець; заприязнюється з визначними особами з оточення гетьмана як Кочубеєм, Полтавцем-Остриницею... У мене заховалися численні фотографії й листи того часу, де він фотографується з гетьманом Скоропадським і іншими достойниками гетьманського двору...

¹ Редін М. За більшовицький поворот у викладанні історії // Більшовик України.— 1931.— № 11.— С. 91.

² Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн.— 1990.— № 8.— С. 79—80.

³ Йдеться про книгу М. І. Яворського «Історія України у стислому нарисі».

⁴ Скрипник М. Помилки та виправлення академіка М. Яворського // Більшовик України.— 1930.— № 2.— С. 12—13.

З вибухом українсько-польської війни в Галичині переходить до Української армії й тут служить як сотник в польовій жандармерії. В 1919 р. переходить з нашою армією на Збруч і вже більше не вертає.

Довгий час не мала я ніяких вістей про нього, аж одного разу прийшла до мене вістка, що він став комуністом. Я не могла в це ніяк повірити, бо ж знала вже добре його ідеологію...

Маючи все це на увазі, я не могла повірити, щоб Др. Матвій Яворський з розвідчого старшини і гетьманця — за ніч став комуністом...»⁵

26 січня 1930 р. за дорученням С. В. Косіора копію цієї заяви було направлено членам і кандидатам у члени Політбюро ЦК КП(б)У. 4 лютого 1930 р. М. І. Яворський написав заяву на ім'я С. В. Косіора. Він кваліфікував оцінки колишньої дружини як «злісні наклепи»⁶. Описуючи свій життєвий шлях, він зауважував: «Такий, мій шлях. Його треба довести ще фактами, і я збираюся це вчинити, щоб і на майбутнє зберегти себе від зайвих розговорів, надрукувавши все це навіть окремою брошурою»⁷.

Характерно, що Яворський не замовчував своїх помилок, свій «націоналістичний екстаз», як він писав, що охопив його після виникнення Центральної ради. Однак він категорично заперечував, що служив офіцером розвідки, а був лише перекладачем при австрійському зв'язковому офіцері, котрий працював у штабі армії генерала Лінзінгена.

Разом з цією армією у 1918 р. він з'явився у Києві, де серед інших січових стрільців був включений до штабу уповноваженого австрійського командування⁸.

У лютому 1930 р., після партійних зборів, на яких його було виключено з партії, М. І. Яворський написав заяву до ЦК КП(б)У, у якій, зокрема, зауважив: «Я не маю ніяких сил, щоб сьогодні сказати моє кінцеве слово на виступи вчора товаришів. Я почуваю себе справді як той, що на йому як марксистові й партійцеві покладено хрест, як казав вчора т. М. О. Скрипник, хоч здавалося мені, що я нарешті став на правильний шлях після всього того, що пройшов в житті, до 1920 р., коли пориваючи з минулим, прийшов я до партії й радвллади... Але, як виходить, і ця нова доба в моєму житті через **замовчування перед партією** мого минулого... не вийшла гаразд, хоч, як здавалося, чимало зусиль покладав я на **виправлення** мого минулого...

Ось через що я, приймаючи той жорстокий осуд, що вчора проголосили його товариші, готов прийняти й найбільшу кару, вважаю зараз в інтересі партії повернути мій квиток. Але я ще раз категорично заявляю, що ніколи, не дивлячись на це, **не перестану почувати себе більшовиком** і все віддам на користь партії.

Водночас рішуче відкидаю докори, що я з мотивів **кар'єризму** прийшов до партії, використовуючи її для власних інтересів...

...Моя праця проходила на очах досить **широкого** громадянства весь час навіть на часи 1918—1919 рр., треба мені тільки зібрати всі ці матеріали, про які я до сьогодні не дбав, та скласти критичну біографію. А що я сьогодні ще такої можливості не маю, це ще не дає основ на підставі окремих неперевічених заяв чи самохвальних слів в моїх листах 1918 р. чи хоч би й помилок в історії,— не дає, ще раз кажу, причини дискредитувати мене в такій мірі, щоб звести до **одного болота** всю мою на сьогоднішній день працю»⁹. У заяві М. І. Яворський висловлював надію, що «все-таки прийде день, коли перед партією встановиться й позитивна сторона моєї праці до й після револю-

⁵ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 3067, арк. 2—3.

⁶ Там же.— арк. 4.

⁷ Там же.— арк. 5 (зв.).

⁸ Там же.— арк. 5.

⁹ Там же.— арк. 6—7.

ції, в якій я боровся за визволення себе від буржуазної ідеології»¹⁰.

Ще у 1929 р. М. І. Яворського усунули від керівництва історичним відділом Українського інституту марксизму. 13 лютого 1930 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: «Вважати за необхідне, аби Яворський негайно відмовився від звання члена Президії ВУАН»¹¹. Виконуючи це рішення, 15 лютого 1930 р. М. І. Яворський написав заяву з проханням увільнити його від обов'язків члена Президії ВУАН та секретаря її першого відділу¹².

Цими подіями не завадили скористатися московські критики М. І. Яворського, котрі на сторінках центральної преси почали інкримінувати йому свідоме ідеологічне шкідництво. Саме ця думка проводилася і в резолюції, що її прийняла Колегія Інституту історії Комуністичної академії. Цю резолюцію, підписану М. М. Покровським та П. О. Горіним, надрукувала газета «Известия»¹³.

На ці обвинувачення змушене було відреагувати Політбюро ЦК КП(б)У, яке 23 березня 1930 р. прийняло рішення підготувати листа до редакції газети «Правда». С. В. Косіор підготував такого листа. «Неправильно,— відзначалося, зокрема, в листі,— оцінювати справу Яворського, як ідеологічне шкідництво... Минуле Яворського, розкрите перед чисткою, показує, що він, не будучи ніколи марксистом, просто, як умів, намагався пристосуватися. Документи, які випадково потрапили перед чисткою у наші руки, все це викрили. До викриття його минулого партія ставилася до нього як до людини, яка хоча й робить найсерйозніші помилки в основних питаннях історії, але яку можна ще виправити. М. Яворського виключено не за його помилки в історії, а за приховання свого огидного минулого. Зрозуміло, роз'яснення і боротьбу з рядом концепцій М. Яворського треба продовжити, оскільки деякі з помилок Яворського не його власного виробництва, а запозичені у інших істориків»¹⁴.

29 березня 1930 р. М. І. Яворський сповістив секретаря Київського окружного КП(б)У В. І. Чернявського про свій від'їзд «на довгу відпустку в Ленінград». І знову у своєму короткому листі він наполягав: «Як би мене не декретовано в пресі, я більшовиком бути не перестану ніколи, хоч і знаю, що зараз не заслуговую на те, щоб бути в лавах партії. Але я до смерті буду її послідовником»¹⁵. До смерті йому залишалося не так вже й багато часу. 10 березня 1931 р. М. І. Яворського заарештували в Ленінграді. Як і М. С. Грушевського, його допитав особисто Я. С. Агранов. Однак на відміну від свого наукового антагоніста М. І. Яворський дав потрібні слідству свідчення і не змінював їх. Засуджений на 6 років позбавлення волі, він відбував свій строк у Соловецькому таборі. 30 червня 1935 р. М. І. Яворський написав заяву у центральну атестаційну комісію ГУЛАГ НКВС. Цей невеликий за обсягом документ вартий того, щоб процитувати його:

«Цим повідомляю, що я відмовляюся від зарахування робочих днів не тільки за минулий період, а й взагалі. Я вважаю таке (зарахування) знуцанням над людиною, котру як і багатьох інших, сталінське «правосуддя» спочатку кидає до в'язниці за те, що це українець, який не підміняв любові до своєї батьківщини на «російський патріотизм», «підфарбований» інтернаціоналізмом,— кожного назване правосуддя без суду засуджує за неіснуючу справу на повільне знищення в таборі, в умовах важкої примусової праці з напівголодним пайком, у сітях ганебної провокації і моральних мук,— а після всього цього це правосуддя обіцяє їй скоротити повільне знищення, моральне

¹⁰ Там же.— арк. 7.

¹¹ Там же, ф. 1, оп. 6, спр. 184, арк. 34.

¹² Там же, оп. 20, спр. 3067, арк. 9.

¹³ Там же.— арк. 10—11.

¹⁴ Там же.— арк. 13—14.

¹⁵ Там же.— арк. 17.

і фізичне — за умови т. з. «перекуванням», тобто безмовної самопоко-ри цьому знищенню і підкупного славослів'я його політиці.

Я особисто «перековуватися» не збираюся, боготворити «геніального, улюбленого, рідного вождя всіх народів» не бажаю, та й взагалі вважаю для себе ганьбою таким шляхом купувати собі волю, тим більше, коли десятки тисяч української інтелігенції гинуть у в'язницях і таборах в умовах, означених вище, коли їх сім'ї засуджені на повільну голодну смерть в умовах т. з. «культурного і заможного життя», в умовах сталінського «підкування про людину», коли сотні тисяч пограбованих українських селян засівають Росію своїми кістками на каторжних будовах, лісозаготівлях та інших видах примусових робіт, коли стільки ж гине їх від голоду у себе на батьківщині, хоч начебто і там жити стало «веселіше».

Я вважаю, що при такому стані справ на Україні для мене почесніше буде вмерти вже разом з ними у спільному нашому каторжному житті, ніж прагнути на волю, щоб жити життям хамелеона, який раболіпствує перед сучасним Нероном та його преторіанцями, хамелеона, який захлинається у захваті перед політикою національного гноблення і селянського грабежу в царстві не соціалізму, що будується, а загального обману, провокації і свавілля»¹⁶.

Ясна річ, про цю заяву М. І. Яворського не забули. Вона фігурувала як доказ «контрреволюційних поглядів» колишнього академіка, коли у жовтні 1937 р. його обвинуватили в тому, нібито вже в ув'язненні він намагався створити контрреволюційну організацію «Всеукраїнський центральний блок». З листопада 1937 р. М. І. Яворського розстріляли. Понад півсторіччя його ім'я у суспільно-політичній та історичній літературі згадувалося виключно із «викривальними» епітетами. Протягом цього ж часу над ним тяжіли необгрунтовані звинувачення у злочинах, до яких він не мав ніякого відношення. Однак сьогодні фахівці мають змогу всебічно і неупереджено аналізувати історичні погляди Яворського, говорити не лише про його недоліки (вони, звичайно, були), а й скласти належну ціну його науковим працям.

Трагічно склалася доля інших осіб, котрим приписали участь в «УНЦ». Звернемося лише до одного прикладу — долі М. Ф. Чечеля. У 1932 р. йому було визначено термін — 6 років позбавлення волі. 2 червня 1937 р., коли цей термін наближався до кінця, постановою особливої наради при наркомі внутрішніх справ СРСР він одержав ще 5 років. 2 липня 1937 р. ця постанова була затверджена Президією ЦВК СРСР. Отже, М. Ф. Чечелю було твердо гарантовано меншою мірою ще п'ять років життя. 26 серпня 1937 р. начальник Суздальської в'язниці Заплетін у довідці на М. Ф. Чечеля зафіксував: «Є запеклим ворогом Радянської влади. У в'язниці поводить себе виключно витримано, маючи на меті домогтися найскорішого визволення». В результаті вже 9 вересня 1937 р. трійка УНКВС по Івановській області приймає рішення розстріляти М. Ф. Чечеля за його минулу «контрреволюційну діяльність».

Лише у 1989 р., насамперед завдяки зусиллям працівників КДБ УРСР, вдалося відродити правду про справу «УНЦ». Істотну допомогу у цьому надали матеріали перевірки, здійсненої наприкінці 50-х, у 60—70-ті рр. по «паралельних справах». Зокрема, було встановлено, що кримінальна справа про існування на території України «Української військової організації», котра нібито була складовою частиною «Українського національного центру», сфабрикована органами слідства. Військова колегія Верховного суду СРСР у своєму визначенні від 11 вересня 1958 р. стосовно звинувачених у даній справі зазначи-

¹⁶ Цит. за: Абдуллін О., Логвин Е. Останнє слово. Життя і смерть академіка Матвія Яворського // Робітнича газета. — 1989. — 14 липня.

ла: «...Всі вони засуджені необгрунтовано, за сфальсифікованими матеріалами, а свідчення, що їх вони давали на попередньому розслідуванні про свою приналежність до «УВО», є вигаданими; матеріалами перевірки встановлено, що справу про існування на території УРСР розгалуженої контрреволюційної організації «УВО», керованої засудженими по даній справі особами, органами слідства було сфальсифіковано».

У 1988 р. по справі «УНЦ» було проведено додаткову перевірку у повному обсязі, за результатами якої Верховний суд УРСР кримінальну справу щодо 3-х репресованих припинив у зв'язку з відсутністю у їхніх діях складу злочину, а решту — 47 осіб — реабілітовано на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30—40-х років і початку 50-х років»¹⁷. Справу «УНЦ» слід розглядати як один із вирішальних кроків у сталінській протидії «українізації», як етап у винищенні тих інтелектуальних сил (в тому числі й у середовищі самих комуністів), котрі були носіями національного відродження України. Того самого відродження, яке згодом буде названо розстріляним.

Голод і початок згортання «українізації»

У січні 1934 р. у доповіді на XII з'їзді КП(б)У П. П. Постишев підкреслив: «Справа «Українського національного центру» показала, що триває загострення класової боротьби в нашій країні і інтервенціоністські плани імперіалістів продовжують активізувати націоналістичні контрреволюційні організації». Разом з тим Постишев констатував, що справі «УНЦ» не було надано важливого значення, що вона пройшла як «ізольований епізод, без відбиття на житті і боротьбі КП(б)У. Між тим класова боротьба в країні продовжувала загострюватись. Націоналістичні елементи особливо міцно активізувалися в 1931 і 1932 роках, з кожним днем проникаючи на нові і нові ділянки соціалістичного будівництва»¹⁸.

І справді причин для пошуку «контрреволюційних» та «націоналістичних елементів» на початку 30-х рр. було вдосталь. Можна, зокрема, нагадати, що внаслідок форсованого проведення колективізації та всіякого роду перегинів тільки у 1930 р. поголів'я великої рогатої худоби в республіці скоротилося на 1 млн. 336 тис. голів, свиней — майже на 1 млн., овець і кіз — на 2,5 млн. У деяких місцях, наприклад у Шепетівському і Тульчинському округах, у деяких селах Проксурівського, Одеського та інших округів, селяни чинили відвертий опір заходам, що руйнували сільське господарство, призводили до назрівання його кризи, а згодом і до голоду 1932—1933 рр.

Останнім часом з'явилося чимало публікацій, присвячених докладному аналізу причин та наслідків страшного голодомору на Україні початку 30-х рр.¹⁹. Надруковані і великі уривки з книги Конквеста «Жнива скорботи», яка довгий час «таврувалася» радянською історіо-

¹⁷ Див.: Украинский национальный центр: миф, обернувшийся трагедией // Союз.— 1990.— № 2.

¹⁸ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт.— Харків, 1934.— С. 204.

¹⁹ Кульчицький С. Тридцять третій // Сільські вісті.— 1988.— 12 черв.; Кульчицький С. Трагічний рік // Вісті з України.— 1988.— № 40; Пахаренко В. Голод // Літ. Україна.— 1988.— № 45; Царь-город // Собеседник.— 1988.— № 49; Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду.— К., 1989.— 48 с.; Україна: голод 1932—1933 років // Всесвіт.— 1989.— № 11.— С. 153—161; Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— К., 1990.— 605 с.; Кононенко О. Як страшний сон // Дзвін.— 1990.— № 2.— С. 93—96; Маняк В. Страшний суд // Вечірній Київ.— 1990.— 20 лют.; Хандрос Б. Смертні листи // Юність.— № 12.— С. 47—55; Эта жуткая правда // Сельская жизнь.— 1990.— 4 авг.; Кульчицький С. В., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 р. // Укр. іст. журн.— 1991.— № 2.— С. 3—10 та ін.

графією як «фальсифікаторська»²⁰. І хоча далеко не з усіма твердженнями англійського дослідника можна погодитись і не всі його висновки слід сприймати беззастережно²¹, сам по собі вихід друком уривків з його книги, як і численні публікації радянських дослідників,— це серйозна перемога гласності у сфері історичних знань, крок у пізнанні однієї із трагічних сторінок минулого.

З огляду на згадані публікації не будемо докладно зупинятися на сюжетах, пов'язаних із голодом початку 30-х рр. Звернемо лише увагу на необхідність дослідити наслідки голоду не лише у статистичному плані, підрахувати об'єктивно кількість жертв (хоча це робити дуже важливо), а й у суто політичному вимірі, аналізуючи позиції тодішніх партійних і радянських керівників республіки, всю сукупність факторів, що впливали на цю позицію.

У зв'язку з цим у прийнятій у січні 1990 р. постанові ЦК Компартії України «Про голод 1932—1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» зазначається: «В основі виникнення продовольчих труднощів, а потім і голоду 1932—1933 років на Україні, як і в деяких інших районах СРСР, лежить відступ тодішнього керівництва країни і республіки від ленінських принципів кооперування селянства... Документально простежується, що керівництво республіки не змогло протистояти диктату, фактично проводило політику, яка коштувала українському народові численних жертв... Документи відображають і намагання партійних, державних органів надати продовольчу допомогу голодуючим районам. Але вона виявилася запізнілою і недостатньою, щоб відвернути лихо». Постанова містить висновок про необхідність «засудити безпринципну політику тодішнього керівництва республіки (Косіор, Чубар) в проведенні хлібозаготівель»²².

Характерно, що незадоволення позицією тодішнього керівництва республіки (а його уособлювали, ясна річ, не тільки С. В. Косіор та В. Я. Чубар) було вельми виразно виловлено ще у 1932 та 1933 рр. І причина цього незадоволення полягала зовсім не в тому, що вже у першій половині 1932 р. стало зрозумілим: на Україну насувається голод. Роздратування Сталіна і його оточення викликало те, що республіканське керівництво, спираючись на реальні факти, сигналізувало у центр про небезпеку, а не виконувало мовчки план хлібозаготівель. Знали у Москві і про те, які політичні настрої породжує ситуація, що складалася в українських селах. Тільки з 1 січня до 22 квітня 1932 р. до ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У надійшло 115 листів з України²³, у яких гранично відверто змальовувався дійсний стан справ. «Шановний т. Сталін,— говорилося в одному з колективних селянських листів,— чи є закон Радянської влади, щоб селянство сиділо голодне, так як ми, колгоспники, не маємо з 1 січня 1932 р. у своєму колгоспі ні фунта хліба... Постає питання. Як ми можемо будувати соціалістичне будівництво (так у листі.— Ю. Ш.) народного господарства, коли ми приречені на голодну смерть, бо ще до врожаю 4 місяці, пи-

²⁰ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і терор голодом // Дніпро.— 1990.— № 1.— С. 81—120; № 2.— С. 89—120.

²¹ Характерно, що сам Р. Конквест зауважує, що рішення надрукувати частину його книги в СРСР він розглядає «не як схвалення моїх поглядів (і ще меншою мірою, не як визнання безпомилковості того, що я написав, чи то інтерпретація всієї даної теми, або яка-небудь фактична деталь), але як свідство того, що історики, котрі дотримуються різноманітних думок, можуть ефективно і чесно співробітничати у дослідженні даної проблеми. Це говорить про зрілість радянської історіографії, робота якої повинна оцінюватися за її власними заслугами, а не за сектантськими стандартами» (Конквест Р. Об'єктивність исторического исследования и мнение историка // Вопр. истории.— 1990.— № 1.— С. 138).

²² Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— С. 3—4.

²³ Там же.— С. 151.

таємо, за що ми бились на фронтах: за те, щоб сидіти голодними, щоб бачити, як вмирають діти в корчах з голоду»²⁴. 23 червня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) приймає постанову про продовольчу допомогу Україні: «Обмежитися вже прийнятими рішеннями ЦК і додаткового завозу хліба на Україну не здійснювати»²⁵. Це рішення було сигналом про те, що сталінське керівництво переходить в атаку і має твердий намір зламати «опортуністичні» (а фактично реалістичні) настрої керівників України, особливо тих, хто працював безпосередньо на місцях.

6—9 липня 1932 р. відбулася III Всеукраїнська конференція КП(б)У. На обговорення її учасників було винесено одне питання — доповідь С. В. Косіора «Про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». Участь у її роботі взяли Л. М. Каганович і В. М. Молотов. У доповіді виразно змальовувався тодішній стан сільського господарства республіки: посівні площі скоротилися на 4,5% (більш ніж на 2 млн. га), у ряді районів республіки втрачені становили до половини врожаю, у окремих колгоспах протягом двох років не здійснювалися розрахунки за трудові. Керівництвом у ряді районів було використано такий прийом — той план по хлібозаготівлях, що його не виконав одноосібник, переклали на колгоспи, де, в свою чергу, припустилися великих втрат²⁶.

В обговоренні доповіді С. Косіора взяли участь секретарі 18 райкомів партії, секретарі обкомів — М. М. Майоров, В. І. Чернявський, М. Н. Демченко, Р. Я. Терехов, а також В. П. Затонський, П. П. Любченко, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер та інші делегати. Виступи деяких районних керівників містили спробу не тільки окреслити складність ситуації на селі, а й показати, що не можна перекладати основну відповідальність за цю ситуацію на низові ланки, в першу чергу на нещодавно створені райони. Не випадково, до речі, у надрукованому у 1932 р. стенографічному звіті III конференції були вилучені або ретельно відредаговані саме ті фрагменти з виступів районних керівників, котрі мали гостро критичну спрямованість. Ось що говорив, зокрема, представник Смілянського району Г. І. Фомін: «До питання про безпосередню допомогу районам з боку ряду відповідальних працівників, навіть окремих членів уряду, котрі приїдять для надання допомоги районам. Я не хочу говорити персонально, але вважаю, що окремі т(овариші), приїжджаючи до нас, не тільки не допомагали районам, не тільки не вивчали економічні умови районів для того, щоб конкретно допомогти, а створювали умови, що деморалізували райони... У нас був такий уповноважений, котрий сидів небагато, але наробив надзвичайно багато справ і викликав панічний стан окремих сільських керівників. Товарищ приїздив у село і замість ділової роботи, замість ділових вимог говорив: «Я тебе ось посаджу на 24 години, зніму брюки і посаджу на сніг, тоді ти план виконаєш» (шум).

Голоси: Хто це? Назви прізвище.

Тов. Фомін: Якщо потрібно буде, то назву.

Голос: Ти скажи, хто? (шум у залі).

Фомін: Я гадаю, що вимагати не варто, а якщо потрібно буде, то я напишу про це заяву у ЦКК або у президію конференції. (Шум).

Голос: А ти вважаєш непотрібною цю справу зараз, ти замазуєш.

Фомін: Я не замажую, я називаю факти, котрі були не тільки у нашому районі, а й у ряді інших районів.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.— С. 190.

²⁶ III конференція КП(б)У. 6—9 липня 1932 р.: Стеногр. звіт.— Х., 1932.— С. 7—15.

Голос: Ти назви його прізвище.

Фомін: Його прізвище Поляков. (Шум)»²⁷.

А ось що було вилучено з виступу представника Дрaбівського району П. А. Шерстова: «Дрaбівський район перебуває у дуже важкому стані. Там було забрано увесь посівний матеріал, відбувалось масове побиття колгоспників та колгоспниць, у трьох кімнатах засідав штаб буксирних бригад, де вимагали хліб, підписку на позику, виплату всіляких податків. Внаслідок і завдяки цим спеціальним штабам, буксирним бригадам, створили(ся) несприятливі політичні настанови...»²⁸.

Можна тільки уявити, як нелегко було наважитися районним керівникам відверто сказати подібні речі у присутності членів Політбюро ЦК ВКП(б). Вони наважилися і, зрозуміло, були піддані критиці. «На жаль,— зауважив, наприклад, В. П. Затонський,— на цій конференції у деяких виступах представники кількох районів плакались перед нами. А як вони провадили партійну лінію в себе, що вони зробили, щоб не було таких втрат під час збирання хліба, що вони зробили для кращого обробітку землі, кращого осіннього засіву, для організації праці,— про це вони нічого не казали»²⁹.

Напередодні конференції члени Політбюро ЦК КП(б)У побували у багатьох районах України і зібрали великий матеріал, який і було покладено у основу їх виступів на конференції. М. О. Скрипник, зокрема, говорив: «Я не згоден з тими товаришами, які з теперішніх сільськогосподарських кампаній головну свою увагу віддають питанню хлібозаготівель. Не треба себе гіпнотизувати тим, скільки треба взяти хліба з нашого врожаю. Треба зібрати повнотою все те, що ми засіяли. Коли ми зуміємо перебороти труднощі збиральної кампанії, коли питання боротьби з втратами зрозуміємо, як питання політичне і господарське, у нас вистачить хліба цілком і повнотою і для виконання плану хлібозаготівель...»³⁰.

Характерно, що і у виступі М. О. Скрипника були положення, що не увійшли до друкованого стенографічного звіту III конференції. Прочитуємо одне з них: «Багато товаришів підмінюють одне політичне питання другим. Замість питання про те, що є причиною наших проривів, вони зараз ставлять інше питання — хто є причиною наших проривів. Сама постановка цього питання невірна. Ми мусимо вяснити, що є причиною наших проривів... Ми, люди, живемо і боремось, і, значить, помилки, які є, мають причини. Ми — ЦК КП(б)У, ні в якому разі не знімаємо з себе відповідальності за цілу працю цілої нашої парторганізації. Ні в якому разі не знімаємо, тому що причиною є неповне розуміння, неповне усвідомлення глибини політичних процесів, які відбулись»³¹.

Спробував повернути увагу до нелегких проблем села і Г. І. Петровський: «...Треба одверто сказати, що деякі райони перебувають у скрутному харчовому стані. Ви знаєте, товариші, що у нас багато хліба лишилося на полях. І причина тут та, що наша організація праці в колгоспах, масова політична робота була не на потрібній висоті... Я проїздив кілька сіл; питаеш секретаря — чи давно ви тут? Говорить, місяців 2—3, а голова — місяців — 3—4. Звісно, це неправильно. Коли на селі буде така плінність керівного активу, то ми не доб'ємося стійкості і в самих колгоспах»³².

Однак і обережні спроби декого з керівників республіки і особливо представників районів вказати на складність ситуації у сільському

²⁷ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 379, арк. 21—22.

²⁸ Там же.— арк. 24.

²⁹ III конференція КП(б)У. 6—9 липня 1932 р.: Стеногр. звіт.— С. 90.

³⁰ Там же.— С. 104.

³¹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 379, арк. 186.

³² III конференція КП(б)У. 6—9 липня 1932 р.: Стеногр. звіт.— С. 110—111.

господарстві України не викликали довіри у двох сталінських посланців, котрі брали участь у роботі конференції — В. М. Молотова і Л. М. Кагановича. Останній, звертаючись до делегатів конференції, говорив: «Ви повинні підготувати й розгорнути роботу, щоб цілком виконати план хлібозаготівель, рішуче переборюючи всі і всілякі демобілізаційні, а часто капітулянтські, правоопортуністичні настрої щодо хлібозаготівель... Ви повинні на селі, в районі переламати настрої деяких активістів, що сьогодні у вас демобілізовані»³³. У виступах В. М. Молотова і Л. М. Кагановича було значно завужено спектр факторів, що спричиняли труднощі у сільському господарстві республіки. Ці виступи мали насамперед мобілізуючий характер і повинні були сприяти виконанню республікою планів хлібозаготівель та збирання врожаю.

У заключному слові С. В. Косіор знов піддав критиці виступи деяких секретарів райкомів партії, підкресливши, що «не всі ще усвідомили відповідальність за виконання завдань...»³⁴ С. В. Косіор підкреслив, що «з такими настроями треба рішуче поквитатися. Після всього того, що говорилося на конференції, після виступів тт. Молотова і Кагановича і вашого одностайного схвалення цих виступів, ми повинні по-більшовицькому розгорнути роботу і забезпечити швидке подолання тих труднощів, які переживають окремі райони України»³⁵.

Делегати конференції одноголосно прийняли резолюцію, яку 9 липня 1932 р. затвердив Пленум ЦК КП(б)У. Резолюція складалася із чотирьох розділів. У ній підбивалися підсумки здійснення колективізації, а також підсумки весняної посівної кампанії 1932 р. Головну ваду хлібозаготівель у резолюції було охарактеризовано так: «...План хлібозаготівель **розверстано** на райони і колгоспи і провадили його не організованим порядком, а за «принципом» зрівнялівки, провадили **механічно**, незважаючи на стан кожного окремого району, кожного окремого колгоспу. Внаслідок цього механічно-зрівнялівського ставлення до справи трапилася кричуща невідповідність, через що на Україні ряд районів, які аж ніяк не були неврожайними, опинились у дуже скрутному харчовому стані, господарство частини колгоспів цих районів було підірване»³⁶. У резолюції засуджувались безгосподарність, факти адміністрування у здійсненні колективізації, недоліки у організаторській та масово-політичній роботі парторганізацій. Резолюція вимагала рішуче і в найкоротші строки виправити помилки.

Резолюцією «до безумовного виконання» приймався встановлений для України план хлібозаготівель в 356 млн. пудів по селянському сектору. «Під час розподілу плану по колгоспах,— говорилося в резолюції,— треба рішуче провести принцип — що краще господарює колгосп, що більшого врожаю він домігся, що краще зібрав свій урожай, то більший фонд повинен лишатися в розпорядженні колгоспу. Для цього треба якнайрішучіше засудити встановлення будь-яких загальних норм споживання, практику складання «балансів» як таку, що неминуче спричиняє повернення до торішньої зрівнялівки. До кожного колгоспу треба застосувати індивідуальний підхід, зважаючи на його особливості і становище»³⁷.

³³ Там же.— С. 156. Дуже влучну характеристику місії В. М. Молотова та Л. М. Кагановича дав один з британських дипломатів, котрий у своєму повідомленні від 18 липня 1932 р. зазначав: «Хоч Молотов і Каганович люб'язно присолюдили пілоло невдоволення центрального уряду, вихваляючи помітні досягнення українських більшовиків у галузі промисловості..., з їхніх виступів було зрозуміло, що вони прибули... головним чином для того, щоб дати українській партійній організації сувору прочуханку». (Україна: голод 1932—1933 років // Всесвіт.— 1989.— № 11.— С. 154).

³⁴ Там же.— С. 145.

³⁵ Там же.— С. 147.

³⁶ Там же.— С. 150.

³⁷ Там же.— С. 156—157.

У резолюції, як і у доповіді С. В. Косіора, виступах делегатів було підбито підсумки колгоспного будівництва, виявлено кричущі помилки у здійсненні політики колективізації, накреслено завдання, що їх мали розв'язувати партійні організації найближчим часом. Критиці було піддано і ключовий недолік у здійсненні хлібозаготівель — продрозкладку. Однак рішення конференції не привели до позитивних зрушень у сільському господарстві республіки. Не випадково план хлібозаготівель по селянському сектору, що його взяла до виконання III конференція, згодом тричі скорочувався відповідно до реального становища, а до 1 листопада 1932 р. від селянського сектора України надійшло лише 136 млн. пудів хліба³⁸. Негативно позначилась на становищі сільського господарства і шкідлива практика виключення із партії та віддання до суду як зрадників і організаторів саботажу секретарів райкомів партії, голів райвиконкомів та інших працівників багатьох районів. Так, у 1931 р. і в першій половині 1932 р. було замінене 80% секретарів райкомів партії. Саме таку практику заохочували В. М. Молотов і Л. М. Каганович.

Наприкінці жовтня 1932 р. у республіці розпочала свою роботу «надзвичайна комісія» на чолі з В. М. Молотовим. Вона дала новий імпульс здійсненню репресій проти колгоспного активу, партійних і радянських працівників. ЦК КП(б)У почав публікувати списки партійців, директорів радгоспів, голів колгоспів та уповноважених по хлібозаготівлях, яких виключали із партії й віддавали до суду за невиконання плану хлібозаготівель.

З листопада 1932 р. по січень 1933 р. комісія В. М. Молотова вилучила 89,5 млн. пудів. У лютому — квітні 1933 р. в республіку повернулося у вигляді насінневої, фуражної і продовольчої позичок 34,3 млн. пудів, тобто фактично було вилучено 55,2 млн. пудів³⁹. На думку С. В. Кульчицького, «якщо розкласти цей хліб на 25 млн. сільських жителів, що проживали в республіці на початок 1933 р., то на кожного припаде трохи більше двох пудів. Співставимо ту цифру з піврічним, до нового урожаю, продовольчим фондом сільського населення за діючими тоді нормами: по вісім пудів на кожного, тобто 200 млн. пудів. З цього випливає, що припинення заготівель у жовтні 1932 р. не відвернуло б голоду. Зрозуміло й те, що хлібозаготівлі за умов, коли на селі гостро не вистачало хліба до нового врожаю, були найстрахливішим злочинном Сталіна та його найближчих співробітників у партійно-державному керівництві»⁴⁰.

У голодну зиму 1932 р. на Україну прибули П. П. Постишев і Л. М. Каганович. У грудні останній брав участь у двох засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У, на яких було прийнято надзвичайно суворі рішення про заходи щодо «посилення хлібозаготівель». На засіданні 20—21 грудня зняли з роботи 10 уповноважених по хлібозаготівлях. «ЦК,— зазначалося у рішенні,— констатує, що частина уповноважених, що надіслані ЦК КП(б)У і обкомами до районів для хлібозаготівель, замість дійсної боротьби за хліб, відсиджуються, не вживають рішучих заходів щодо виконання хлібозаготівельних планів, покривають бездіяльність, а в окремих випадках і пряме зраджування районних робітників. ЦК попереджає всіх уповноважених по хлібозаготівлях, що до тих уповноважених, які не забезпечать рішучого зламу в хлібозаготівлях і в боротьбі з куркульським саботажом, вживатимуться найсуворіші заходи, аж до виключення з партії і віддання до суду»⁴¹. Було вирішено також «за злочинний зрив завдання партії і уряду з хлібоздавання» виключити з партії, заарештувати і віддати до

³⁸ Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду.— С. 33.

³⁹ Там же.— С. 34.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 274, арк. 6, 7.

суду 5 директорів зернорадгоспів⁴². По Одеській, Дніпропетровській і Чернігівській областях рішення не приймали, зважаючи на виїзд до Одеської області Л. М. Кагановича, до Дніпропетровської — С. В. Косіора і П. П. Постишева, а до Чернігівської — В. Я. Чубаря. Після цього засідання у Донецьку, Київську та Вінницьку області пішли телеграми за підписами С. В. Косіора, В. Я. Чубаря, Л. М. Кагановича з вимогами «ліквідувати саботаж» і виконати план хлібозаготівель.

«Підсумком» участі Л. М. Кагановича у засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 29 грудня 1932 р. також стали більш жорсткі рішення про застосування репресій до одноосібників, які не здають хліб. Було, зокрема, вирішено застосувати такі репресії щодо 1000 господарств у Харківській та 500 господарств у Дніпропетровській області⁴³. Крім того, керівникам КП(б)У було повідомлено, що ЦК ВКП(б) скасував постанову ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. про невивіз насінневих фондів «як рішення, що послаблює наші позиції в боротьбі за хліб»⁴⁴. В обкоми і райкоми партії за підписом С. В. Косіора пішов лист з вимогою вилучати у п'ятиденний строк наявні фонди у колгоспів, що не виконали плану хлібозаготівель⁴⁵. Однак ніякі заходи не допомогли: на кінець 1932 р. план хлібозаготівель був виконаний лише на 72%. Коли у багатьох селян вичерпалися останні приховані запаси, значно підвищилась смертність населення, особливо серед старих та дітей, були зафіксовані випадки капібалізму, типовим явищем стала голодна дистрофія, тяжкі шлункові захворювання, що були зв'язані з вживанням у їжу нехарчових продуктів.

Незважаючи на ці трагічні реалії, Сталін і його оточення наклали на тему голоду політичне «табу», оперували евфемізмами на зразок «прориву у сільському господарстві» чи «продовольчих труднощів». Відповідаючи на численні запити з-за кордону, нарком закордонних справ СРСР М. М. Литвинов зробив спеціальну заяву про те, що ніякого голоду в СРСР немає, що все це вигадки і домисли. Однак на Заході не тільки знали про голод, а й намагалися проаналізувати (з своїх, зрозуміло, позицій) його причини. У грудні 1933 р. з німецького генерального консульства у Харкові до Берліна було надіслано повідомлення, у якому, зокрема, зазначалося: «За кордоном часто не розуміють, як на Україні з її родючою землею і при відсутності явного неврожаю став можливим голод таких масштабів. Відповідальність лежить на системі, котра хотіла здійснити колективізацію недостатніми засобами, передчасно й поспішно, привела сільське господарство у величезне безладдя, не врахувала, що кардинальне значення мало питання про те, чи піде за нею 22-мільйонне селянське населення України і чи виявить воно замість вкорінених індивідуалістичних поглядів розуміння й трудовий ентузіазм стосовно нових комуністичних форм господарювання»⁴⁶.

Коли голод вразив значну територію країни, на якій проживали мільйони людей, вже неможливо було зробити «таємницю» з цієї трагедії. Не в змозі були і військові застави на дорогах та залізничних станціях перекрити шлях всім, хто прагнув втекти від голодної смерті у рідних місцях. Люди проривалися через кордони і розповідали, що коїться на селі. Треба було давати усьому цьому якимсь пояснення. І воно було винайдене за перевіреним рецептом: у березні 1933 р. ОДПУ СРСР оголосило про викриття «контрреволюційної шкідницької організації в деяких органах наркомзему і наркомрадгоспів, головним чином у сільськогосподарських районах України, Північного Кавказу,

⁴² Там же.

⁴³ Там же.— арк. 238.

⁴⁴ Голод 1932—1933 років на Україні; очима істориків, мовою документів.— С. 301.

⁴⁵ Там же.— С. 300—301.

⁴⁶ Х а н д р о с Б. Смертныя листы // Юность.— 1990.— № 12.— С. 55.

Білорусії». Характерно, що у офіційному повідомленні про це чи не вперше відкрито вжито поняття «голод». Як сповіщала «Правда», заарештовані мали на меті «підірвати селянське господарство і викликати голод у країні»⁴⁷.

(Далі буде)

Одержано 11.04.91

В данном разделе статьи идет речь о судьбе академика М. И. Яворского, необоснованно осужденного по делу так называемого «Украинского национального центра». Автор касается ситуации, связанной с голодом 1932—1933 гг., которую Сталин использовал для сворачивания политики «украинизации».

⁴⁷ Сообщение ОГПУ // Правда.— 1933.— 5 марта.

До 125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Р. Я. Пиріг (Київ)

М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.) *

Висвітлюються перипетії гострого протиборства навколо підготовки і відзначення 60-річного ювілею Грушевського восени 1926 р.

Ювілей

Вересень 1926 р. знаменував завершення шостого десятиліття Грушевського. Позаду залишився нелегкий, але плідний життєвий шлях вченого: написання десятків томів праць, створення історичної школи, когорта учнів, широке визнання наукової громадськості як у рідній країні, так і за її межами. З його іменем був пов'язаний розвиток низки наукових інституцій — кафедри української історії Львівського університету, Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові і Києві, Українського соціологічного інституту у Відні, кафедри історії України, Історичної секції ВУАН, кількох популярних періодичних видань історичного профілю. Загалом заслуги академіка Грушевського на ниві української історіографії давали всі підстави для його широкого вшанування з нагоди ювілею.

Мабуть, саме такими міркуваннями керувався Михайло Сергійович, даючи згоду на розгортання підготовчої роботи до знаменної дати. Він розумів, що урочистості не обійдуться без публічного огляду пройденого шляху, зокрема згадки про його діяльність на чолі Центральної Ради і закордонної делегації УПСР. Проте загальний баланс переважання наукової роботи над політичною діяльністю, за його переконаннями, безумовно, був вагомішим. До того ж офіційні стосунки вченого з керівництвом республіки, хоч і не гарантували від докорів за старе, але давали надії бодай на толерантне ставлення до нього. Очевидно, ювілейні урочистості розглядалися Грушевським та його прихильниками як необхідна у боротьбі за посаду президента ВУАН демонстрація незаперечних наукових заслуг та громадського авторитету історика.

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4, 5.

Навколо майбутніх ювілейних заходів одразу виник своєрідний трикутник інтересів. Сам Грушевський, Тутківський, їх колеги відстоювали необхідність широкого відзначення ювілею. Президія ж академії стала на шлях його саботування, до останнього моменту уникаючи прийняття офіційного рішення. Керівництво республіки виступало за проведення публічного вшанування вченого, але прагнуло при цьому обмежити урочисті заходи рамками академії.

По суті, це було перше офіційне вшанування Грушевського. Хоч ще у Львові його учні та прихильники організували відзначення десятиліття його наукової і громадської роботи в Галичині. Як писав Грушевський, «пошанували мене виданням розкішного збірника», який вийшов до 40-річчя вченого. Було видано також автобіографію історика і бібліографію його праць¹.

Свій полудень віку Грушевський зустрів засланцем, позбавленим права ведення педагогічної і наукової діяльності, хоч завдяки протестам передових представників російської академічної громадськості замість Сибіру він потрапив у Симбірськ і Казань, а зголом йому дозволили проживати в Москві. Та про широке вшанування історика тоді не могло бути й мови.

Підготовка до святкування ювілею припала на академічні канікули. В зв'язку з цим Спільне зібрання не скликалося і ніяких ухвал не приймали. Проте Тутківський та секретар Грушевського — Савченко як голова і секретар ювілейного комітету ВУАН по відзначенню 60-річчя від дня народження та 40-річчя наукової діяльності Грушевського розіслали офіційні запрошення на ювілейний вечір.

Тим часом Єфремов і Кримський до середини вересня не поверталися з відпусток. Це був відвертий саботаж відзначення ювілею, намагання представити його як особисту справу Грушевського. Ось як розмірковував з цього приводу Єфремов: «Як можна святкувати громадську діяльність людини, що запламила себе доносами, підлизництвом, підступними вчинками, інтриганством», «святкувати Грушевському свій ювілей тепер — значить ще раз не шанувати свого минулого», «більшовики, мабуть, використають цей ювілей, щоб остаточно втопити його в своїх обіймах». Саме з цих причин свого часу відмовився відзначати власну ювілейну дату Кримський.

27 вересня, за тиждень до дня урочистостей, відбулося Спільне зібрання. Кримський на нього не приїхав, повідомивши телеграфом, що спізнився на поїзд. Липський вніс на обговорення поточної справи, і тільки після їх розгляду слово надала Тутківському, який доповів, що вечір вшанування Грушевського призначено на 3 жовтня, просив дозволу на видання ювілейного наукового збірника та автобіографії вченого, а також встановлення скульптурного погруддя академіка в залі засідань. Було прийнято рішення доручити Липському виступити з вітальною промовою на вечорі, а також видати збірник праць та автобіографію².

Ще раніше Тутківський звернувся до Наркомосу УСРР з проханням виділити представника для участі у цьому, як він висловився, «святі української науки і культури». У відповідь на це клопотання голова Укрнауки Яворський передав розпорядження своєму представнику Левичицькому офіційно ввійти до ювілейного комітету. Згодом йому ж надійшла телеграфна вказівка наркома Шумського: «Вітайте від Головнауки як вченого, решта директив у парткомі (Київському окрпарткомі.— Р. П.)». Сам Яворський під приводом надзвичайної зайнятості на ювілей не приїхав³.

Політбюро ЦК КП(б)У ще 7 вересня розглянуло питання «Про ювілей Грушевського». Доповідали секретар ЦК Затонський та голова

¹ Грушевський М. С. Автобіографія.— К., 1926.— С. 23.

² ЦНА АН УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 12, арк. 26.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 7908, арк. 1—6.

Київського окрвиконкому Любченко. Було прийнято розгорнуту постанову, в якій визначено не тільки масштаби заходів, рівень офіційного представництва, характер висвітлення у пресі, але й зміст політичних оцінок діяльності ювіляра. У першому пункті ухвали зазначалося, що вшанування Грушевського повинно бути зведено «до наукового ювілею в межах міста Києва та Академії наук». До ювілейного комітету вводилися представники Укрголовнауки та Київського окружного відділу спілки працівників освіти. На урочистостях допускалася присутність представника Київського окрвиконкому.

Редколегії журналу «Життя і революція» рекомендувалося опублікувати статтю автора — комуніста про політичну діяльність Грушевського. У ній необхідно зазначити, що на його наукову роботу певною мірою вплинула ідеологія дрібнобуржуазного націоналізму і вона ж штовхнула Грушевського в галузі політики на шлях, який привів до краху. Проте він зумів знайти у собі сили, щоб зрозуміти те нове, що дала пролетаріату революція. Слід було наголосити й на тому, що Грушевський відійшов від своїх колишніх позицій і прийшов до Радянської влади, а не навпаки, що нібито він — хранитель спадкоємності українського культурного будівництва, а більшовики після низки помилок стали на правильний шлях.

Згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У в цьому ж журналі мала бути надрукована ще одна стаття про наукову діяльність Грушевського, написана з позицій її марксистського висвітлення. Напередодні ювілею київська газета «Пролетарська правда» повинна була вмістити невелику статтю про Грушевського, а потім — звіт про вшанування вченого. Решта питань, пов'язаних з ювілеем, передавалася на розгляд комісії у складі Затонського, Корнюшина, Шумського і Любченка. Підписав постанову Каганович.

Центральною подією ювілейних заходів стали урочистості 3 жовтня 1926 р. Опівдні у переповненому залі Київського інституту народної освіти (сучасному університеті) зібралися науковці, викладачі, студенти, представники громадськості. Збори вступним словом відкрив голова оргкомітету Тутківський. Першим ювіляра вітав президент ВУАН Липський. У короткій промові він, зокрема, відзначив, що навіть якби Грушевський написав лише «Історію України — Руси», то й тоді б залишив людству нерукотворний пам'ятник. Акад. Багалій, говорячи про внесок ювіляра у розвиток української історіографії, також наголосив, що «Історія України — Руси» є першою монументальною синтетичною працею, що відповідає вимогам європейської методології, підсумком всієї попередньої української історіографії.

Від імені оргкомітету доповідь про наукову діяльність М. С. Грушевського зробив проректор КІНО, колишній співробітник ВУАН проф. Гермайзе. Він розповів про основні віхи творчої біографії ювіляра: від приїзду у Львів — тодішній український П'ємонт — молодого, талановитого магістра й до сучасної праці патріарха української історіографії на чолі Історичної секції академії. Доповідач свідомо обійшов питання про роль Грушевського у роки революції і під час існування Центральної Ради.

Однак саме на цих питаннях акцентували увагу представники офіційних установ і організацій. Так, уповноважений Укрголовнауки Левицький, віддавши належне науковим заслугам академіка, підкреслив: «Революційне життя підняло Вас на своїх бурхливих хвилях і пронесло через хибний етап Вашої політичної діяльності за часів Центральної Ради». Він виклав офіційну точку зору на місце науки у суспільному житті, яка має бути одним із знарядь диктатури пролетаріату, «засобом його панування». Під таким кутом зору Укрголовнаука і робітничо-селянські маси розцінюватимуть роботу Грушевського в майбутньому.

Голова профспілки наукових працівників Баран говорив про місце інтелігенції в революції, причини переходу її на протилежний проле-

таріатові бік барикад. На його думку, відсутність діалектичного методу в дослідженнях минулого і сучасного зумовила помилковий крок, здійснений Грушевським у громадській діяльності, його активну роль у перипетіях класової боротьби. Але вчений знайшов у собі сили переоцінити багато вчинків і повернутися на Радянську Україну для наукової роботи на користь трудящих. Баран відзначив, що одразу після прибуття Грушевський вступив до освітянської профспілки*.

Найбільш системно ставлення офіційних властей до ювіляра виклав голова Київського окрвиконкому Любченко. Свій виступ він розпочав з тези про звичай говорити винуватцеві урочистостей лише солодкі слова і про свій намір відступити від цієї традиції. Зазначивши, що серед сучасних істориків України та й Росії навряд чи хто міг би зрівнятися з Грушевським, промовець перейшов до характеристики його громадської роботи.

Жовтневий переворот став історичною подією, коли яскраво виявилися розходження між працівниками науки і робітничим класом. Не витримала цього випробування й значна кількість істориків, які припустилися помилок, не були з робітничо-селянськими масами. «Михайло Сергійович Грушевський,— говорив Любченко,— опинився серед тих, хто цю помилку зробив. Опинився навіть на чолі тих, хто цю помилку зробив». Далі він наголосив на особливому значенні історії як науки політичної. І історик може продуктивно працювати на користь робітничо-селянських мас лише тоді, коли «він приймає нові умови, нові основи не де-факто, а по суті».

Головне побажання ювілярові і водночас офіційним колам Любченко сформулював гранично коротко і відверто: «знищити неясність». Грушевського хотіли бачити серед тієї групи науковців, яка повернулася в робітничо-селянську країну, щоб працювати разом з робітниками і селянами. Як бачимо, Любченко визнав, що в стосунках з вченим керівники республіки чіткої позиції не мали, а, отже, і повністю йому не довіряли.

Однак ці політичні докори на адресу ювіляра потонули серед численних щирих, схвильованих і доброзичливих вітань.

Грушевського поздоровили голова Львівського НТШ акад. Студинський, ректори Мінського університету — проф. Пічета, Литовського — проф. Іонас, Кам'янець-Подільського ІНО — проф. Герикович, Київського ІНО — проф. Семко, академіки Малиновський, Василенко та багато інших.

Двічі брав слово розчулений і схвильований Грушевський. Він дякував за щирі слова, особливо представників оргкомітету, чийми стараннями «це нинішнє свято перетворилося з ювілею персонального на свято національне — на свято української науки, української культури». На його пропозицію учасники торжеств вшанували пам'ять визначних представників української науки — Костомарова, Антоновича, Драгоманова та інших. Він також закликав молоде покоління науковців завершити справу своїх славних попередників. Торкнувся ювіляр і такого болісного питання, як роз'єднаність українських земель, висловив сподівання на їх неминуче об'єднання в лоні робітничо-селянської України.

Майже п'ять годин тривало вшанування Грушевського. Чимало часу зайняло оголошення численних привітань, що надійшли на адресу ювіляра. Їх надіслали нарком освіти РСФРР Луначарський, президент АН СРСР Карпінський, академіки Вернадський, Бузескул, Яворницький, Гнатюк, Колесса та інші. На ювілей широко відгукнулися наукові установи та окремі вчені з Берліна, Берна, Братислави, Відня, Женеви, Кракова, Загреба, Парижа, Праги, Риги, Рима.

* Нам вдалося відшукати випадково уцілілий профспілковий квиток Грушевського.

Грушевський отримав вітання від своїх колишніх колег по партії та Центральній Раді — Голубовича, Лизанівського, Петренка, Ярослава, Шрага, Мазуренка. Незважаючи на прохолодні стосунки, надіслали телеграми колишні члени ЦК УПСР, а тоді керівники Українського інституту громадськознавства у Празі Шаповал та Григор'їв. Проте найкоротша телеграма надійшла з Лявондена (Франція): «Сердечно вітаю. Винниченко». Крім того, ювіляра щиро поздоровили десятки людей з різних міст, містечок і сіл республіки. Всі ці матеріали наступного року були видані від імені ювілейного оргкомітету окремим збірником⁴.

Не без труднощів вийшла друком і автобіографія вченого. Вона складалася з тексту, виданого у Львові в 1906 р. і доповненого коротким описом життєвого шляху Грушевського за останні два десятиріччя. Даючи дозвіл на цю публікацію, офіційні власті розраховували, що він критично оцінить свою діяльність на чолі Центральної Ради і висловить подяку Радянській владі за можливість продовжувати наукову працю. Проте Грушевський обмежився констатацією питань, не даючи їм ніякої оцінки. Більше того, в останній коректурі він зробив правку, і розповідь велася не від імені автора, а від третьої особи⁵. За свідченням Єфремова, це викликало невдоволення Любченка.

Наступного дня Грушевський під враженням урочистостей, базуючись на основних положеннях свого виступу на них, написав лист-подяку за організацію відзначення його ювілею. По суті, це було звернення до широкої громадськості, де він висловлював своє ставлення до тогочасних суспільно-політичних проблем, дав ретроспективну оцінку подій минулого. Не вдалося встановити, до редакції якої газети звернувся Грушевський з проханням опублікувати текст цього листа. Зрештою, він опинився у відділі преси ЦК КП(б)У і з поміткою «До матеріалів з українізації. Зберегти» потрапив до архіву. Автору цих рядків пощастило його виявити і обнародувати⁶. Причин заборони публікації листа торкнемося трохи пізніше.

Грушевський висловив щире подяку численним установам і окремим особам за участь у вечорі та надіслані привітання. Він підкреслив, що тим самим його персональне свято перетворилося на «велику маніфестацію української культури і культурності», «свято української науки», яку привітали на новому шляху розвитку в умовах робітничо-селянської України, в нерозривному зв'язку з соціальним і національним розкріпаченням і соціалістичним будівництвом.

Річниця перетворилася, писав Грушевський, на свято перемоги українського життя над репресіями і перешкодами, які свого часу чинив царизм і які найяскравіше виявилися в ганебному указі 1876 р.*. Представлені на ювілей три покоління українських наукових і культурних діячів продемонстрували ту силу, яка перемогла минуле і забезпечує дальший розвиток українського життя в тісному єднанні з іншими народами Союзу і широким закордонним науковим світом.

Говорячи про своє повернення на Україну, він відзначив, що зробив це, переконавшись у можливості найпродуктивнішої праці саме тут: «Я вернувся на Радянську Україну і думаю — все, зроблене за ці роки, показало, що я не помилюся». Далі в листі наголошувалося на щирих намірах робітничо-селянського уряду та професійних організацій підняти українську культуру, хоч через індустріалізацію, піднесення сільського господарства і експорту це завдання відкладається.

Грушевський писав, що на вечорі він добрим словом згадав «тих героїв українського невчасу, що в обставинах репресій і нагінок ство-

⁴ Ювілей академіка М. С. Грушевського. 1866—1926.— К., 1927.

⁵ Архіви України.— 1991.— № 1.— С. 15—29.

⁶ Літ. Україна.— 1989.— 28 верес.

* Мався на увазі Емський указ царя, згідно з яким заборонялося вживання української мови, а фактично — розвиток української культури.

рили підстави нашої науки», — Максимовича, Костомарова, Антоновича, Драгоманова, Лазаревського. Взагалі на урочистостях панувала атмосфера високої культурності, зокрема з боку нашої української молоді. А гості, які читали у пресі про культурний занепад, огрубіння в Радянськiм Союзі, були приємно вражені високим настроєм, культурною благородністю робітничо-селянської молоді.

Закликаючи вчених продовжити і завершити справу великих фундаторів української історичної науки, ювіляр торкнувся складного питання про соціально-класові витоки української культури. В історії України, — зазначав Грушевський, — усвідомлення чергової активності тієї чи іншої громадської верстви викликало орієнтування на неї в письменстві, в публіцистиці і в історіографії, яке завершилося її літературним самовиявленням. Така орієнтація послідовно була на військово-торговельну, сільську, боярсько-феодальну, міщанську і козацьку верстви. Однак з 1860-х рр. в працях Антоновича і Лазаревського вивчення історії України велося в аспекті історичного матеріалізму з орієнтуванням на селянську масу, на її інтереси і свідомість. Проте робота ця не закінчена, а селянська українська маса ще не доведена до повного літературного самовиявлення.

Далі він зауважував, що «брак відповідно розвиненої, численної і сильної робітничої верстви становить дефект української національності». Робітнича свідомо-українська верства не має в національному житті нашої Батьківщини такої питомої ваги, яка потрібна для нормального розвитку і активізації нації. Вихід він вбачав у тому, щоб селянство залило міста, фабрики, заводи, порти і українізувало робітничий клас. Тільки тоді українське національне життя здобуде повноту і завершеність.

На закінчення Грушевський порушив ще одне болюче питання національного життя — «незакінчене зібрання української землі». Він пророчими словами Івана Франка висловив надію на їх возз'єднання:

Та прийде час і ти огнистим видом
Засяєш у народів вільних колі,
Труснеш Кавказ, вперешешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш як хазяїн домовитий
По своїй хаті і по своїм полі.

Слід зазначити, що хоч лист базувався на фрагментах слова-відповіді на вечорі вшанування, його текст був суттєво доопрацьований⁷.

Поява листа була викликана почуттям вдячності за вияв шани з боку численних республіканських, союзних, зарубіжних установ і вчених, самою атмосферою урочистого вечора. Це значною мірою компенсувало прохолодне ставлення і низький рівень на ньому офіційного представництва, знівелювало докори за політичне минуле, які зринули з їх уст. Грушевський мав усі підстави бути задоволеним, бо намагання обмежити його ювілей рамками персонального чи академічного акту не вдалися. Стараннями організаторів ювілею було надано набагато ширшого значення, насамперед як свята української культури.

Наведені вище рядки з листа підтверджують, що саме такий поворот відповідав уявленню Грушевського про власні заслуги у справі національного відродження, його чільне місце на терені української науки як гідного послідовника кращих представників демократичної історіографії. Висловлені у тексті листа слова вдячності робітничо-селянському урядові, на наш погляд, мають дві складові — почуття подяки і данину настійним вимогам виявляти своє ставлення до офіційної влади. Важко сказати, чого було більше. Обставини змушували Грушевського вдаватися до дипломатичних прийомів. Напевне, він не був задоволений розвитком політичної системи, атмосферою в академії, сто-

⁷ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2257, арк. 98—102.

сунками з керівництвом республіки. Однак водночас з'явилися надії на розвиток національно-культурного будівництва. А перші атаки на М. Хвильового та О. Шумського ще не віщували згортання цих процесів. Можливо, для Грушевського прихід нового освітянського наркома був навіть бажаним, бо колишній його колега по УПСР, а потім боротьбист і, нарешті, комуніст Шумський ще з часів завідування агітпропом ЦК КП(б)У виказував мало приязні до вченого, вбачаючи у ньому перш за все ідеолога націоналістичного руху.

Конкретні заходи, намічені Політбюро ЦК КП(б)У щодо відзначення ювілею Грушевського, в основному були виконані вчасно. У журналі «Життя і революція» (1926, № 10) з'явилися дві статті, присвячені цій знаменній даті: наукова («Ювілей української науки» — автор проф. Гермайзе) і політична («Михайло Сергійович Грушевський» — автор І. Лакиза). Зробивши схематичний екскурс в історію становлення української історіографії, автор першої з них доводив, що Грушевський є спадкоємцем народницько-демократичної традиції Костомарова—Антоновича. Лише він став повною мірою речником і визначним діячем української науки. У статті наводиться свідчення самого ювіляра про те, що він був вихований «в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків».

Львівське десятиріччя в діяльності Грушевського Гермайзе характеризував як роки, що стали «епохальними в нашій науці» насамперед тому, що молодий історик поставив дослідження української історії цілком на український ґрунт, позбавив їх езопової мови, до якої через цензурні утиски змушені були вдаватися його попередники. По-друге, Грушевський продовжив справу Драгоманова, який мріяв «в одне огнище злити стремління українців, поділених штучним кордоном». До незаперечних заслуг Грушевського автор публікації відносить перетворення товариства імені Т. Шевченка на наукову інституцію — предтечу Української академії наук.

Характеризуючи основну працю Грушевського — «Історію України — Руси», Гермайзе відзначав, що вона пройнята ідеєю «преемственного», нерозривного життя української нації з найдавніших часів. Важливо, що сам Грушевський оцінював свою працю як справу національної честі свого покоління, науковий ґрунт для боротьби за право української культури на існування та розвиток.

Оцінюючи незаперечні достоїнства цієї синтетичної монографії, Гермайзе порівнював її з фундаментальними працями Соловйова та Ключевського і доходив висновку, що вона за своїм науковим рівнем значно перевершує розвідки російських істориків. Смілива думка Грушевського і його радикальні пропозиції внесли суттєві зміни у звичайну схему історії Східної Європи, констатував Гермайзе, проте не деталізував сутність радикальних історичних поглядів.

Навівши відоме положення Енгельса про те, що історію роблять люди, автор наголошував на умінні Грушевського не тільки дати сухий аналіз фактів, виявити нещадний скептицизм, але й «відчути переживання та прагнення людей, що творили життя колись». У автора «Історії України — Руси», як і в Костомарова та Куліша, розвинутий емоційний рефлекс на історичні події, виявлений у белетристичній формі.

Проте, мабуть, найскладнішою частиною статті Гермайзе була характеристика методології історичних праць вченого. Він відкинув звинувачення Грушевського в ідеалізмі, оскільки в статтях останнього відсутні визначення духовної творчості як фактора соціального розвитку, сліпа віра в стихійний розум народних мас, побутова ідеалізація минулого. Від праць істориків-марксистів розвідки Грушевського відрізняли відсутність послідовного монізму в сприйнятті історичного процесу. Гермайзе відносив його до «виразних плюралістів» у цьому питанні і вказував, що вчений належить до тих, хто не боїться переоцінити свою

роботу і використати нові методи дослідження. Для прикладу він наводив студії Грушевського з питань соціології, які близькі до праць французького вченого Еміля Дюркгейма. Соціологічна школа останнього, хоч і не була революційною, але близькою до класичних формулювань Маркса та Енгельса з питань соціології.

Визнаючи, що ювіляр не прийшов до висвітлення історичних подій з марксистських позицій, Гермайзе запевняв, що як справжній учений він «мусить близько підійти до марксизму», який є найдосконалішим і власне єдиним методом пізнання. Завершувалася стаття побажаннями розквіту творчості вченого в нових умовах визволеної соціалістичної України.

Як бачимо, Гермайзе виконав поставлене перед ним надзвичайно складне соціальне замовлення. З одного боку, він в цілому об'єктивно оцінив наукову діяльність свого колишнього патрона, а з іншого, — «наблизив» його до сприйняття марксизму на догоду політичного керівництва. Хоч, скажімо, дещо претензійна назва статті — «Ювілей української науки» — явно не відповідала настановам про локалізацію ювілею в межах ВУАН.

Друга стаття була підготовлена, як і передбачалося постановою Політбюро, автором-комуністом і не рядовим, а заступником завідуючого відділом друку ЦК КП(б)У І. Лакизою. Подавши схематично основні віхи життєвого шляху ювіляра, автор визнав, що в особі М. С. Грушевського ми маємо видатного вченого-історика, хоч методологія його досліджень є характерною для буржуазної історичної науки.

Далі Лакиза спростував намагання Гермайзе наблизити погляди Грушевського на соціологію до марксистських. Він вказував, що для школи Дюркгейма властиві «прихована ідеалістична природа, соціальна обмеженість», а наш світогляд — діалектичний матеріалізм, в царині історії — матеріалістичне розуміння історичного процесу.

Проте цільове призначення статті полягало у ретроспективній оцінці Грушевського-політика, а разом з ним і певних кіл української буржуазної інтелігенції. Автор публікації наголошував, що в роки революції Грушевський опинився у таборі, ворожому робітничо-селянським масам України, опинився серед тих, хто не зрозумів життєвої діалектики, навіть більше — у певні періоди був на чолі тих, хто проти неї думав творити історію України.

Трапилося так, наголошував Лакиза, що група людей, яка в дореволюційні часи очолювала український національний рух, після перемоги революції стала на шлях боротьби з нею. Але це закономірно впливає з соціальної природи буржуазної інтелігенції, хоча вона й перефарбувалася в соціалістичні кольори, але за соціальним походженням, психологією, зв'язками і симпатіями була ворожа пролетарському рухові. Серед цих людей виявився і Грушевський, наукова робота якого базувалася на засадах «передреволюційної ідеології дрібнобуржуазного націоналізму», не могла не призвести його до хибних історичних висновків, не поставити поза революційним рухом.

Завершувалася стаття твердженням про те, що історія поставила все на свої місця, і колишні проводирі українського дореволюційного руху збираються під прапором робітничо-селянської революції до свого краю. Хоч збираються по-різному: одні — зрозумівши революцію до кінця; другі — зовнішньо прийнявши її; треті — «сидять при морі, вичікують погоди»; четверті — на корені гниють. Для Грушевського як історика повернення на рідну землю має означати сприйняття і розуміння радянських умов, завдань соціалістичного будівництва. Тільки в такому разі він зможе й далі збагачувати українську науку.

Безперечно, підсумки вшанування Грушевського аналізувалися в Політбюро ЦК КП(б)У. Стало очевидним, що завдяки зусиллям певних кіл та й самого іменинника його ювілей перетворився на демонстрацію єднання української наукової інтелігенції навколо старих тради-

цій і adeptів національного відродження, яких уособлював Грушевський. Триумф його як вченого об'єктивно став певною індульгенцією його політичних «гріхів». Все це потребувало партійної оцінки. Але в цей час були й більш невідкладні завдання внутріпартійного життя, зокрема, організація боротьби проти об'єднаної троцькістсько-зінов'євської опозиції. Саме останнє питання детально обговорювалося на I Всеукраїнській партконференції (17—21 жовтня) та XV конференції ВКП(б) (26 жовтня — 3 листопада 1926 р.).

Наприкінці жовтня Політбюро ЦК КП(б)У прийняло коротеньку постанову «Про ювілей Грушевського», в якій ішлося про те, щоб найближчим часом поставити питання про нього як президента ВУАН у світлі нових фактів. Воно доручалося комісії по українізації. У досить непростих стосунках академіка з керівництвом республіки наступала пора нових ускладнень.

Перші ознаки досить крутого повороту в ставленні до Грушевського знайшли відображення у доповіді Шумського на зборах партосередку Наркомату освіти у листопаді 1926 р., присвяченій питанням ідеологічної боротьби на культурному фронті. У ній рельєфно простежуються дві основні сюжетні лінії — розвінчання Хвильового, неокласиків (Зеров, Рильський) на літературному фронті та Грушевського — на науковому.

Шумський зазначив, що український націоналістичний табір проводить свою отруйну роботу, виявляє своє зоологічне нутро в різних петиціях, ухвалях та листах, а подекуди й у відвертих друкованих виступах. Значне місце він приділив критиці поглядів Грушевського. При цьому, на думку доповідача, головний «кримінал» містився не в промовах на ювілейному вечорі чи у відомому листі, а у виступі академіка з приводу п'ятидесятиліття Емського акту.

Грушевський правильно охарактеризував цей ганебний указ, його згубну роль у знищенні української культури. Революція 1905 р. його поховала, але «затоплений дзвін» продовжував гудіти, і проти його гудіння довелося боротися ще тривалий час. Шумський вважав, що академік на цьому мав би поставити крапку. Але він почав доводити, що і зараз чує гудіння того дзвону і не де-небудь, а з трибуни ЦВК СРСР. Саме так відреагував Грушевський на деякі виступи з питань розвитку шкільної справи, зокрема, на промову Ларіна, який на сесії ЦВК звинуватив керівних діячів республіки в ігноруванні вивчення російської та насаджуваних національних мов.

Шумський процитував слова академіка про те, що «...закріпити на вічні часи те підрядне становище, на яке звели українську культуру царські заборони. Це, як бачимо, ще й тепер є цілком конкретним завданням adeptів великоруської великодержавності чи імперіалізму — їх не ж ім'я легіон... Почулися ці голоси не тільки в обивательських розмовах, викриках білої еміграції, але й у всесоюзних дебатах».

Хоч нарком і визнав виступи Ларіна та Єнукідзе помилковими, однак звинуватив Грушевського у намаганнях протиставити українську радянську громадськість союзним центрам і червоній Москві — столиці Союзу, центру світового пролетарського руху. Він кваліфікував це як «неприпустимий наклеп на Радянську владу, скерований на дискредитацію Союзу й на розрив братерства народів».

Лицемірним назвав доповідач і занепокоєння Грушевського «загрозою загострення національної ідеології», бо насправді той переносить весь хлам українського націоналізму стосовно царської Росії на наші сучасні відносини. Нагадав Шумський і про запевнення вченого працювати з Радянською владою на користь соціалістичного будівництва. Але його останні виступи викликають сумнів щодо щирості таких намірів.

Торкаючись позиції Хвильового, тобто орієнтації українських письменників на будь-яку світову літературу, крім російської, Шум-

ський наглаголював, що весь український націоналістичний табір з Грушевським на чолі аж до Донцова включно чіпляється за письменника тільки тому, що той заговорив проти Москви. Знайшов доповідач можливість зв'язати Грушевського з «неокласиками»: «Чого не договорив у поезії М. Рильський, те яскраво договорив акад. Грушевський у одвертій листі до вчасників його ювілею 3 жовтня цього року».

Як бачимо, вперше після повернення на батьківщину Грушевського було піддано відкритій політичній анафемі. Виступ Шумського значною мірою відображав ставлення до вченого з боку вищого партійно-державного керівництва, але, на наш погляд, зумовлювався і низкою причин суб'єктивного характеру. Ще з весни 1926 р., коли Шумський поставив перед Сталіним питання про недоцільність перебування Кагановича на посту генсека КП(б)У і не дістав підтримки, його становище залишалося хитким. Він добре розумів, що «прорахунки» у проведенні українізації, «збочення» у літературному процесі чи на науковій ниві будуть поставлені у вину наркомів освіти, тому й поспішав відмежуватися від Грушевського. Виклад доповіді Шумського був вміщений у журналі «Більшовик України»⁸, але з приміткою редакції, що вона повністю погоджується з положеннями статті Скрипника щодо оцінки Шумського. За два місяці, що минули після його виступу на партзборах Наркомату освіти, доля наркома була вирішена. 2 лютого 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У заслухало його звіт і задовольнило «прохання» про звільнення від посади. А через місяць на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У Шумський був звинувачений у «націоналістичному ухилі», підтримці Хвильового, «форсуванні» українізації тощо⁹.

Згадана стаття Скрипника мала риторичну назву «Хвильовизм чи шумськизм?» Коментуючи опубліковану доповідь Шумського, Микола Олексійович заявив, що не такого виступу чекала партія від нього, не спробі «затуманити очі читачам перекрученими фразами, скерованими на те, щоб схвалити ідеологічні ухили, виявлені Хвильовим та іншими в літературній дискусії». По суті, Шумський і Хвильовий ставилися на одну дошку і від них вимагалось «ще раз передумати свої помилки й від них відректися». Риторичне запитання Скрипника «хвильовизм чи шумськизм?» незабаром трансформувалося у націоналістичний ухил «шумськизм-хвильовизм».

Характерно, що Скрипник у своїй статті жодним словом не згадав про критику Шумським Грушевського. Це було не випадково. Стрілка барометра політичних симпатій керівництва знову схилялася до вченого. А вже на порядку денному стояло нагальне завдання реорганізації ВУАН. Тепер його вирішення покладалося на нового наркома освіти Скрипника — старого більшовика, авторитетного партійного діяча, людину вольову і принципову, небайдужу до національної справи. Не без труднощів йому вдалося переконати керівництво в тому, що Грушевський поки що залишається єдиною підходящою кандидатурою на посаду президента реорганізованої ВУАН.

У березні 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У підтвердило попереднє рішення про підтримку кандидатури Грушевського, визнало за бажане організувати його публічні виступи до виборів. Скрипникові доручалося провести підготовчу роботу щодо перегляду академічного статуту й формуванню керівних органів протягом трьох місяців.

Тогочасне ставлення партійно-державного керівництва республіки до Грушевського відверто висловив Каганович на лютого-березневому Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У. Аналізуючи політичні настрої у республіці, він одне з угруповань назвав напівзміновіхівським: формально вони нібито стоять на радянській платформі, а насправді ставляться до нас вороже. Але ця група в даний момент найменш небезпечна. Вона

⁸ Більшовик України.— 1927.— № 2.— С. 11—25.

⁹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 251, арк. 90—100; Про минуле — заради майбутнього.— К., 1989.— С. 326.

дотримується ліберально-есерівських тенденцій щодо селянства, а в національному питанні намагається штовхати нас все більше на відрив, хоч не виступає проти нас активно. «Я думаю,— наголосив доповідач,— що до цього угруповання можна було б віднести без ризику впасти у помилку Грушевського і інших». До представників відверто ворожої ідеології Каганович відніс Єфремова, а також куркульські угруповання, пов'язані з автокефальною церквою¹⁰.

Навесні 1927 р. завершився третій рік радянського буття Грушевського, добровільно-вимушеного метання між історією і політикою, намагання поєднати служіння богині Кліо з балансуванням на канаті політичної схильності «влада імущих». Маятник симпатій цього разу колихнувся в його бік. Востаннє.

(Далі буде)

Одержано 19.03.91

Освещаются перипетии острого противоборства вокруг подготовки и празднования 60-летнего юбилея Грушевского осенью 1926 г.

¹⁰ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 251, арк. 90—91.

Методологія та методика історичних досліджень

І. С. Дзюбко (Київ), П. А. Циганков (Москва)

До питання про предмет політології *

Зроблено спробу показати, як у межах предмета нової навчальної дисципліни — політології — внести в наукову свідомість теоретичне поняття «політика» в усіх його багатогранності й неоднозначності. Проводиться думка про те, що вивчення політичного процесу має сприяти встановленню в суспільстві справді демократичних, гуманних взаємозалежних відносин. На основі аналізу сучасної політичної думки та політичних концепцій запропоновано визначення політики як науки, показано її завдання, місце і роль у суспільствознавстві. Автори прагнули спонукати науковців до широких дискусій і нових політологічних досліджень.

На Всесоюзній нараді з питань гуманізації вищої освіти і перебудови викладання суспільних наук, яка відбулася у вересні 1990 р., наголошувалося, що останнім часом дедалі помітнішими стали технократичні підходи до змісту вищої освіти, намагання зменшити й без того незначний час, відведений на соціально-гуманітарну підготовку молодого покоління інтелігенції. Тим часом, як свідчить практика, нехтування національною і світовою історичною й культурною спадщиною, законами суспільного розвитку призводить до зниження загального рівня культури та освіченості населення, його юридичної, економічної та екологічної грамотності, невисокої громадянської та соціальної зрілості спеціалістів і керівників усіх рівнів.

Учасники наради з тривогою відзначали також, що почастишали мітингові вимоги, спрямовані на деідеологізацію й деполітизацію ви-

* Друкується в порядку обговорення.

дотримується ліберально-есерівських тенденцій щодо селянства, а в національному питанні намагається штовхати нас все більше на відрив, хоч не виступає проти нас активно. «Я думаю,— наголосив доповідач,— що до цього угруповання можна було б віднести без ризику впасти у помилку Грушевського і інших». До представників відверто ворожої ідеології Каганович відніс Єфремова, а також куркульські угруповання, пов'язані з автокефальною церквою¹⁰.

Навесні 1927 р. завершився третій рік радянського буття Грушевського, добровільно-вимушеного метання між історією і політикою, намагання поєднати служіння богині Клію з балансуванням на канаті політичної схильності «влада імущих». Маятник симпатій цього разу колихнувся в його бік. Востаннє.

(Далі буде)

Одержано 19.03.91

Освещаются перипетии острого противоборства вокруг подготовки и празднования 60-летнего юбилея Грушевского осенью 1926 г.

¹⁰ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 251, арк. 90—91.

Методологія та методика історичних досліджень

І. С. Дзюбко (Київ), П. А. Циганков (Москва)

До питання про предмет політології *

Зроблено спробу показати, як у межах предмета нової навчальної дисципліни — політології — внести в наукову свідомість теоретичне поняття «політика» в усій його багатогранності й неоднозначності. Проводиться думка про те, що вивчення політичного процесу має сприяти встановленню в суспільстві справді демократичних, гуманних взаємозалежних відносин. На основі аналізу сучасної політичної думки та політичних концепцій запропоновано визначення політики як науки, показано її завдання, місце і роль у суспільствознавстві. Автори прагнули спонукати науковців до широких дискусій і нових політологічних досліджень.

На Всесоюзній нараді з питань гуманізації вищої освіти і перебудови викладання суспільних наук, яка відбулася у вересні 1990 р., наголосувалося, що останнім часом дедалі помітнішими стали технократичні підходи до змісту вищої освіти, намагання зменшити й без того незначний час, відведений на соціально-гуманітарну підготовку молодого покоління інтелігенції. Тим часом, як свідчить практика, нехтування національною і світовою історичною й культурною спадщиною, законами суспільного розвитку призводить до зниження загального рівня культури та освіченості населення, його юридичної, економічної та екологічної грамотності, невисокої громадянської та соціальної зрілості спеціалістів і керівників усіх рівнів.

Учасники наради з тривогою відзначали також, що почастишали мітингові вимоги, спрямовані на деідеологізацію й деполітизацію ви-

* Друкується в порядку обговорення.

кладання суспільно-політичних дисциплін, усунення їх з навчального плану вищої школи. Під гаслами деідеологізації певні сили, як це особливо виразно показало голодування студентів Києва у жовтні 1990 р., намагаються штовхнути навчальні заклади республіки на шлях переідеологізації.

В умовах кризової ситуації, що виникла у викладанні суспільно-політичних наук, вузи здійснюють активні пошуки у виробленні як самої структури курсів суспільних дисциплін, так і їх змісту. Згаданою нарадою рекомендовано, наприклад, запровадити курси з історії політичної думки, соціально-політичних учень, світової культури, політології та ін. В принципі проти цього заперечувати не доводиться. Змушують замислитися лише такі міркування. Наївно розраховувати, що перед політологією чи якоюсь іншою з нових суспільно-політичних дисциплін уже сьогодні не постане проблема, пов'язана з швидкими змінами в суспільних поглядах на такі фундаментальні речі, як, скажімо, питання про власність, федеративний чи конфедеративний державний устрій, сучасну багатопартійну систему тощо.

Але ж для того, щоб читати курс політології (до речі, ким і коли було створено концепцію цього обширного предмета, чи цілком серйозно підійшли ми до його назви і змісту?), нинішньому історику чи соціологу потрібно немало часу, щоб перекваліфікуватися. А крім того, необхідно ще й створити зовсім новий підручник чи навчальний посібник, що є дуже й дуже копіткою справою. Адже далеко не кожний автор, навіть представник солідної наукової школи, може написати дохідливу навчальну книжку для студентів. Стверджуємо це, ґрунтуючись на власному досвіді.

Створення посібника з політології вимагало від нас величезних зусиль вже на стадії з'ясування самої суті цього предмета як навчального курсу. Найбільшу складність тут становила відсутність досвіду викладання такого курсу у вузах країни. Головний недолік наших традиційних суспільствознавчих дисциплін — заідеологізованість, яка найбільше пронизувала науковий комунізм та історію КПРС. Але справа не лише в цьому.

У світлі новизни сучасних процесів, притаманних світовій цивілізації, і насамперед в умовах зростання ролі політики в суспільному житті стає дедалі очевиднішим той факт, що нам явно не вистачає знань про принципи й закони формування політичного життя, про методи і форми взаємодії політичної організації та про весь комплекс питань, що становлять зміст *політичної науки* як відносно самостійної галузі знання.

Тому погляди всіх, хто це зрозумів або ж був підштовхнутий до цього розвитком подій у нашій вузівській (і не тільки) освіті, звернулися до політології. Адже принаймні півстоліття наука під такою назвою існує в Сполучених Штатах Америки, з 50-х років — у Західній, а з 60-х — частково і в Східній Європі (Польща, Угорщина). Якщо ж говорити про політичну науку в цілому, то як відносно самостійна галузь знання вона була започаткована в глибоку давнину. І все ж тут ще багато нез'ясованого, умовного, невирішеного (особливо в питаннях, що стосуються змісту і меж цієї науки).

Сучасний термін «політика» походить від давньогрецьких слів *поліс* — місто (і держава) та *теннос* — наука (тобто наука про державу). У стародавній Греції політика була наукою про управління державою, про її ідеальні цілі. Значний вплив на сучасну політичну науку справили погляди Платона і Арістотеля, Макіавеллі і Монтеск'є, Гоббса і Юма, Медісона і А. Токвіля. Класиками політичної теорії стали такі дослідники повоєнного часу, як М. Вебер і Міхелос, Бентам і Шумпетер, Козер і Р. Дарендорф.

Вагомий вклад у науку про політику вніс марксизм. Як пише відомий польський політолог Е. Вятр, «можна без перебільшення твердити,

що саме з марксизму починається історія соціології політичних відносин»¹.

В марксизмі знаходимо не тільки розробку основ науки про політику та зразки конкретного аналізу політичних інтересів, діяльності держави, політичних партій тощо. Головне — в тому, що політична наука одержала в ньому ті методологічні основи, які сьогодні в тій чи іншій мірі використовуються всіма політологами. Це насамперед марксистське вчення про співвідношення базису й надбудови, про визначальний вплив виробничих відносин на розвиток політичних, правових та інших установ і поглядів, про активну роль надбудови, її «зворотний» вплив на економічний базис, про класову боротьбу як рушійну силу розвитку антагоністичних формацій. Йдеться про таку *взаємодію* базису й надбудови, у якій економічна необхідність в кінцевому підсумку завжди прокладає собі шлях².

У свою чергу, В. І. Ленін займався розробкою таких проблем, як класова природа влади і державного управління, політична поведінка мас і вождів, сутність політичних партій і партія нового типу, система політичного керівництва в нову епоху та ін.

В. І. Ленін наполягав на необхідності «...прагнути до наукового вивчення фактів, які лежать в основі нашої політики»³. Він багато уваги приділяв питанню про специфіку сфери політичних відносин. Підкреслюючи вирішальний вплив економічних відносин на форми і зміст політики (політика є концентрований вираз економіки), він відзначав, що політика «...є галузь відносин усіх класів і верств до держави і уряду, галузь взаємовідносин між усіма класами»⁴. Головне, найістотніше в політиці, писав він, — це устрій державної влади⁵. Співвідношення внутрішньої і зовнішньої політики, проблеми існування держав з різним суспільно-політичним ладом, форми державного устрою, історична доля держави, національне питання як одна з найважливіших політичних проблем — ось далеко не повний перелік тих питань, розробка яких В. І. Леніном стала найвагомим вкладом у науку про політику.

Отже, для марксизму політика — це сфера відносин між класами, соціальними групами, партіями, націями і державами, центральною ланкою яких (відносин) є проблема влади. Дана сфера охоплює (або, будучи системою, включає) такі елементи, як політичні відносини, політичні інститути, політичні норми і політичну свідомість. Ці висновки марксизму стали надалі альфою і омегою, невід'ємною складовою частиною політичної науки.

Сучасна політологія, як зазначалося вище, веде свій початок в основному з повоєнних часів. За свідченням Ф. Бурлацького, в 1949 р. на конференції Асоціації політичних наук було прийнято рішення вживати термін «політична наука» в однині, а основним її предметом вважати проблеми влади та держави.

В нашій країні політична наука розвивалася в основному в рамках історичного матеріалізму, історії, правознавства та наукового комунізму. Недоліком такого становища політичної науки стала не тільки роздрібненість досліджень, практична відсутність власного інструментарію, підпорядкованість завданням тієї дисципліни, у рамках якої здійснювалися такі дослідження, а й їх заідеологізованість, залежність від сиюхвилинних потреб поточної політики державного й партійного керівництва. Тим часом потреба в розробці власне політологічних до-

¹ Вятр Е. Социология политических отношений.— М., 1979.— С. 6.

² Див.: Енгельс Ф. Лист Йозефу Блоху 21 [22] вересня 1890 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 37.— С. 372—373.

³ Ленін В. І. З щоденника публіциста // Повне зібр. творів.— Т. 34.— С. 103.

⁴ Ленін В. І. Що робити: (Наболілі питання нашого руху) // Там же.— Т. 6.— С. 74.

⁵ Див.: Ленін В. І. Про ліберальне і марксистське поняття класової боротьби // Т. 23.— С. 228.

сліджень, створенні більш або менш цільної політичної науки з притаманними їй методами об'єктивного аналізу свого предмета ставала дедалі нагальнішою в міру того, як зростала роль політики у внутрішньому житті країни та на міжнародній арені.

Серйозна політика розпочинається там, де діють мільйони людей. З 60-х і, особливо, з 70-х років якраз і спостерігається вихід на арену політичного життя мільйонних мас. Особливо вибухового характеру набрав цей процес у наші дні. Тому саме в 70-ті роки, незважаючи на всі тогочасні складності, в нашій літературі з'являються перші праці про політичну науку. Це — насамперед дослідження Ф. М. Бурлацького, О. А. Галкіна, Г. Х. Шахназарова та ін. Однак їх поява не означала та й не могла означати, що всі аспекти вивчення політики віднині зосередилися в рамках політичної теорії чи політичної науки. І філософія, і юриспруденція, й історія, й соціологія зберігають у структурі своїх предметів значну частину проблем, що мають відношення до політики.

Постало питання про специфіку предмета політичної науки, про те, що таке політологія і чим вона відрізняється від інших наук, які вивчають політичні відносини. Це питання має вже досить давню історію. Воно з'явилося фактично з першими дослідженнями проблем держави та владних відносин і особливо загострилося після виникнення політології як спеціальної дисципліни. Однак і нині не можна сказати, що питання це вже розв'язане. Все ж, мабуть, варто наголосити, що в цілому таке становище не перекреслює цінність і значення політології. Визначення предмета науки, точніше її меж — справа непроста і не завжди увінчується успіхом. Однак це не заважає нормальному розвитку, наприклад, математики чи географії, так само як і соціології. І все ж окреслити такі межі, бодай приблизно, дуже важливо. І тут не обійтися без аналізу різних точок зору на це питання.

Так, Ф. М. Бурлацький вбачає специфіку політичної теорії в тому, що вона розглядає функціонування всієї політичної системи і всі фактори, що впливають на її повсякденне існування⁶. Філософія ж вивчає найзагальніші закономірності політичних структур, держави, права і політики. У свою чергу, юриспруденція розглядає головним чином конституційні і правові форми політичного життя, які становлять інтерес для політичної теорії лише як один з елементів політичного процесу. Переваги такої точки зору полягають у тому, що вона дає можливість побачити специфіку політичної теорії як цілісної наукової дисципліни, її відмінність від філософії та правознавства, що також розглядаються як цілісні утворення. Водночас тут обійдено увагою співвідношення політичної теорії та історії, яку багато західних політологів вважають такою ж «матір'ю» політичної науки, як і філософію та правознавство. Наприклад, відомі французькі політологи Ж. П. Кот і Ж. П. Муньє називають політичну теорію «кровозмісною дочкою історії та права»⁷.

Крім того, коли розглядати, скажімо, філософію не тільки з позицій цілісності цієї науки, а й з точки зору її окремих напрямів, ми побачимо, що одним з них є політична філософія, яку цікавить не лише найзагальніші закономірності, а й конкретний розвиток щоденних політичних процесів. Так, з погляду французького філософа Д. Жульє, політична філософія покликана визначати напрям діяльності уряду та керованої ним нації⁸.

У свою чергу, французькі соціологи Я. Сумпф та М. Югю розглядають політичну науку як науку про конституційовані держави, їхню організацію, уряди тощо⁹. Подібні міркування знаходимо у бельгійського

⁶ Бурлацкий Ф., Галкин А. Социология, политика, международные отношения.— М., 1974.— С. 48.

⁷ Cot J.-P., Mounier J. Paurune. Sociologie politique.— Paris, 1974.— Т. 1.— Р. 8.

⁸ Julia D. Dictionnaire de la philosophie.— Paris, 1962.— Р. 235.

⁹ Sumpff J., Hugues M. Dictionnaire de sociologie.— Paris, 1973.— Р. 186.

соціолога Клода Жаво, який вважає, що предметом політичної науки є побудова різних державних режимів, різноманітних можливостей влади¹⁰. Цим самим вказана вище різниця між політичною наукою та юриспруденцією зводиться до мінімуму, якщо не ліквідується зовсім.

При цьому К. Жаво слідом за Ж. П. Котом і Ж. П. Мунье розрізняє *політичну науку* та *політичну соціологію*. Остання, на їх погляд, займається в основному поясненням механізмів політичної системи, інакше кажучи, розглядає те, що лежить в основі влади.

Класичний метод розмежування політичної науки та політичної соціології запропонували американські соціологи Р. Бендікс та С. М. Ліпсет. З їхньої точки зору наука про політику виходить від держави і вивчає, як остання впливає на суспільство. Політична ж соціологія виходить від суспільства і вивчає, як воно впливає на державу, тобто на формальні інститути, що служать поділу та здійсненню влади.

Е. Вятр, який у своїй праці наводить цю точку зору, вважає її непереконливою¹¹. Слідом за американським соціологом Д. Сарторі він вбачає у визначенні відмінностей між політичною соціологією та наукою про політику тенденцію до соціологічного редукціонізму в інтерпретації політичних явищ¹². Здавалося б, що Е. Вятр, як і Ф. М. Бурлацький, не робить відмінностей між політичною теорією та політичною соціологією. Насправді ж політична теорія розглядається ним як складова частина соціології політичних відносин¹³.

Наведемо ще один приклад. Французький соціолог Д. Віктороф вважає предметом політичної науки дослідження взаємодії відносин управління і підпорядкування, результатом якої стає прогнозування політичного майбутнього¹⁴. Він не робить ніякої різниці між політичною наукою та політичною соціологією. Не робить її й професор Каліфорнійського університету Д. Денцігер, як, до речі, й інші професори цієї установи.

Не менші труднощі виникають і при спробах виділити специфічні методи політичної науки. Так, Ф. М. Бурлацький виділяє у вивченні політичних явищ: 1) методологію історичного матеріалізму; 2) методи теорії політики; 3) конкретно-соціологічну методіку¹⁵. В іншій праці він конкретизує розуміння методів теорії політики, характеризуючи їх у десятих пунктах, які в комплексі дають певне уявлення про засоби політичних досліджень. Водночас навряд чи можна твердити, що кожний з них, узятий окремо, відбиває специфіку саме політичної науки¹⁶. Багато західних політологів вважають, що остання використовує переважно соціологічні методи, а в окремих випадках — методи політичної філософії. Інші твердять, що політична наука виробила власні специфічні методи. Сумнівно, однак, щоб метод системного аналізу, правила функціонального дослідження і статистичні методи могли бути віднесені до оригінальних власне політологічних методів.

Підіб'ємо певні підсумки. Політична наука, або політологія — відносно молода дисципліна, межі якої визначити досить складно. З'ясування її специфіки наштовхується на дві основні труднощі — виділення її предмета і притаманних їй методів. Твердження про те, що об'єктом політичної науки є сфера політики або галузь політичних відносин чи політичні факти, вносить мало ясності: в суспільстві неможливо знайти хоча б один факт, який залежно від обставин не міг би набути політичного забарвлення. Подія на залізниці чи авіаційна катастрофа, невро-

¹⁰ Javeau C. Comprendre la sociologie.— Vervier (Belgique), 1976.— P. 141.

¹¹ Вятр Е. Указ. соч.— С. 23.

¹² Там же.— С. 24.

¹³ Там же.— С. 32.

¹⁴ Encyclopédie de la sociologie: Le présent en question.— Paris, 1975.— P. 250.

¹⁵ Бурлацкий Ф., Галкин А. Указ. соч.— С. 30.

¹⁶ Див. передмову Ф. Бурлацького до вгаданой книги Е. Вятра (с. 11).

жай чи стихійне лихо, технологічна інновація чи наукове відкриття, як і будь-який інший феномен, мають політичний вимір тією мірою, якою вони зачіпають інтереси людей, у якій вони можуть бути інтерпретовані або можуть мати політичні наслідки. Все суспільство в цілому є політичним, коли його розглядати з цієї точки зору. Як влучно зауважував французький політолог Ж. Бурдо, «реальність нейтральна, політичною ж є свідомість»¹⁷.

Політична наука не зводиться до опису юридичних законів і урядових інститутів, як, наприклад, конституційне право. Вона не обмежується аналізом діяльності конкретних політичних лідерів, їх взаємовідносин з народними масами — це також і галузь історії, тим більше, що будь-яка подія, як тільки вона відбувається, одразу ж стає надбанням історії. Саме тому К. Маркс і говорив, що знає лише одну науку — науку історії. Коли ж ідеться про аналіз поведінки соціальних груп, їхніх устремлінь, цілей і способів їх досягнення, про масові рухи і громадську думку, то ми вступаємо в сферу соціології. Остання займається ще й структурою і формами функціонування політичної системи та її елементів. Проблеми влади й держави, центральні для політології, — також не її «вотчина». Так, філософія займається походженням і суттю держави, закономірностями переходу від одного типу державного устрою до іншого, дослідженням ролі влади й авторитету в суспільному розвитку та іншими питаннями, близькими політичній науці. Як уже відзначалося, політична наука має відношення до всіх явищ і сфер суспільного життя.

Розуміння змісту предмета політології дещо прояснює коло тих проблем, які її интересують, забезпечує можливість більш або менш комплексного розгляду всіх її складових елементів. Такому проясненню сприяє й аналіз використовуваних нею методів — у тому випадку, якщо вони розглядаються в комплексі, так, як це робить, наприклад, Ф. М. Бурлацький¹⁸.

Визначальними для предмета політичної науки є проблеми *влади* і *владних відносин*. Особливо суттєві такі ознаки влади, як, по-перше, її взаємозв'язок з політичною системою і, по-друге, право та здатність приймати обов'язкові й значущі для всього суспільства рішення, що є монопольною функцією держави. Таким чином, у політології поєднуються інституційний і функціональний підходи до вивчення політичного процесу. При цьому політологію интересують головним чином питання, пов'язані з «технологією» досягнення, організації та здійснення політичної влади. Питання ж про її класове походження і класову суть, про те, яким чином вона проникає на різні рівні соціальної структури (вони розробляються в основному в межах соціальної філософії та соціології), сприймаються політологією й інкорпуються в її предмет як дані. Увага політології зосереджується передусім на тому, що характеризує владу як засіб організації і тим самим виживання будь-якого суспільства, незалежно від того, чи спирається вона на звичаї, які втілюються в конкретній людині, продукується певними інститутами, чи поєднує в собі всі ці типи організації одночасно.

Яким чином велика кількість індивідів, кожен з яких має власний інтерес, може досягти консенсусу? Яким чином досягається підпорядкування цих індивідів волі інших людей? Якими є шляхи, що ведуть до пріоритету загальної користі над особистими мотиваціями? Ці питання лише в кінцевому підсумку визначаються економічними й класовими відносинами. У політології вони набувають значення теоретичних проблем політичної поведінки та політичної діяльності і є важливою частиною предмета цієї науки.

¹⁷ Burdeau J. De la nature de l'univers politique // Revue de l'enseignement superier. — 1965. — № 4. — P. 24.

¹⁸ Див.: Бурлацький Ф., Галкин А. Указ. соч. — С. 46.

Політична наука вивчає об'єкти й суб'єкти політичної поведінки, цілі, що їх вони переслідують, та засоби, які при цьому використовуються ними, взаємні переходи суб'єктів та об'єктів у політиці тощо.

Важливу частину предмета політології становлять дослідження механізмів прийняття політичних рішень та втілення їх у життя, політична культура і політична свідомість, роль і місце засобів масової інформації в політичному процесі.

Важливою складовою частиною політології є світовий політичний процес. Історія окремих суспільств, як і міжнародних відносин, якщо розглядати її в політичному аспекті, свідчить про складний, такий, що нерідко набирає хворобливих, трагічних форм, процес поступового становлення нинішнього, хоч і хиткого, стану більш або менш збалансованих владних відносин у світі. Політологія повинна і може дати відповідь на питання про те, якою міркою виміряти наслідки багатовікової політичної історії людства; чи може людство позбутися відносин панування й підкорення між країнами; що являє собою найбільш зріла форма демократизму в міжнародних відносинах, та інші.

Таким чином, коло основних проблем, які входять у предмет політології, має такий вигляд: влада і владні відносини в суспільстві; держава, державні та інші політичні інститути як елементи політичної системи; політична поведінка та пов'язані з нею проблеми цілей і засобів, лідерства та ін.; політична культура та політична свідомість. Саме ці проблеми з різними, здебільшого незначними, варіаціями лежать в основі університетських курсів політології в країнах Заходу. Вже з наведеного переліку проблем, що становлять у сукупності предмет політології, можна зробити висновок про складність їх вивчення. Як, скажімо, досліджувати політичну поведінку або політичну свідомість, уникаючи ціннісних суджень? Адже мова, що використовується на практиці, найчастіше буває емоційно забарвленою. А це заважає неупередженому розумінню об'єкта політичної науки.

Зіставимо, наприклад, поняття «політичне насилля» і «демократія», які найчастіше розрізняються у буденній свідомості (а іноді і в політичній діяльності) як «погане» і «добре». Тим часом у реальному житті і в науковому плані вони передбачають одно одне, і йдеться лише про діалектику їх поєднання в інтересах тих чи інших соціальних класів і груп, в реакційних і прогресивних політичних режимах.

Історія політичних учень свідчить, що головною проблемою, яка хвилювала багатьох мислителів, найчастіше була проблема створення ідеальної держави та ідеального уряду. Тому вони піддавали критиці сучасне їм суспільство і намагалися винайти модель найкращої соціально-політичної організації. Платон, наприклад, вважав ідеальним уряд аристократії (від *aristos* — найкращий), тобто, щоб державою управляли найбільш здібні і компетентні люди. Ш. Монтеск'є першим поставив проблему найкращої або ідеальної конституції. Що ж до форми державного устрою, то він віддавав перевагу монархії.

Інша гілка політичної думки бере свій початок від Арістотеля і Н. Макіавеллі, які замість створення ідеальних моделей прагнули безсторонньо вивчати сучасні їм політичні факти і процеси. Арістотелю, наприклад, такий підхід дав змогу виділити у, так би мовити, «чистому вигляді» кілька найважливіших форм державного правління, збагативши тим самим весь наступний розвиток політичної науки. Ось ці форми: *монархія*, *республіка*, *демократія* (відхилення від якої веде до тиранії), *олігархія* (право, яке обмежується тим, що підлегується до народу на словах) і *демагогія* (або уряд каст). Дві останні форми належать до різновидів демократії, хоч демагогія стосується її більше зовнішньо і коррелується з аристократією.

Що ж до Н. Макіавеллі, якому належить сам термін «держава» і який показав розходження між політикою та мораллю, то, всупереч поширеній думці, він не проповідував дворушництва правителів. Буду-

Перспективи розвитку вищої школи залежать від цілого ряду факторів, серед яких неабияке місце займає соціально-гуманітарна підготовка фахівців. Майбутньому інженерові, лікареві, вчителю, агроному потрібна нині більш зважена, без самопринизливих крайнощів, оцінка соціалістичного будівництва. Їм необхідно об'єктивно осмислити досвід розвитку сучасної цивілізації, як би ідеологи не називали те чи інше суспільство. Саме в цьому й полягає головний зміст нашої перебудови, економічного й політичного реформування радянської системи.

Сукупність знань про генеральну лінію суспільного розвитку всього людства найбільш повно може бути виражена в науці про політику. Інтерес студентів до неї швидко зростає. Допомогти їм опанувати знання політології — важливе завдання реалізації на практиці ідей багатоваріантності, права кожного студента на самовизначення в питаннях світогляду, духовних інтересів.

Одержано 29.11.90

Предпринята попытка показать, как в рамках предмета новой учебной дисциплины — политологии — внести в научное сознание теоретическое понятие «политика» во всей его многогранности и неоднозначности. Проводится мысль о том, что изучение политического процесса должно способствовать установлению в обществе подлинно демократических, гуманных взаимозависимых отношений. На основе анализа современной политической мысли и политических концепций предложено определение политики как науки, показаны ее задачи, место и роль в обществоведении. Авторы стремились побудить ученых к широким дискуссиям и новым политологическим исследованиям.

Ю. Ю. Кондуфор (Київ)

Сьогодення Інституту історії України АН УРСР

Запитання: Як відомо, декілька місяців тому Президія АН УРСР прийняла постанову про повернення нашому інституту його первісної назви — Інститут історії України. Що змінилося в структурі й змісті роботи інституту за цей час?

Ю. Ю. Кондуфор: Зміни відбулися значні. Колектив розуміє, що це не просто зміна назви, а пряма вимога нашого часу, часу втілення в життя ідеї й принципів суверенності нашої республіки. Тому головна увага науковців зосереджується на вивченні героїчної історії народу України.

Нова структура, запроваджена нині в Інституті, на наш погляд, найбільш відповідає тим завданням, що стоять перед ним у зв'язку із зміною назви. Для розробки пріоритетних напрямів наукових досліджень створено:

1. Відділ історії України середніх віків.
— Сектор історії Київської Русі.
2. Відділ історії України XIX — початку XX ст.
3. Відділ історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні.
4. Відділ історії України 20—30-х рр. XX ст.
5. Відділ історії України періоду другої світової війни.
6. Відділ сучасної історії України.
7. Відділ історії культури українського народу.
8. Відділ історії міжнародних зв'язків України.
9. Відділ української історіографії та спеціальних історичних дисциплін.
— Сектор української історичної географії та картографії.
10. Відділ зарубіжної україністики.
11. Відділ історико-краєзнавчих досліджень.
12. Археографічна комісія АН УРСР (стала базою нового інституту археографічних досліджень України в системі АН УРСР).
— Центр національних відносин — Відділення Інституту історії України АН УРСР.
13. Відділ історії і теорії міжнаціональних відносин.
14. Відділ етнополітики і прогнозування.
15. Відділ соціологічних досліджень.

Зміна напрямів і структури інституту потребує суттєвої переорієнтації тематики кандидатських і докторських дисертацій, усієї кадрової політики. Тому вже сьогодні розпочалася розробка планів підготовки кадрів з нових пріоритетних напрямів наукової діяльності інституту на 1991—1995 рр.

Запитання: Як Ви можете охарактеризувати тематичну спрямованість досліджень інституту?

Ю. Ю. Кондуфор: У 1986—1991 рр. колектив зосереджував свої зусилля на розробці важливих напрямів історичної науки, насамперед історії України з часів Київської Русі до сьогодення. Велика увага приділялася дослідниками висвітленню ролі України у всесвітньо-історич-

ному процесі та міжнародних контактів українського народу, актуальних питань вітчизняної і зарубіжної історіографії, джерелознавства, допоміжних історичних дисциплін, історії та теорії міжнаціональних процесів на Україні. Причому частка тем, присвячених історії українського народу, постійно зростає. Якщо у 1986 р. вона становила лише 57% від загальної кількості тем (решта — 43% — припадали на історію СРСР, загальну історію та критику буржуазної історіографії), то у 1991 р. зросла до 90% (17 з 19 тем). В плані стало менше тем із загальної історії, критики буржуазної історіографії.

Запитання: Що якісно нового притаманне цій тематиці?

Ю. Ю. Кондуфор: Збільшення частки розробок з історії України має неформальний характер. Науковцями інституту готуються праці з багатьох «білих плям» історії України. Ці дослідження мають вплинути на формування історичної самосвідомості українського народу. Слушним видається висвітлення становлення та історичної еволюції української держави (до кінця XVIII ст.). По-новому, у плані об'єктивного порівняльного аналізу, вивчаються усі загони національно-визвольного руху на Україні у XIX — на початку XX ст. Своєрідним продовженням попередньої розробки є тема «Ради, Центральна Рада, Директорія. Цілі, методи, лідери протилежних сторін. Порівняльний аналіз».

Цікаві питання порушуються в процесі дослідження історії непу на Україні, кооперативного будівництва у 20—30-х роках, «українізації», формування адміністративно-командної системи і її негативного впливу на суспільно-політичне й духовне життя у 30-ті та післявоєнні роки. Не лишилися поза увагою науковців й такі трагічні сторінки історії українського народу, як голод 1921—1923 рр., 1932—1933 рр., 1946—1947 рр. Велика увага приділяється поряд із підготовкою Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР вивченню проблеми сталінських репресій (тема запропонована Радою молодих учених інституту). Науковці беруть участь у підготовці Республіканської «Книги пам'яті», створюючи історичний нарис для неї.

Запитання: Як відомо, у роки застою суттєвих деформацій зазнали методологія та методика історичних досліджень. Наскільки вже подолано творчим колективом інституту ці деформації?

Ю. Ю. Кондуфор: Не всі і не одразу, але більшість співробітників інституту змогла подолати (або переборює) вульгарний соціологізм, заполітизованість, догматизм, описовість, спрощення та інші вади у своїй дослідницькій діяльності. До праць, написаних значною мірою по-новому, можна віднести колективні монографії «Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії» (1990), «Запровадження християнства на Русі» (1988), «Допоміжні історичні дисципліни. Історіографія і теорія» (1900), «Історичне краєзнавство в Українській РСР» (1988), «Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки» (1991) тощо.

Як свідчення певних зрушень у науково-дослідницькій діяльності інституту слід відзначити написання і передачу до «Наукової думки» короткого нарису «Історії України». Підготовлений провідними вченими, він відбиває новітні здобутки української та зарубіжної історіографії.

До видавництва також передані рукописи колективних монографій: «Гетьмани України», «Робітничий клас України доби капіталізму: становище, боротьба, риси», «Нариси з історії інтелігенції України. 1917—1945 рр.». Незабаром вийдуть з друку монографії В. А. Смолія «Богдан Хмельницький», С. В. Кульчицького «Ціна «великого перелому», В. М. Даниленка і Г. В. Касьянова «Сталінізм та інтелігенція України» й інші.

В інституті ведеться активна археографічна робота. За участю його співробітників підготовлено й протягом останнього часу видано твори Г.-Л. де Боплана, Д. І. Яворницького, М. С. Грушевського, М. Аркаса, О. Я. Єфименко. На черзі десятитомна «Історія України-Руси» М. С. Грушевського, вибрані твори М. І. Костомарова, «Реєстр Війська Запорізького 1649 р.», збірник документів «Трагедія народу. Колективізація і голод на Україні (1929—1933 рр.)» та інші.

Чимало зробили і роблять науковці інституту в справі підготовки шкільних підручників з історії України. Незабаром у видавництві «Радянська школа» виходить підготовлений авторським колективом інституту підручник для старших класів середньої школи з історії України.

Запитання: Чи є зрушення в координаційній діяльності інституту?

Ю. Ю. Кондуфор: Так, є деякі зміни на краще і в цій важливій справі. Слід наголосити на тому, що останнім часом складено Республіканську програму розвитку історичної науки. В інституті працює Наукова рада з проблем історичної науки Відділення історії, філософії та права АН УРСР. Плани секцій Наукової ради містять понад 300 тем наукових розробок, у тому числі близько 40 комплексних, до виконання яких залучено 36 закладів-виконавців. Зросла кількість тем докторських та кандидатських дисертацій, які Координаційна рада не затвердила як наукових неповноцінні.

Як і завжди, науковці інституту брали активну участь у роботі різноманітних конференцій. Протягом 1987—1990 рр. вони були причетні до організації та проведення 167 міжнародних, всесоюзних, республіканських та інших наукових конгресів, конференцій, сесій та симпозіумів, у тому числі I Конгресу МАУ й I Конгресу РАУ. У 1990 р. інститут виступив з ініціативою проведення двох великих міжнародних наукових конференцій — з нагоди 500-річчя виникнення українського козацтва і 50-річчя розстрілів у Бабиному яру в Києві.

З метою оперативного обнародування результатів наукових досліджень з 1989 р. видаються інститутські препринти, які висвітлюють малодосліджені або ж дискусійні питання історії України. Вони завоювали певну популярність і з 1990 р. розповсюджуються серед мешканців республіки як передплатне видання. Маловідомим проблемам минулого присвячені також два випуски брошури «Історія України в запитаннях та відповідях», що вийшли у 1989—1990 рр.

Суттєво активізувалася лекційно-пропагандистська діяльність науковців серед населення, яка набула якісно нового спрямування.

Запитання: Що Ви можете сказати про міжнародні зв'язки інституту?

Ю. Ю. Кондуфор: Розширення міжнародних контактів відбулося насамперед за рахунок безпосередніх зв'язків з науковцями і науковими установами західних країн. Якщо донедавна інститут підтримував прямі зв'язки лише з установами сусідніх з республікою країн, то сьогодні він контактує також з Науковим Товариством ім. Шевченка в Європі (Сарсель, Франція), Інститутом українських студій Альбертського університету (Едмонтон, Канада), Українським науковим інститутом Гарвардського університету, Українським історичним товариством, Східноєвропейським дослідним інститутом ім. Вяч. Липинського та Українським музеєм у Нью-Йорку (США). Існують домовленості щодо дальшого розширення контактів і співробітництва. Деякі науковці інституту побували у відрядженні та на стажуванні в США, Канаді, Німеччині, Франції. У свою чергу, інститут приймав науковців із західних центрів. Співпраця із західними колегами дала можливість збагатити бібліотечний фонд інституту і певною мірою зміцнити його матеріально-технічну базу.

Запитання: Чи задоволені Ви як керівник Інституту історії України сьогоденнішим станом установи?

Ю. Ю. Кондуфор: Інститут історії України АН УРСР являє собою в цілому колектив висококваліфікованих фахівців. Його тематика охоплює широке коло питань історії України. Як і усі наукові установи гуманітарного профілю, інститут до другої половини 80-х років працював переважно у руслі директивних настанов, що певним чином позначалося на його тематиці та головних напрямках досліджень. Але колектив наш показав здатність перебороти цю хворобу.

Аналіз роботи за останні п'ять років свідчить про те, що інститут почав досить активно звільнятися від вад, пов'язаних з директивними ідеологічними настановами. Поступово загальний напрям роботи інституту та її тематика розгортаються у бік проблем історичного поступу саме українського народу. Можна сказати також, що у своїй тематиці інститут дедалі рішучіше відходить від політизованого принципу висвітлення історичного минулого Батьківщини, і це ми вважаємо головною рисою нашого сьогодення.

Сказане дає підстави вважати, що напрям і тематика наукових розробок інституту знаходяться на правильному шляху, хоча ще потребують вдосконалення і часу.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

А. В. Санцевич (Київ)

Співвідношення наукового та художнього методів відображення дійсності

Повідомлення присвячене важливим питанням співвідношення художньої літератури і публіцистики з історичною наукою. Короткий огляд становлення й розвитку історичної прози та поезії поєднується з характеристикою обстановки, в якій створювалися відповідні твори. Автор полемізує з ученими, які відносять твори письменників до історичних джерел. Висловлюється думка про те, що історична художня література та публіцистика є об'єктами історіографічних досліджень. У зв'язку з подібністю соціальної функції історичної науки та художньої літератури прослідуються особливості конкретного підходу історика й письменника до розробленої тематики, розглядаються засоби здійснення ними своїх завдань. Поручується питання достовірності творів письменників, надійності їх джерельно-літературної бази. Історіографічне значення публіцистики обґрунтовується поєднанням у ній художнього слова з актуальною, цілеспрямованою документалістикою.

Нині надзвичайно зростає інтерес широких верств населення до багатьох гострих питань історії. Утвердження атмосфери відкритості та гласності, вільного обговорення проблем минулого й сучасного сприяє моральному оздоровленню радянського суспільства, звільненню від усього, що є чужим його гуманній природі. Значну роль у цій справі відіграє художня література. Багато письменників прагне зробити свій вклад у правдиве відображення художніми засобами актуальних питань історичної дійсності. Останнім часом активізували роботу над з'ясуванням і висвітленням гострих проблем минулого й історики.

У зв'язку з цим уявляється доцільним розглянути в порівняльному аспекті деякі важливі питання, пов'язані з відображенням минулого письменниками та істориками. Основні особливості цієї проблеми зводяться до того, що вчений описує минуле та сучасність у логічному, науковому плані, а письменник — у художньому, образному. До того ж дослідник спирається виключно на факти, незаперечні свідчення минулого, тимчасом як письменник має право на творчу вигадку, на зображення не тільки того, що було, а й того, що могло бути. Дане питання частково порушувалося в ряді праць¹. Однак їх автори переважно обмежувалися характеристикою художньої літератури як свідчення про минуле, здебільшого не пов'язуючи цю проблему з вивченням науковцями письменницької творчості в історіографічному плані.

Для з'ясування даного питання корисним буде хоча б короткий огляд становлення й розвитку історичної художньої літератури. В писемних пам'ятках стародавнього періоду поряд з легендами відбивалися й певні події та явища, але ще не було розподілу на історичну розповідь та художню літературу. Це розмежування виникає тільки з появою класового суспільства, з обособленням певних видів розу-

¹ Див., наприклад: Ленобль Г. История и литература: Сб. статей.— М., 1960; Верещагина Т. Д. Особенности художественного отражения действительности // Вестн. Ленингр. ун-та.— 1963.— № 11: Серия экономики, филос. и права.— Вып. 2.— С. 76—88; Пашуто В. Т. Средневековая Русь в советской художественной литературе // История СССР.— 1963.— № 1.— С. 83—118; Валерианов В. Исторический жанр в художественной литературе // СИЭ.— М., 1965.— Т. 6.— Стб. 554—560; Мельниченко В. Ю. Правда історії та художня література.— УІЖ.— 1988.— № 5.— С. 16—27; Мельниченко В. Е. Во имя правды истории.— Киев, 1988.— С. 33—48 та ін.

мової праці. Однак аж до нового часу звернення письменників до подій минулого виступає не стільки як художнє освоєння цього минулого, скільки як необхідний метод, принцип художньої творчості².

Академік Д. С. Лихачов вважає навіть, що в XI—XVI ст. літературний твір на Русі сам по собі ніколи не розглядався як пам'ятка історії, минулого. Він завжди був «сучасним», інакше до нього пропадав інтерес. Тільки в XVII ст. твори минулого стали сприйматися як такі³.

Власне історична художня література виникає на межі XVIII—XIX ст., коли як особливий літературний жанр складається історичний роман, безпосередня мета якого — зображення життя попередніх епох. Перші кроки такої художньої літератури збігаються в часі з процесом становлення історії як науки. В знання про минуле (включаючи й художнє) входить поняття історизму.

Значний вклад у формування історичної художньої літератури зробив відомий англійський письменник Вальтер Скотт. Перехід в Англії до буржуазного способу життя, що тоді відбувався, дав можливість письменникові гостро відчути зміну епох, різку несхожість соціальних відносин, ідеології, психології та побуту середньовіччя й нового часу. Саме у творах В. Скотта художнє відтворення минулого вперше ґрунтувалося на активному залученні історичних джерел, тимчасом як раніше письменник обмежувався розкриттям тільки загального ходу історичних подій та найхарактерніших рис діячів минулого. Переважна ж більшість викладу спиралася на творчу фантазію літератора, на його особистий досвід сприйняття сучасної йому дійсності. Творчість В. Скотта справила значний вплив на наступні покоління письменників, що працювали в жанрі історичної літератури.

Звичайно, художні твори на історичну тему можуть належати до різних ідейних напрямів. Це ж стосується й їх естетичної якості. Далеко не однаковими були майстерність і талант авторів. Тому вірогідність цих творів, відповідність їх історичній дійсності доводиться оцінювати, керуючись відзначеними вище параметрами та насамперед надійністю джерельної основи. Назвемо, як зразки, тільки кілька найвидатніших творів історичної прози. Це — романи представників романтичного напрямку в літературі В. Гюго «Собор Паризької богоматері» — про життя Парижа в XV ст. (1831 р.), «93-й рік» — про Велику французьку буржуазну революцію (1874 р.), Ф. Купера «Шпигун» — з епохи боротьби США за незалежність (1821 р.), твори письменників-реалістів О. Бальзака «Шуани» (1829 р.), П. Меріме «Хроніка часів Карла IX» (1829 р.), «Жакерія» (1828 р.), Г. Флобера «Саламбо» (з історії Карфагена III ст. до н. е., 1863 р.) Ш. де Костера «Легенда про Уленшпігеля» (1868 р.) та ін.

Чудові історичні твори О. С. Пушкіна («Арап Петра Великого», «Борис Годунов», «Капітанська донька» та ін.) і М. В. Гоголя («Тарас Бульба») поклали початок реалістичному напрямку в російській художній літературі⁴. Особливо ж масштабним і вражаючим є роман Л. М. Толстого про Вітчизняну війну 1812 р. «Війна і мир» (1865—1869 рр.).

Значним є доробок української доживотної художньої літератури в галузі історичної тематики. Це — «Гайдамаки» (1841 р.) Т. Г. Шевченка, «Чорна рада» (1857 р.) П. О. Куліша, «Захар Беркут» (1883 р.) І. Я. Франка, «Кармалюк» Марка Вовчка та ін. Цілу серію історичних художніх творів написав М. П. Старицький. Його повісті «Бурелом» та «Шуліки» присвячено боротьбі українського народу проти польсько-шляхетських завойовників наприкінці XVI — на початку XVII ст., історичну трилогію «Богдан Хмельницький» (1887 р.) та повість «Облога Буші» — знаменним подіям Визвольної війни 1648—1654 рр. Романи

² Валеріанов В. Указ. соч.— Стб. 555.

³ Лихачев Дм. Принцип історизма в изучении литературы // Обществ. науки.— 1981.— № 6.— С. 72.

⁴ Див.: Валеріанов В. Указ. соч.— Стб. 556—557.

«Руїна», «Останні орли» («Гайдамаки»), «Розбійник Кармалюк» висвітлюють складні соціальні суперечності після визвольної війни, антикріпосницькі народні рухи. Ці тематичні лінії дістали продовження і в творчості радянських письменників, увагу яких особливо привертала постаті провідних борців за соціальне та національне визволення українського народу. До таких творів належить роман О. Соколовського «Богун» (1931 р.), поема А. Малишка «Кармалюк», романи І. Ле «Наливайко», Ю. Мушкетика «Яса» (1990 р. — про кошового отамана Запорозької Січі І. Сірка) та ін.

Можна було б нескінченно продовжувати перелік чудових художніх творів світової та вітчизняної літератури, що становлять у сукупності своєрідний образний літопис історії людства. Відзначимо тільки, що певні досягнення на цій ниві має й радянська художня література. Перебуваючи на позиціях матеріалістичного розуміння історії, її представники не обмежуються створенням яскравих образів історичних «героїв», а приділяють також велику увагу розкриттю вирішальної ролі народних мас в історичному процесі. Поява романів О. М. Толстого «Петро І» та Ю. М. Тинянова про пушкінську епоху дала М. Горькому підставу зробити висновок, що «...створено історичний роман, якого не було в літературі дореволюційній»⁵.

Найважливіші теми радянської історичної літератури — зображення революційної боротьби та патріотичних традицій народу: визвольної боротьби проти соціального та національного гноблення братніх народів нашої Вітчизни, висвітлення переломних, визначальних епох, розкриття образів прогресивних діячів та ін. Для багатьох письменників характерним є прагнення до великих художніх узагальнень⁶.

Однак з утвердженням адміністративно-командної системи в нашій країні, із становленням та посиленням культу особи Сталіна, особливо з початку 30-х років, в історичній художній літературі стають дедалі відчутнішими ідеалізація минулого, сповзання на односторонню, обмежену, псевдопатріотичну, а по суті, просамодержавну точку зору. В обстановці культу особи у творах на історичні теми часто згладжувалися соціальні суперечності, що мали місце в минулому, применшувалися труднощі революційної боротьби, перебільшувалася та ідеалізувалася роль особи в історії, часом минуле народу підмінялося зображенням діянь видатних осіб. Особлива увага при цьому, згідно з настановами, що спускалися зверху, приділялася Івану IV Грозному та Петру І, діяльність яких трактувалася ідеалізовано. В історико-революційних художніх творах незаслужено велике місце відводилося розкриттю образу Сталіна, а багато видатних політичних діячів зовсім не згадувалося. Все це вносило в історичну художню літературу (так само, як і в науку) риси антиісторизму, суб'єктивізму, модернізації минулого.

Рішення XX з'їзду КПРС, викриття культу особи Сталіна та боротьба з його наслідками на певному етапі створили сприятливі умови для розвитку радянської історичної художньої літератури. Особливий інтерес виявляли письменники до подій та особистостей сучасної їм історії. З другої половини 50-х років були опубліковані художні твори

⁵ М. Горький о литературе.— М., 1955.— С. 413.

⁶ В роботі над цією статтею авторові стали в пригоді численні літературознавчі праці, в яких аналізується радянська історична художня література, зокрема українська: Серебрянский М. Советский исторический роман.— М., 1936; Петров С. М. Советский исторический роман.— М., 1958; Мессер Р. Д. Советская историческая проза.— Л., 1955; Андреев Ю. А. Русский советский исторический роман: 20—30 годы.— М.; Л., 1962; Сиротюк М. Українська історична проза за 40 років.— К., 1958; Сиротюк М. І. Український радянський історичний роман: Проблеми історичної і художньої правди.— К., 1962; Сиротюк М. Живий перегук епох і народів: Ідеї інтернаціоналізму в українському радянському історичному романі.— К., 1981; Голубева З. С. Український радянський роман 20-х років.— Харків, 1967; Дончик В. Г. Український радянський роман: Рух ідей і форм.— К., 1987, та ін.

І. Еренбурга «Відлига», В. Дудінцева «Не хлібом єдиним», О. Гончара «Собор» та інші, в яких яскраво викривалися вади сталінської системи правління (за сучасним визначенням: адміністративно-командної системи), перші кроки боротьби з нею, які, однак, виявилися непослідовними й нетривалими.

У період застою (70-ті — перша половина 80-х років), як і за часів Сталіна, в історичній художній літературі заохочувалися згладжування суперечностей суспільного процесу, ідеалізація минулого й, особливо, сучасності. Обмеженим було коло діячів минулого, що потрапляли на сторінки художньої літератури. Але виходили в той час і окремі правдиві твори, в яких різнобічно й переконливо зображувалися героїзм і трагізм радянських людей у суворі дні Великої Вітчизняної війни, труднощі й злигодні відбудовного періоду, проблеми життя села та ін. Але письменники, які порушували особливо гострі питання історії країни, в ті роки не могли опублікувати свої твори.

Тільки після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, який започаткував назрілі прогресивні перетворення в нашому суспільстві, ці твори, значна частина яких була написана ще в 60-ті роки, побачили світ. Серед них — романи О. Бека «Нове призначення», Д. Граніна «Зубр», В. Дудінцева «Білі шати», А. Рібакова «Діти Арбата», В. Сосяри «Третя рота», В. Гроссмана «Життя і доля» та ін. У цих непересічних творах переконливо розкриваються численні біди, що їх несло народові всевладдя адміністративно-командної системи, репресії періоду культу особи, жорстоке свавілля лисенківщини, драматичні випробування часів Великої Вітчизняної війни. Українські письменники не могли обійти трагедійної теми, пов'язаної з чорнобильською катастрофою. В. Яворівський написав роман «Марія з полином у кінці століття» (1988 р.), а Ю. Щербак — документальну повість «Чорнобиль» (1989 р.). Ці твори заслуговують на особливу увагу, оскільки їх автори були свідками та учасниками ліквідації наслідків чорнобильської біди. Опублікування цих і подібних неординарних зразків художньої літератури було свідченням утвердження гласності в нашому житті.

«...Обстановка гласності в діяльності партійних, радянських, громадських організацій, засобів масової інформації, розгортання реальної критики і самокритики, утвердження відкритості і правдивості в політиці, — наголошується в резолюції XIX Всесоюзної конференції КПРС «Про гласність», — дали змогу партії, всьому народові краще зрозуміти своє минуле і сучасне, виявити фактори гальмування, пробудити могутні патріотичні сили до активної і цілеспрямованої роботи на благо країни, соціалізму»⁷.

В цій відповідальній діяльності твори письменників, як й істориків, виступають важливим чинником пізнання й перетворення світу. Тому надзвичайно важливо чітко визначити, в якому співвідношенні перебуває художнє відображення історичної дійсності у порівнянні з науковим, у якому аспекті розглядає історик художні твори про минуле і сучасність. Щодо цього серед істориків немає єдиної думки. Деякі з них, особливо фахівці-джерелознавці, відносять художні твори до історичних джерел. Так, В. І. Стрельський у своєму посібнику з джерелознавства історії СРСР навіть виділив окремий розділ «Пам'ятки художньої та наукової літератури», в якому зазначав, що ця література становить «особливу і специфічну групу історичних джерел»⁸. Згодом він писав уже про джерелознавчий аспект «у творах художньої літератури»⁹.

⁷ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 139.

⁸ Стрельський В. И. Источниковедение истории СССР: период империализма (Конец XIX в.— 1917 г.).— М., 1962.— С. 538.

⁹ Стрельський В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР.— Киев, 1968.— С. 51.

Цієї точки зору дотримується й ряд інших джерелознавців — М. Я. Варшавчик, А. В. Предтеченський, С. О. Шмідт, Н. І. Миронець та ін.¹⁰ Щоправда, при цьому робиться застереження, відповідно до якого творчість письменників здебільшого не є джерелом для вивчення подій і фактів, оскільки останні автори беруть з різних джерел та власних спостережень. Мовляв, художня література в цілому є джерелом, що об'єктивно відображає суспільну думку, пануючі ідеї епохи, в яку відповідні твори були написані¹¹. Отже, вони виступають як джерела з історії суспільної думки*. Таким чином, з цього пояснення деяких джерелознавців виходить, що історичні художні твори тільки частково є історичним джерелом... Зауважимо, що вивченням суспільної, а точніше історичної думки спеціально займається не джерелознавство, а переважно історіографія. Тут відчувається невиправдано розширене тлумачення поняття «історичне джерело». Насправді ж історична художня література в цілому (а не певними своїми сторонами) виступає неодмінним об'єктом історіографічного дослідження. Про це, зокрема, переконливо свідчить велика кількість праць про історичні погляди вітчизняних письменників¹². Основним об'єктом дослідження в них виступають художні твори. Однак використовуються й історичні джерела — автобіографії, щоденники, листування письменників, а також різні матеріали про їхнє життя та творчість.

До того ж, слід враховувати, що деякі історики (наприклад, М. М. Карамзін, М. І. Костомаров, М. С. Грушевський та ін.) були водночас і письменниками, що дає можливість у порівняльному аналізі на різноманітному матеріалі творчості однієї й тієї самої людини робити конкретні висновки про її історичні погляди.

Важливою характерною рисою вітчизняної художньої літератури був незгасний інтерес видатних письменників до минулого своїх народів, тісно пов'язаний з їх неослабною увагою до історичної долі всього людства.

Досліджуючи історичні погляди письменників, історіографу доводиться звертатися до праць істориків-професіоналів, щоб визначити міру впливу наявних наукових концепцій на уявлення літератора про історію, а також з'ясувати, які джерела насамперед привертати його увагу, наскільки добре він їх знав, якими прийомами критики він користувався.

Звичайно визначні прогресивні письменники добре знали наукову літературу свого часу. Нерідко, виступаючи з більш передових ідейних позицій, ніж історики, вони своїми судженнями про вчених, репліками їм, відгуками на їх твори вносили певний вклад в історіографію. Вирозним прикладом цього може бути обширна розвідка-рецензія І. Я. Франка «Причинки до історії України-Русі» на твори М. С. Грушевського з історії України¹³.

¹⁰ Варшавчик М. А. Вопросы логики исторического исследования и исторический источник.— *Вопр. истории.*— 1968.— № 10.— С. 76—89; Предтеченский А. В. Художественная литература как исторический источник.— *Вестн. Ленингр. ун-та.* 1964.— № 14.— Серия истории, языка и лит-ры.— Вып. 3.— С. 76—84; Шмидт С. О. Вопросы преподавания источниковедения // *Новая и новейшая история.*— 1962.— № 4.— С. 112—119.

¹¹ Див.: Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР.— С. 540; Миронець Н. І. Художня література як джерело вивчення історії. — *УІЖ.*— 1971.— № 7.— С. 41; Миронець Н. І. Революционная поэзия Октября и гражданской войны как исторический источник.— *Киев, 1988.*— 175 с.

* Зауважимо, що зазначені категорії (суспільна думка, пануючі ідеї епохи) знаходять глибоке розкриття і в історичних дослідженнях, інших наукових працях, але вони аж ніяк не відносяться до джерел.

¹² Черепнин Л. В. Исторические взгляды классиков русской литературы.— М., 1968; Марченко М. І. Историчне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка.— К., 1957; Марченко М. І. Историчні погляди Шевченка.— К., 1959; Историчні погляди Т. Г. Шевченка.— К., 1964; Марголис Ю. Д. Исторические взгляды Т. Г. Шевченко.— Л., 1964; І. Я. Франко як історик.— К., 1956; та ін.

¹³ Франко Іван. Збір. творів: У 50 т.— К., 1986.— Т. 47.— С. 417—548.

У свою чергу, історики також приділяють певну увагу аналізу творчості літераторів з точки зору належного відображення у ній минулого. Такі праці є невід'ємною складовою частиною історіографії. Проте Н. Д. Степанова має рацію, твердячи, що в узагальнюючих дослідженнях з історії історичної науки СРСР згадані вище праці практично не аналізуються¹⁴.

Слід відзначити, що в українській радянській історіографії вивчення історичних поглядів видатних письменників зайняло помітне місце. Найважливіші з досліджень такого характеру стисло аналізуються в узагальнюючих історіографічних працях¹⁵. Таким чином, наявна дослідницька практика переконливо свідчить, що характеристика історичних поглядів письменників є невід'ємною складовою частиною радянської історіографії і потребує чітких теоретичних узагальнень.

Оскільки соціальна функція історичної науки та історичної художньої літератури дуже подібні, важливо простежити особливості конкретного підходу історика та письменника до розроблюваної ними тематики, розглянути засоби, за допомогою яких вирішуються ці завдання. Якщо для власне наукових праць особливо показово є тематика, пов'язана з політичним, соціально-економічним розвитком, історією міжнародних відносин, культурою тощо переважно на матеріалі найрізноманітніших джерел із вкрапленням численних, здебільшого короткочасних людських дій, то письменники найчастіше вдаються до докладного життєпису діячів минулого чи створених творчою уявою героїв на широкому історичному тлі.

Показовими щодо цього можуть бути фундаментальні твори вчених та літераторів на аналогічні теми. Так, відомий український письменник М. П. Старицький написав історичну трилогію, а видатний історик І. П. Крип'якевич — ґрунтовну монографію про Б. Хмельницького¹⁶. І вчений, і письменник висвітлюють одні й ті самі найважливіші події, пов'язані з діяльністю славного гетьмана, але по-різному упорядковують матеріал.

Історик ставить перед собою завдання повно й адекватно дійсності показати насамперед політичну, військову діяльність Б. Хмельницького, приділяючи особливо багато місця зображенню подій Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Суто біографічні матеріали про гетьмана займають не більше чверті тексту монографії¹⁷. А письменник створив складний та багатогранний образ Б. Хмельницького не тільки як політичного й державного діяча, а й як людини. М. П. Старицький, вдаючись нерідко до вигадки, розповів і про окремі вчинки гетьмана, і про те, що він думає, відчуває, переживає в той чи інший момент свого життя. Отже, маємо морально-психологічний портрет видатної людини.

Таким чином, маючи спільний об'єкт розгляду — людське суспільство, наукове дослідження і художній твір різняться предметом пізнання. З приводу цього Л. М. Толстой писав: «Історик і художник, описуючи історичну епоху, мають два зовсім відмінні предмети. Як історик не матиме рації, коли він намагатиметься представити історичну особу в усій її цільності, в усій складності відношень до всіх сторін життя і тим мимохить упускаючи та заслоняючи головне своє завдання — указання на участь особи в історичній події, так художник не

¹⁴ Степанова Н. Д. Место историка-писателя в историографии // *Вопр. ист. рин.*— 1985.— № 4.— С. 182—183.

¹⁵ Див.: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР.— Киев, 1986.— С. 94.; Санцевич А. В. Украинська радянська історіографія (1945—1982).— К., 1984.— С. 23—24.

¹⁶ Старицький М. Богдан Хмельницький: Історическая трилогія.— Т. 1.— *Перед бурей*; Т. 2. *Буря*; Т. 3 *У пристани*.— Киев, 1964; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Вид. 2-е, випр. і доп.— Львів, 1990.— 408 с.

¹⁷ Крип'якевич І. П. Назв. праця.— С. 5.

виконає свого діла, розуміючи особу так, як історик, представляючи її завжди в її значенні історичному...

Для історика в розумінні сприяння особою якій-небудь одній меті є герой, для художника в розумінні відповідності всім сторонам життя не може і не повинно бути героїв, а повинні бути люди»¹⁸.

Справді, якщо під «героем» (у Л. М. Толстого) розуміти конкретного діяча, особу в історії, зображену науковцем у її діях строго за історичними джерелами, то письменник при створенні художнього образу цього діяча має ширший порівняно з істориком простір, вдаючись до реалістичної вигадки. Він використовує не тільки вірогідний фактичний матеріал, а й своє знання людей, уміння проникати в їх внутрішні, приховані переживання, особисті враження. Аналізуючи історичну дійсність, письменник переносить в її площину безпосередній духовний досвід людини.

Таким чином, історик, спираючись на вірогідний фактичний матеріал, у тому числі й на дані суміжних наук, аналізує хід подій, простежує причинно-наслідкові зв'язки між явищами, вичленяє закономірності історичного процесу як розвиток певної ділянки людського суспільства. В центрі уваги письменника — внутрішній світ, духовна сутність людини, процес зміни останньої під впливом історичної дійсності, ставлення особи до цієї дійсності, її переживання, враження, оцінки.

Недостатню увагу радянських вчених до видатних історичних діячів (особливо вихідців з панівних класів) письменники намагаються компенсувати своїми творами, написаними з використанням найрізноманітніших матеріалів. Щодо цього особливо показова творчість В. Пікуля. У центрі його книг найчастіше відомі діячі: полководці, дипломати, царі. Він багато писав про ту історію, яка роками замовчувалася, про «білі плями» минулого, про те, що хоче знати народ. Звідси й велика популярність творів письменника. З патріотичним почуттям В. Пікуль відображав не тільки перемоги російської армії, врівноважений та величний хід історії, а й невдачі країни, трагедії народу. Це викликало у читачів почуття довіри до автора.

У своїй роботі письменник спирався на величезну документально-літературну базу. Він мав велику бібліотеку, постійно вивчав історичні наукові праці. Понад 40 років він складав картотеку, до якої вносилися відомості про осіб, які зробили певний вклад в історію нашої держави. За цією картотекою можна прослідкувати генеалогію різних сімейних династій. В. Пікуль систематично займався й іконографією, збирав портрети історичних діячів, які ставали йому у великій пригоді при словесному описі створюваних ним образів¹⁹.

Цей досвід письменника дуже повчальний і для фахівців-істориків, особливо при висвітленні діяльності певних осіб у різних обставинах, при розкритті їх психологічних рис, мотивації вчинків.

Однак у своїй творчості В. Пікуль не завжди спирався на вірогідну джерельну базу. Літературні критики твердять, що він досить часто вдавався до вплітання у тканину своїх творів історичних оповідей, навіть лубку, що викликало особливий інтерес читача²⁰. Зауважимо від себе, що нерідко письменник просто наводив анекдоти, яких свого часу друкувалося чимало.

Дослідник творчості письменника, що поставив перед собою завдання з'ясувати, наскільки адекватно його творчість відображає історичну дійсність, опиняється в складному становищі. Цьому дослідникові доведеться багато попрацювати над з'ясуванням того, коли саме оповіді В. Пікуля ґрунтуються на реаліях минулого, а коли — на малоімовірних анекдотичних ситуаціях.

¹⁸ Толстой Л. Н. Полн. собр. соч.— М., 1949.— Т. 13.— С. 57.

¹⁹ Наши интервью // Военно-ист. журн.— 1988.— № 1.— С. 62.

²⁰ Коняев Н. История Валентина Пикуля // Нева.— 1987.— № 12.— С. 159—161.

Та справа тут, зрештою, не тільки в дрібницях, у ситуаційних неточностях. Письменник припускався прорахунків принципового характеру. Так, у романі «Фаворит» він багато писав про відвідування Г. Потьомкіним Запорозької Січі, але жодного разу не обмовився про те, що з ініціативи саме цього вельможі Катерина II ліквідувала Січ та її військо²¹. А, погодьмося, цей факт надзвичайно промовистий і важливий для розкриття образу героя роману.

Таким чином, у своєму зображенні історії В. Пікуль, безперечно, досить тенденційний. Але позитивним є те, що його романи пробуджують інтерес до історичного минулого. А на сучасному етапі відкриваються сприятливі обставини для його адекватного відображення й письменниками, й істориками.

Що ж до класиків вітчизняної літератури, то вони, як правило, залучали для написання своїх творів надзвичайно широку й різноманітну джерельно-літературну базу, приділяючи велику увагу реаліям минулого, виявляючи належну шану до історичного документа²². Про це красномовно свідчить, зокрема, досвід Л. М. Толстого, М. О. Шолохова та інших видатних майстрів слова.

Згадуючи про свою роботу над «Тихим Доном», М. О. Шолохов відзначав, що йому легко було стосовно фактичного матеріалу: його підліткові роки пройшли у розпал громадянської війни, отже, тема була перед очима. «Труднощі прийшли потім, — згадував письменник, — коли треба було писати і знати історію громадянської війни. Тут уже потрібне було сидіння в архівах, вивчення мемуарної літератури. Причому не тільки нашої, а й емігрантської... Розмови, спогади учасників — так складався кістяк. А побутова сторона, вона ж теж спостерігалася, тому що жив я у різних хуторах»²³. Так М. О. Шолохов розкрив той обширний комплекс матеріалів та відомостей, використаних у славнозвісному романі. Звичайно, хід історичних подій, змальованих у ньому, значна частина дійових осіб, згадувані військові підрозділи відповідають дійсності. Образну реконструкцію минулого автор здійснював з широким використанням архівних матеріалів, причому численні документи наводилися ним дослівно. Все це свідчить про велику дослідницьку роботу письменника під час написання роману. Зокрема, помітне місце в ньому займають сторінки, де розповідається про антирадянський заколот Сердобського полку (квітень 1919 р.). Використавши різноманітні джерела, автор дав цілком реалістичну картину цієї події²⁴, яка, до речі, не дістала належного висвітлення в історичній літературі.

На наш погляд, до цього роману, як і до інших видатних творів художньої літератури, можна з повним правом віднести слова Г. Гегеля про те, що в ньому — відображення «духу епохи, духу нації», «справді субстанціональних сторін і тенденцій національного буття»²⁵.

Перед письменником відкриваються широкі можливості для розкриття внутрішнього світу своїх героїв. Навпаки, історик тут дуже обмежений джерелами. Це, мабуть, тільки спогади, щоденники та ще листування. Письменник же в даному разі може широко вдаватися до художнього домислу. За слушним визначенням П. Панча, авторові художнього твору часом доводиться «виходити не так з самих фактів, як із логіки фактів»²⁶, тобто з характерних особливостей самого історичного процесу, конкретної зображеної обстановки.

²¹ Див.: Кавторин В. История для бедных // Там же.— С. 167.

²² Дьяков В. А. Исторические реалии «Хаджи-Мурата» // Вопр. истории.— 1973.— № 5.— С. 135—148; Симанов С. Н. Некоторые исторические реалии «Тихого Дона» // Вопр. истории.— 1977.— № 5.— С. 127—141.

²³ Литературная Россия.— 1975.— 23 мая.

²⁴ Див.: Симанов С. Н. Указ. соч.— С. 139—140.

²⁵ Гегель Г.-В. Ф. Эстетика.— В. 4 т.— М., 1941.— Т. 3.— С. 451, 438.

²⁶ Дніпро.— 1955.— № 6.— С. 103.

Однак при великому значенні творчого домислу в роботі письменника важливою її основою залишаються все ж неспростовні історичні факти. Тому викликає певний сумнів твердження літературознавця М. Й. Сиротюка про те, що «цілком придатні для використання без жодних змін дослідниками факти, однак, для митця не можуть служити не тільки готовим матеріалом, а навіть і напівфабрикатом: він покликає факти історії (і життя взагалі) перетворювати в факти мистецтва»²⁷. Виходить щось незрозуміле: і історик, і письменник відображають ту ж саму історичну дійсність (щоправда, різними засобами: логічним або образним), а фактична основа останньої, за М. Сиротюком, виявляється різною. Тут явно сплутані засоби досягнення мети із залученням до цієї справи матеріалом. Тільки вигадані письменником факти можна, на наш погляд, називати фактами мистецтва.

Художній літературі на історичну тематику, що побачила світ у роки культу особи та застою, притаманні недоліки та огріхи загального характеру. Це насамперед прояви ідеалізації, модернізації минулого, часом уникнення аналізу складностей і суперечностей історичного процесу. Трапляється «перевантаження» творів «героями», чия роль у багатьох випадках не розкривається належним чином. Нерідко репресовані за часів культу особи історичні діячі, діяльність яких має пряме відношення до тематики відповідного твору, або обходяться мовчанням, або характеризуються однобічно, виключно негативно. Останнє стосується й добору «героїв» для художніх біографій. Головні персонажі творів цього жанру також подаються читачеві однобічно, з лакуванням окремих сторін їхньої діяльності, замовчуванням їхніх вад, помилок тощо.

Для сучасного етапу розвитку радянської історичної художньої літератури характерними є широка гласність, активне вторгнення в «заборонні зони», різнопланове й досить глибоке висвітлення минулого образними засобами. Водночас помітні й певна прихильність деяких авторів виключно до критичних сюжетів, надмірне копірвання в дрібницях і прикроях нашого нелегкого життя. Це стосується й окремих творів української літератури²⁸.

Особливо успішно на сучасному етапі розвивається такий оперативний літературний жанр, як публіцистика — своєрідний сплав яскравого художнього слова й животрепетної актуальної, цілеспрямованої документалістики. Публіцистика досліджує, узагальнює, висвітлює й оцінює з тих чи інших ідеологічних позицій назрілі суспільно-політичні проблеми, оперуючи засобами логічного переконання та емоційного впливу. Своєю творчістю, підпорядкованою певним інтересам чи соціальним та моральним ідеалам, публіцисти впливають на громадську думку, відповідні установи чи організації. Талановитому публіцистичному творові притаманні логіка суджень, глибина думки, широта життєвого погляду. Все це у поєднанні з високими художніми якостями надає йому своєрідного колориту, літературно-мистецької вартості²⁹⁻³⁰.

Таким чином, публіцистика перебуває немовби на стику художньої літератури та історичного дослідження і, безумовно, має певне історіографічне значення. Зрозуміло, що ця галузь творчості викликає інтерес як у письменників³¹, так і в істориків³². Звичайно, як художня чи

²⁷ Сиротюк М. Українська історична проза за 40 років.— С. 232.

²⁸ Див., напр.: Шевчук В. Дзигар одвічний.— К., 1990.— 264 с.

²⁹⁻³⁰ Див.: Григораш Д. С. Журналістика у термінах і виразах.— Львів, 1974.— С. 188—189.

³¹ Здоровага В. Й. У майстерні публіциста.— Львів, 1969; Лазебник Ю. А. Публіцистика в літературі.— К., 1971; Черепанов М. С. Проблеми теорії публіцистики.— М., 1971; та ін.

³² Санцевич А. В. Історіографічне значення публіцистики // Укр. іст. журн.— 1967.— № 11.— С. 47—55; Корогод Г. І. Партійна публіцистика як історичне джерело // Там же.— 1981.— № 10.— С. 135—139; Іщенко М. Г. Значення публіцистики для вивчення сучасної вітчизняної історії // Там же.— 1985.— № 3.— С. 29—39.

наукова література, публіцистика також є об'єктом вивчення історіографії, а не джерелознавства, відповідно не належить до історичних джерел, хоч деякі дослідники (це видно на прикладі статті Г. І. Корогода) саме до них відносять публіцистичні твори.

У розвідках методологічного характеру великого значення публіцистиці надавалося саме в історіографічному плані. Ще К. Маркс закликав публіцистів до того, «...щоб було менше розпливчатих міркувань, гучних фраз, самовдоволення й самолюбвання і більше виразності, більше уваги до конкретної дійсності, більше знання справи»³³. Концентруючи увагу журналістів на соціальній віддачі їхніх виступів, В. І. Ленін орієнтував їх на те, щоб поспівати за історичними подіями, «...підводити підсумки, робити висновки, почерпати з досвіду сьогоднішньої історії уроки, які згодяться завтра...»³⁴.

Відомий діяч А. В. Луначарський особливо підкреслював близькість наукової думки та публіцистичної творчості. Він зазначав, що письменник у публіцистичних статтях виступає як мислитель-художник. Саме таких осіб, писав А. В. Луначарський, висували класи, яким треба було активізуватися й організовувати свої сили для дій³⁵. Це повністю стосується і сучасного радянського суспільства.

Важливою рисою публіцистики є те, що вона виводить типове не лише засобами зображення, як художня література, а й добором характерних для свого часу реальних фактів і конкретних людей³⁶.

Цілком правильно публіцистику найчастіше пов'язують із сучасною історією, оскільки обидві вони звичайно йдуть по свіжих слідах подій. Але нерідко предметом її розгляду стають і більш віддалені періоди. Так, Я. Галан у своїх публіцистичних виступах «З нюрнберзького щоденника», написаних у 1945—1946 рр., викриваючи німецький фашизм, постійно вдається до ретроспективного аналізу злочинних дій гітлерівців у 30-х роках та під час другої світової війни³⁷.

Публіцисти яскраво показують соціальний сенс, що його мали для нашого сьогodenня найважливіші історичні події, життєвий шлях, видатні звершення трудівників-виробничників, новаторів, творчі здобутки науковців, митців, громадських діячів. Вони гідно розкривають вирішальну роль народних мас в історії через висвітлення безпосередніх дій їхніх найвизначніших представників.

Суспільне значення творчості публіциста найпереконливіше виявляється в її дієвості. Звичайно, читача приваблює і образність мови, і яскравість викладу, й емоційна насиченість публіцистичного виступу, письменника чи історика. Та головне, напевно, не в цьому. Видатні публіцистичні твори насамперед вражають великою правдою відображення дійсності, закликом до її прогресивного перетворення, до виборювання щасливого майбутнього для суспільства.

За останні роки значення публіцистики надзвичайно зросло. Істотно розширився діапазон висвітлюваної нею тематики. Якщо в часи застою увага публіцистів концентрувалася переважно на відображенні успіхів та досягнень, то на сучасному етапі, крім цього, значне місце на сторінках преси займає критичний аналіз різних сторін історичної дійсності. Викриваються факти зловживання владою, всілякі огріхи та суперечності нашого життя.

Важливою рисою сучасної публіцистики є висвітлення життєвого і творчого шляху таких історичних діячів, як М. І. Бухарін, О. І. Ріков, Ф. Ф. Раскольников, Х. Г. Раковський, Г. Л. П'ятаков, М. Хвильо-

³³ Маркс К. Лист Арнольду Руге у Дрезден // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 27.— С. 355.

³⁴ Ленін В. І. Що відбувається в Росії? // Повне зібр. творів.— Т. 9.— С. 198.

³⁵ Луначарський А. В. Стаття о советской литературе.— М., 1958.—

С. 318—319.

³⁶ Іщенко М. Г. Назв. праця.— С. 34.

³⁷ Галан Я. Твори: У 4 т.— К., 1980.— Т. 4.— С. 152—156.

вий та інших, чиї імена були раніше під заборонаю, а якщо й згадувалися, то лише в негативному плані.

Однак у цих матеріалах впадають в око й недоліки — неточності, навіть перекоцнення фактів. Іноді замість того, щоб проникнути в глибинну суть життєвих колізій, публіцисти виявляють емоційну нестримність, зловживаючи гучною фразеологією. Нерідко при викритті того чи іншого негативного явища гору бере не здоровий глузд, а позиція задержуватості, яка зводить нанівець найкращі спонукання і в кінцевому підсумку шкодить гласності й соціальному поступу. О. М. Яковлев слушно наголошував на необхідності «найретельнішої перевірки всіх фактів у публікаціях, особливо у виступах гострої критичної спрямованості»³⁸. Отже, перед публіцистами в їх патріотичній діяльності, спрямованій на поглиблення перебудовних процесів, стоять відповідальні та складні завдання.

Таким чином, як історична художня література, так і публіцистика відіграють важливу роль у висвітленні подій і явищ минулого та сучасності, спрявляють великий емоційний вплив на трудящих, значною мірою сприяють розширенню їх кругозору, моральному вдосконаленню. Тому ці форми літературної творчості, безумовно, повинні бути постійним об'єктом історіографічного дослідження.

Важливе значення мають теоретичні узагальнення з питань взаємодії історичної науки та художньої літератури. Всебічний, об'єктивний підхід до висвітлення минулого й сучасного, врахування швидкоплинних соціальних змін — це не тільки умова досягнення істини, а й справа совісті авторів наукових, художніх та публіцистичних творів.

Прогресивний, гуманний характер сучасних оновлювальних процесів виявляється, зокрема, у створенні в суспільстві умов для наукового самоаналізу, самокритики і самовдосконалення. У цій важливій і відповідальній роботі почесне місце належить історичному дослідженню та художній літературі.

Складні проблеми осягнення історичної дійсності можна розв'язати тільки спільними зусиллями представників усіх форм суспільної свідомості. Конкретно-історичний виклад тих чи інших подій фахівцем-істориком істотно доповнюється образними картинами діянь людини, вправно змальованими пером письменника. І одному, й другому читач буде вдячний за відтворення минулого, за історичний досвід, такий необхідний для сучасного життя, для вироблення перспектив на майбутнє.

Найважливішим завданням обох розглянутих вище форм суспільної свідомості є досягнення історичної істини, що виражає вищу сутність минулого й сучасного. Ця істина стає зрозумілішою саме у порівнянні двох точок зору: логічної (наукової) й образної (художньої). Обидві вони сходяться на адекватному відображенні дійсності, але різними засобами, виступають найважливішими формами самопізнання людського суспільства.

Тільки комплексне історіографічне вивчення всієї творчої спадщини (як наукової, так і художньої) про минуле і сучасне людського суспільства дає реальні гарантії осягнення всієї розмаїтості історичної дійсності.

Одержано 28.08.90

Сообщение посвящено важным вопросам соотношения художественной литературы и публицистики с исторической наукой. Краткий обзор становления и развития исторической прозы и поэзии увязывается с характеристикой обстановки, сопутствующей изданию соответствующих произведений. Автор полемизирует с учеными, которые относят труды писателей к историческим источникам. Высказывается мысль о том, что историческая художественная литература и публицистика выступают

³⁸ Рад. Україна.— 1988.— 15 лип.

объектами историографических исследований. В связи с похожестью социальной функции исторической науки и художественной литературы прослеживаются особенности конкретного подхода историка и писателя к разрабатываемой тематике, рассматриваются средства осуществления ими своих задач. Поднимается вопрос достоверности произведений писателей, надежности их источник-литературной базы. Историографическое значение публицистики обосновывается сочетанием в ней художественного слова и актуальной, целенаправленной документалистики.

Ю. І. Неженцев (Київ)

З історії громадської діяльності наукової інтелігенції України в умовах «диктатури пролетаріату»

Розповідається про малодосліджені аспекти діяльності громадських об'єднань наукової інтелігенції України — секцій наукових працівників у 20—30-ті роки. Висвітлюється загальне становище інтелігенції у роки становлення адміністративно-бюрократичної системи.

Ідея створення професійної спілки наукових працівників одержала популярність серед учених ще в період першої російської революції 1905—1907 рр. Саме тоді була організована професійно-політична Академічна спілка, що проіснувала недовго. В роки реакції вона була ліквідована. У період Лютневої революції робилися спроби її відродження, але їх перервали Жовтнева революція та громадянська війна. І тільки з початком мирного будівництва ідея створення профспілки наукових працівників знову виникла. Її підтримувала нова влада, але з деякими обмеженнями.

Ще в 1918 р. пленум Всеросійської ради профспілок категорично висловився проти створення окремої професійної спілки інженерів. Однак, незважаючи на це, у профспілках робітничого класу почали виникати відносно самостійні професійні об'єднання спеціалістів — інженерно-технічні секції. Аналогічні осередки почали організовуватися в 1921 р. й у профспілках працівників освіти.

Виникає запитання, чому створювалися саме окремі секції, а не професійні спілки? Як уже зазначалося, створення окремої профспілки вчених було неприйнятним для держави диктатури пролетаріату через те, що така професійна спілка, мовляв, віддалила б завдання подолання протилежності між працівниками розумової та фізичної праці, висунутого програмою РКП(б). У даному конкретному випадку окрема профспілка наукових працівників могла, як вважалося, організаційно відособити їх від представників інших, більш масових інтелектуальних професій, а найголовніше, утруднити вплив РКП(б) на наукову інтелігенцію. Оскільки вчені прагнули до самостійної профспілкової організації, був знайдений компромісний варіант — секція наукових працівників у профспілці працівників освіти. Однією з перших така секція була створена в Харкові¹⁻². У вересні 1921 р. секція наукових працівників була організована в Одесі, а в жовтні 1922 р. — у Києві³.

¹⁻² Иванова Л. В. Формирование советской научной интеллигенции.— М., 1980.— С. 303.

³ Багалеј Д. И. Профессиональное объединение научных работников на Украине // Науч. работник.— 1926.— № 9.— С. 72; ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 1, спр. 140, арк. 3.

Організаційний період у діяльності СНП України закінчився в 1925 р. У лютому на I Всеукраїнському з'їзді наукових працівників було сформовано Центральне бюро СНП республіки, головою якого став відомий історик Д. І. Багалій. Він же входив до складу загально-союзного органу⁴⁻⁵. На з'їзді, зокрема, зазначалося: «Основним завданням секції є об'єднання наукових працівників УСРР на базі тих принципів та цілей, які покладені в основу революційного професіонального руху»⁶.

Заявивши таким чином про солідарність з робітничим класом, учасники з'їзду так конкретизували свої основні завдання: «Секція повинна прагнути викликати серед своїх членів максимальну продуктивність у галузі наукової й педагогічної роботи шляхом: забезпечення матеріальних потреб наукових працівників у максимальному розмірі, можливому на даному рівні розвитку радянського господарства; активної участі секції в постановці наукової та навчальної справи на Україні»⁷. Це свідчило про діловий і конструктивний підхід організаторів секцій до своїх завдань. У перших документах СНП не було гучних декларацій про відданість справі пролетаріату, хоча такі тези й мали місце в деяких виступах. В основному мова йшла про підвищення добробуту вчених республіки, поліпшення їх житлового становища, захист професіональних інтересів.

На початок 1926 р. у секціях наукових працівників України налічувалося 3040 учених. 1300 науковців користувалися правами членів СНП, хоча до їх складу і не входили. Переважну більшість членів секцій становили вчені з дореволюційним стажем. За національним складом вони (без Київської СНП) поділялися так: українці становили 41,8%, росіяни — 34%, євреї — 18,3%⁸. Згідно з положенням 1923 р., до секцій могли входити тільки члени профспілки, які займалися науковою роботою. Кошти СНП складалися з членських внесків, прибутків від лекцій та видавничої діяльності, а також з фінансів професійної спілки працівників освіти⁹.

Активну діяльність секції розгорнули в середині 20-х років. У новому положенні про них від 17 грудня 1924 р. підкреслювалося, що основним завданням СНП є «розробка всіх питань, які стосувалися професіональних, матеріальних і правових інтересів наукових працівників»¹⁰. Згідно з цим положенням у 1925 р. в усіх вузах України запроваджувалася нова штатна система, що мала регламентувати роботу професорсько-викладацького складу. Активну участь у цій справі взяли секції. У липні 1925 р. Центральне бюро СНП республіки розробило основні критерії для складання штатної системи вузів, дало свої пропозиції щодо розмірів оплати професорів та викладачів, відстоюючи при цьому активно свою точку зору перед Наркоматом освіти УСРР¹¹. На місцях, тобто безпосередньо в інститутах і технікумах, представники секцій брали участь у перегляді персонального складу викладачів, входячи до складу кваліфікаційних комісій. Крім того, СНП неодноразово зверталися в різні інстанції з приводу несправедливого звільнення наукових працівників та викладачів. У більшості випадків ці клопотання задовольнялися¹². З ініціативи секцій практикувалася така форма матеріальної підтримки вчених, місячний зарібок яких становив менше 100 крб., — академічне забезпечення (надбавка до зарплати). В 1926 р.

⁴⁻⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 1, спр. 166, арк. 107, 251.

⁶ Там же, арк. 258.

⁷ Там же.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 8, спр. 198, арк. 194 зв.; оп. 12, спр. 379, арк. 119.

⁹ Там же, оп. 4, спр. 242, арк. 2, 3.

¹⁰ Положення о секции научных работников Союза работников просвещения СССР // Науч. работник.— 1925.— № 1.— С. 209.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 2, спр. 1693.

¹² Багалей Д. И. Указ. соч.— С. 76.

Київська СНП, наприклад, виступила з вимогою підвищити заробітну плату співробітникам Всеукраїнської Академії наук, оскільки вона там була в 2 рази меншою, ніж у Всесоюзній¹³.

Значних успіхів у цій справі досягла й Харківська СНП. Завдяки її зусиллям стипендія аспірантів у деяких інститутах міста досягла 180 крб. на місяць (рівень професорської зарплати в середині 20-х років)¹⁴. Звичайно, активність членів секції була зумовлена недоліками у системі оплати наукової роботи, загальним зниженням життєвого рівня інтелігенції.

Секції наукових працівників захищали матеріальні інтереси й тих науковців, які йшли на пенсію. До 1925 р. спеціального закону про пенсійне забезпечення для них не існувало. Як правило, пенсії призначалися в індивідуальному порядку місцевими органами влади за клопотанням Всеукраїнського комітету сприяння вченим. Саме з ініціативи СНП та з їх участю був розроблений закон про пенсійне забезпечення для наукових працівників, прийнятий у жовтні 1925 р. Секції пропонували встановити пенсії в розмірі 70% від зарплати. Проте ця пропозиція не пройшла, й пенсія була встановлена до 120 крб. на місяць для професорів та до 75 крб. — для викладачів¹⁵. За персональними клопотаннями СНП здійснювалося забезпечення вдів і сімей померлих наукових працівників.

Практично у 20-ті роки секції були єдиними організаціями, що постійно відстоювали матеріально-правові й професійні інтереси наукової та вузівської інтелігенції. Значний вклад вони вносили і в розв'язання житлової проблеми, яка виникла, зокрема, перед науково-викладацькою інтелігенцією у той період. Незважаючи на ряд відповідних розпоряджень Раднаркому України, житлові права вчених, особливо старої професури, обмежувалися. СНП всіякою протестували проти таких дій. Їх представники брали участь у судових розглядах житлових конфліктів. Так, в Одесі при секції наукових працівників діяла спеціальна консультація з питань вирішення житлових конфліктів. Київська СНП добилася спеціального рішення від міськвиконкому про захист житлових прав вчених.

Секції брали участь у кооперативному житловому будівництві. Перший такий кооператив був створений у 1925 р. в Кам'янці-Подільському. До кінця 20-х рр. вони з'явилися у Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі¹⁶.

Не залишилася поза увагою СНП також сфера відпочинку й лікування наукових працівників. Київська, Харківська, Одеська секції мали власні будинки відпочинку в Криму та на Кавказі. Через Центральне бюро СНП орендувалися місця для вчених у санаторіях¹⁷. Київська секція, наприклад, оплачувала лікування науковців у кращій приватній поліклініці міста, орендувала для них дачі в пригородах. У багатьох містах діяли створені СНП будинки вчених (Харків, Київ, Вінниця), а де можливостей для цього не було — там організовувалися кутки вчених. В останніх проводилися лекції, концерти, організовувалися екскурсії, діяли різного роду гуртки.

Секції проводили культурно-освітню роботу і для робітників. Так, при Одеському будинку вчених ще у 1924 р. був створений загальнодоступний пролетарський університет, в якому навчалися близько 3 тис. робітників. Тут читалися лекції з хімії, фізики, біології, політекономії, літератури та ін.¹⁸ Аналогічний університет відкрився у Кам'янці-

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 8, спр. 198, арк. 65.

¹⁴ Там же, оп. 9, спр. 255, арк. 55.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 2, спр. 1693, арк. 38.

¹⁶ Там же, арк. 39 зв.

¹⁷ І в а н и ц к и й С. Киевская секция научных работников // Науч. работник.— 1926.— № 12.— С. 57; ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 8, спр. 198, арк. 55.

¹⁸ Хроника // Науч. работник.— 1925.— № 2.— С. 176.

Подільському в 1926 р. Лекції в ньому читали члени секції наукових працівників¹⁹.

Отже, до кінця 20-х років СНП захищали професійно-побутові інтереси наукової інтелігенції. На січень 1929 р. у секціях налічувалося 4559 учених України (по Союзу — 19 тис. чол.). Найбільшу питому вагу мала там гуманітарна інтелігенція — 34% від загальної її чисельності. 25% становили, відповідно, представники прикладних наук, 22% — медицини²⁰.

На рубежі 20—30-х років у діяльності секцій наукових працівників відбулися істотні зміни, які значною мірою вплинули на їх характер. Цьому сприяв ряд обставин у житті країни. Розпочалася колективізація селянства, що супроводжувалася розкуркулюванням найбільш заможної його частини. В партії був розгромлений «правий ухил» — та частина партійного керівництва, яка не бажала згорання непу, розпочатого Сталіним. «Праві опортуністи» були розгромлені й у 6 профспілках. Проголошувався лозунг «Профспілки — обличчям до виробництва!», що на практиці означав повну переорієнтацію їх діяльності.

Велика увага почала приділятися вирішенню виробничих проблем. У той же час захист професійних інтересів трудящих оголошувався проявом тред-юніонізму. Нова ситуація в суспільстві не минула і секцій наукових працівників. Вони також почали повертатися «обличчям до виробництва», включалися в усі політичні кампанії. В тезах (кінець 1929 р.) Центрального бюро СНП про чергові завдання секцій зазначалося, що ними є: «1. Мобілізація мас та розстановка сил у справі здійснення п'ятирічного плану на основі зміцнення класових позицій пролетаріату у вузах і наукових установах. 2. Тонке оволодіння виробництвом для максимального його поліпшення й зміцнення»²¹. З цих гучних неконкретних фраз видно, що керівництво СНП ще не зовсім чітко уявляло собі, як «повертатися обличчям до виробництва». Ситуація змінювалася. Якщо раніше потрібно було звітувати про кількість наукових працівників, які відпочивали у санаторіях та будинках відпочинку, тарифно-економічну діяльність секцій, про захист житлових і професійних прав учених, то в нових умовах вимагалось інше: звіти про участь у соціалістичному змаганні, перебудову вузівської роботи тощо. В цій справі багато хто не бачив здорового глузду й не знав, як залучити наукових працівників до неї. Звідси — неконкретність, серйозні помилки в організації починів. Так, у середині 1929 р. за директивами Центрального бюро СНП місцевими секціями, у тому числі українськими, робилися спроби організації соціалістичного змагання серед учених.

Переважає більшість працівників вузів та наукових установ ставилися до ідеї змагання негативно або байдуже.

У циркулярному листі Центрального бюро всім республіканським, крайовим і місцевим відділам СНП зазначалося, що значення змагання як методу залучення мас до соціалістичного будівництва з'ясовано явно незадовільно²². Дійсно, багато наукових працівників не розуміли цієї справи (особливо це стосувалося вчених старої школи), вважали її тимчасовою кампанією. Не було чіткого уявлення й про те, за якими показниками мало проходити змагання між науковими працівниками. Та і керівництво секцій на місцях не прагнуло до його організації²³.

Однак у грудні 1929 р. Центральне бюро СНП України розіслало на місця директиву про участь секцій у змаганні за звання кращого вузу СРСР²⁴. Воно розпочалося після рішення листопадового (1929 р.)

¹⁹ Там же.— № 718.— С. 180.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 11, спр. 331, арк. 2.

²¹ Там же, спр. 309, арк. 26.

²² Там же, арк. 1—2.

²³ Там же, арк. 11.

²⁴ Там же.

Пленуму ЦК ВКП(б) про реорганізацію вищої освіти в країні. Основними напрямками змагання були: впровадження наукових розробок у виробництво, поліпшення методів викладання у вузах, виконання робочих планів ученими та викладачами²⁵. Нова ситуація відбилася й у цій справі. В договори почали вноситися пункти про «боротьбу з ворожими проявами на ідеологічному фронті»²⁶. Багато фактів свідчать про те, що соціалістичне змагання, організоване СНП, досить часто перетворювалося у звичайну бюрократичну гру. Центральні органи секцій наукових працівників України зазначали, що в багатьох СНП підхід до його організації був суґубо формальним, що відсутній контроль за виконанням договорів²⁷. І все-таки у 1931 р. у секціях республіки соцзмаганням у різних його формах було охоплено близько 70—80% учених (дані по вузах)²⁸. У 1932 р. СНП України включилися в соціалістичне змагання вузів, втузів та технікумів²⁹.

Звичайно, участь учених у змаганні певною мірою сприяла інтенсифікації наукових розробок, поліпшенню викладацької роботи. Проте при виробленні його форм і методів слабо враховувалася специфіка праці вчених, що вело до несприйняття ідеї змагання науковими працівниками, до формальних методів його проведення. Секції просто включалися в проголошену зверху суспільно-політичну ініціативу, пристосовуючись до дійсності. Проте слід зазначити, що багато вчених дійсно бажали включитися у змагання.

Наприкінці 20-х років різко змінилося політичне обличчя СНП, що було зумовлено не лише зміною становища інтелігенції у суспільстві. В 1928 р. відбувся перший великий політичний показовий процес над її представниками — так звана «шахтинська справа». Звинувачення на адресу жертв цього процесу були сфальсифіковані органами ДПУ. Суду була дана вказівка: представити обвинувачених старих спеціалістів побуликанами контрреволюції, винуватими господарських зривів³⁰. Одразу ж після «шахтинської справи» в суспільно-політичному житті утвердилося поняття «шкідництво», що використовувалося у будь-якій сфері людської діяльності. Таких «шкідників» почали шукати і в науці. Одночасно розгорнулася кампанія по залякуванню та переслідуванню старої інтелігенції.

Секції наукових працівників не могли, звичайно, залишатися осторонь від цих процесів. В їх практику ввійшло складання колективних резолюцій, які засуджували той чи інший «шкідливий акт», причому навіть виробився своєрідний шаблон подібних резолюцій такого роду. Коли розпочався черговий показовий процес «справи Промпартії» (1930 р.), Центральне бюро СНП у грудні того ж року виступило з відозвою «Відповідь наукових працівників СРСР на шкідництво і підготовку інтервенції», в якій зазначалося: «Центральне бюро секції наукових працівників від імені 30 тис. наукових працівників СРСР висловлює глибоке презирство та обурення всієї радянської наукової громадськості купці негідників-шкідників... Розстріл усіх зрадників до одного — таким має бути вирок пролетарського суду... Більше класової пильності — такий висновок повинен бути зроблений всією радянською громадськістю»³¹. В такому ж дусі складалися резолюції й по інших показових процесах. Виникає думка, що керівництво СНП прагнуло таким чином відмежуватися від можливих звинувачень у «політичній нейтральності», в співчутті «шкідникам», тим більше, що вчені та висо-

²⁵ Там же, оп. 13, спр. 274, арк. 69.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же, оп. 12, спр. 379, арк. 122, спр. 274, арк. 69.

²⁸ Там же, спр. 274, арк. 69.

²⁹ Там же, оп. 11, спр. 322, арк. 5, 6, 42, 44.

³⁰ Касьянов Г. В. Шахтинское дело // Под знаменем ленинизма.— 1990.— № 22.— С. 56.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 12, спр. 350, арк. 15, 17.

кокваліфіковані спеціалісти у секціях наукових працівників не могли не бачити надуманості й фальсифікаторського характеру багатьох звинувачень, які лунали на показових процесах кінця 20-х — початку 30-х років. Мовчати чи висловлюватися на користь «шкідників» було просто небезпечно. Тому керівництво СНП підтримувало теорію Сталіна про загострення класової боротьби.

У 1929—1930 рр. проводилася кампанія «самоочищення» секцій наукових працівників від «нестійких», «ворожих» елементів. Проте, незважаючи на всі зусилля керівництва з центру, відповідних масштабних заходів не відбулося. «Самоочищення» стало в основному формальним. Практика доносів у той час ще не набрала поширення серед наукової інтелігенції.

Однак СНП зазнали певних втрат від показових процесів. Так, внаслідок процесу «Спілки визволення України» (СВУ) постраждала Київська секція наукових працівників. На лаві підсудних опинилися її члени І. Ю. Гермайзе, С. О. Єфремов, О. Г. Черняхівський, Г. К. Голоскевич, Г. Г. Холодний та інші вчені й викладачі вузів. За нашими даними, із секцій наукових працівників міста були виключені тоді 36 чол.³²

Майже одночасно з процесом СВУ в Житомирі відбувся суд над «шкідниками сільського господарства» — викладачами вузів Харкова, співробітниками різних сільськогосподарських установ. Внаслідок цього Харківська секція наукових працівників лишилася 12 чол., у тому числі таких відомих спеціалістів, як М. З. Резников, К. Г. Маньківський, К. С. Кононенко, А. Ф. Дідусенко та ін.³³

Все це призвело до того, що на початку 30-х років від колишньої відносно самостійності СНП не лишилося й сліду. Вони ставали своєрідною допоміжною ланкою бюрократичної системи, слухняними виконавцями директив згори. Значних змін зазнали й програмні документи секцій. У новому положенні про СНП 1930 р., зокрема, зазначалося, що вони діють в інтересах диктатури пролетаріату. З'явилися і нові критерії для вступу до них. «Зарахування у секцію, — повідомлялося в положенні, — відбувається лише за умови суспільної корисності для потреб соціалістичного будівництва проведеної наукової роботи та з обов'язковим врахуванням моментів, що характеризують громадську діяльність й ідеологію кожної особи, яка реєструється по секції»³⁴. Привнесення такого моменту у документ свідчило про те, що СНП стали на шлях підпорядкування своїх завдань ідеологічним мотивам на шкоду професіональним.

Важким для секцій наукових працівників став 1933 р. Тоді почалися масове вимирання селянства України внаслідок голоду, а також жорстокі репресії проти інтелігенції. За останніми даними, протягом того року в науково-дослідних установах Наркомосвіти УСРР і університетах репресіям було піддано 270 вчених і викладачів, у педінститутах — 210³⁵. Усе це не могло не відбитися на СНП. Їх діяльність практично була паралізована. Свідченням цього є досить убогий архівний матеріал секцій за той рік, відсутність узагальнюючих даних про їх кількість та діяльність. У зв'язку з репресіями багато СНП залишилися без керівництва. Зокрема, у Харківській секції наукових працівників із складу бюро вибули О. І. Попов, А. А. Алов, О. М. Соколовський, С. Ю. Семковський. У бюро залишився лише О. В. Палладін.

В 1934 р. проводилася чергова реорганізація профспілок. Під час її здійснення СНП були ліквідовані. Більша частина їх складу авто-

³² Там же, оп. 13, спр. 274, арк. 68.

³³ Вісті.— 1930.— 18 бер.; ЦДАЖР УРСР, ф. 5462, оп. 13, спр. 274, арк. 68.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 3, спр. 307, арк. 41.

³⁵ Касьянов Г. В. Украина, 1933-й // Под знаменем ленинизма.— 1990.— № 5.— С. 69.

матично перейшла до профспілки працівників освіти*, решта поповнила ряди інженерно-технічних секцій.

Таким чином, СНП існували близько 15 років. Їх діяльність повною мірою відповідала духу того часу, відображала всі його суперечності й проблеми. Поступово секції наукових працівників стали чисто офіційними організаціями, а в умовах сталінізму потреба в них зовсім відпала.

Одержано 10.16.90.

Рассматриваются малоисследованные аспекты деятельности общественных объединений научной интеллигенции Украины — секций научных работников в 20—30-е годы. Освещается общее положение интеллигенции в годы становления административно-бюрократической системы.

* З 1934 р. профспілка працівників освіти, вищої школи і наукових установ.

Я. Р. Дашкевич (Львів)

Василь Капніст — український політичний діяч

Відомий поет В. В. Капніст прагнув заручитися підтримкою пруського двору на випадок козацького повстання на Лівобережжі, яке було можливе при відновленні російсько-прусської війни. Міжнародна обстановка, що змінилася, не сприяла реалізації індепендентських планів українського дворянства.

Історія України кінця XVIII ст. — після ліквідації гетьманства та зруйнування Запорізької Січі — вивчена недостатньо. Крім того, окремі важливі для цього періоду події в українській радянській історіографії замовчувалися. До таких «призабутих» подій належить спроба українсько-прусських переговорів у квітні 1791 р., яка кидає цілком нестереотипне світло на загальновизнаного видатного російського (за мовою, українського за духом і змістом творчості) поета Василя Капніста (1758—1823). Говорити про нього як про українського політичного діяча кінця XVIII ст. вважалося незручним — тому й не говорили і не писали.

Василь Капніст народився 12 лютого (за старим стилем) 1758 р. в Обухівці на Полтавщині. Він був шостою, найменшою дитиною у сім'ї бригадира (в розумінні бригадного генерала) Василя Капніста, який не дожив до народження сина. Капніст-старший, командуючий п'ятьма слобідськими полками, загинув у бою з пруською кавалерією під Гросс-Егерсдорфом 19 серпня 1757 р. (це була одна з важливих битв Семирічної війни). Батько поета був людиною суворою — типовий представник тогочасної козацької старшини з нахилом до сваволі та бешкетування. Грек за походженням з аристократичними традиціями (підтвердити венеціанський графський титул Капністам вдалося лише у 1877 р.) молоді роки провів у сім'ї ізюмського сотника Павлюка, який усиновив його. Василь-старший досить швидко зробив військову кар'єру (1726 р. — ізюмський сотник, 1737 р. — миргородський полковник), відзначився великою хоробрістю в боях проти калмиків, татар, турків та гайдамаків. Був людиною кмітливою — будував фортифікації, займався разом з французом, підполковником Д. де Боскетом картографуванням земель Південної України. Він був антагоністом молоденького панича-гетьмана Кирила Розумовського, і коли його у 1750 р. заарештували за державну зраду (Капніст, нібито, думав при польській і татарській допомозі відірвати Гетьманщину від Росії та проголосити се-

бе гетьманом), звинувачення виглядало правдоподібним. Справа виявилася особистою інтригою, але Капніста усунули з Гетьманщини і призначили бригадиром слобідських полків.

Мати поета, Софія Дунін-Борковська (друга дружина бригадира), походила з давнього старшинського роду. Її дід, незвичайно багатий генеральний обозний 1687—1702 рр. Василь Дунін-Борковський, як вважали, допоміг грішми Іванові Мазепі, щоб він купив собі гетьманство. Софія була патріотично настроєною і в такому ж дусі виховувала своїх дітей. У домі, повному старшинських та гетьманських традицій, ріс майбутній поет.

60—80-ті рр. XVIII ст. були періодом ліквідації залишків української автономії Катериною II (1764 р. — скасування гетьманства, 1765 р. — слобідських полків, Генеральної військової канцелярії, 1775 р. — Запорізької Січі, 1781—1783 рр. — малоросійських полків, 1783 р. — закріпачення селян колишньої Гетьманщини і Слобожанщини, 1786 р. — ліквідація Малоросійської колегії). Це не могло не відбитися на настроях Капністів, землевласників середнього достатку.

Василь-молодший не довго служив у російській армії. В зв'язку із скрутним матеріальним становищем він працював контролером головного поштового управління у Петербурзі (1782—1783 р.). Тоді Василь Капніст уже був відомим поетом, який друкувався у столичних журналах. 1783 р. він повернувся на Україну. Серед українського дворянства користувався великим авторитетом. На початку 1782 р. (до служби в Петербурзі) його обрали предводителем дворянства Миргородського повіту, а в січні 1785 р. — предводителем дворянства Київського намісництва (тобто, за тогочасними рангами, лише на один ступінь нижче губернатора). Того ж року він став членом Російської Академії наук. Для заробітку завідував (з 1787 р.) у ранзі двірського радника шовковим заводом у Києві.

Опозиційність Капніста часто проявлялася через край. У Києві він одержав прізвисько «Васьки Пугачова»¹. Після остаточного скасування козацьких малоросійських полків 1783 р. Капніст написав і поширював у рукописних копіях «Оду на рабство», в якій виступав проти поневолення України царатом. (Я відкидаю, як необґрунтовану, стереотипну інтерпретацію оди як твору, спрямованого проти кріпацтва. Необхідно спокійно і без упереджень перечитати цей твір, особливо первісний його варіант, щоб погодитися з поясненням Д. Бантиша-Каменського — він особисто знав поета, — що Капніст своєю одою виступав за «відновлення гетьманського правління»²). Капніст, зрештою, явно мав намір боротися не лише пером, але й зброєю.

У 1787 р. він очолив групу аристократів-автономістів (про її склад висловлювалися різні думки, але переконливого висновку немає), яка опрацювала проект відновлення козацького війська. Проект можна пов'язувати з подіями тогочасної Російсько-турецької війни. Наприкінці січня 1788 р. Капніст поїхав з проектом до Петербурга, замовляючи по дорозі (в Тулі) шаблі, пістолети, карабіни для озброєння новостворюваних формувань. У Петербурзі проект підтримали граф П. Рум'янцев-Задунайський і навіть князь Г. Потьомкін, протидії якого Капніст найбільше боявся. Провалив же ідею відновлення козацтва приятель і земляк, канцлер граф О. Безбородько, що боявся зміцнення позицій фаворита цариці, в якого почали проявлятися козакофільські тенденції³. Глибоко обурений Капніст повернувся до рідного села Обухівки на Полтавщині.

¹ Державин Г. Р. Сочинения. 2-е изд.—СПб., 1876.—Т. 5.—С. 679.

² Бантыш-Каменский Д. Н. Словарь достопамятных людей русской земли. 2-ое изд.—СПб., 1847.—Ч. 2.—С. 53.

³ Текст проекту 1787—1788 рр. невідомий. Зберігся відгук на нього. Див.: Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени.—СПб., 1881.—Т. 2.—С. 516—517.

Становище на Україні почало загострюватися. Війна з Туреччиною затягувалася. Потьомкін грабував край. Починався голод. Європа поділилася на два ворожі табори: потрійну коаліцію (Англія, Пруссія, Голландія, а також Швеція, що приєдналася до них), яка підтримувала Туреччину і в 1788—1790 рр. перебувала у стані війни з Росією, та Російсько-австрійський союз, що намагався відторгнути від Туреччини частину її земель. Хвилювання охопило українське дворянство і багатих козаків, які дуже відчували тягар війни.

У середовищі автономістів, якими, мабуть, далі керував сам Капніст, виникають нові, набагато радикальніші відверто сепаратистичні (з точки зору Росії) ідеї. Капніст іде на якісь невизначені контакти з антиросійськими та, одночасно, пропруськими колами у Польсько-литовській державі (про це він згадує у своєму листуванні з січня 1791 р.). Врешті, він зважується на рішучий крок — встановлення безпосередніх зв'язків з пруським двором, настроєним, на його думку, на нову війну з Росією. Наприкінці лютого чи на початку березня 1791 р. він, разом з братом Петром, особистим ворогом Катерини II (вона хотіла зробити з нього свого коханця і він через це змушений був відмовитися від військової кар'єри у гвардійському Преображенському полку і втекти на кілька років до Голландії й Англії), виїхали на Захід. Їхали вони, мабуть, через Варшаву, користуючись, можливо, рекомендаціями польського консула в Херсоні А. Заблоцького, якого Потьомкін за відверто антиросійську діяльність заслав до близького до маєтків Капністів Миргорода. До речі, у 1790 р. Заблоцький опрацював проєкт вторгнення загону з 6 тис. козаків з Правобережжя в колишню Гетьманщину, розраховуючи на підтримку дворянства і козацтва Лівобережжя⁴. Отже, інтереси Заблоцького і Капністів явно співпадали.

В кінці квітня 1791 р. обидва брати опинилися в Берліні. Відразу ж по приїзді Василь Капніст звернувся з листом до королівського канцлера графа Е.-Ф. Герцберга, якого просив прийняти його в зв'язку з «дуже важливою державною справою». 24 квітня Герцберг прийняв його і негайно, зважаючи дійсно на незвичайну нагальність справи, доповів про цю зустріч королеві Фрідріху-Вільгельмові II, який перебував тоді у Потсдамі. Наводимо фрагмент рапорту Герцберга. За його словами, Капніста «післила мешканці цієї країни (Малоросії або Російської України, як писав канцлер.— Я. Д.), що доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснювали над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватися на протекцію Вашої величності — в такому випадку вони спробують скинути російське ярмо. Він каже, що це була країна давніх запорізьких козаків, від яких забрали всі їхні привілеї, кинувши їх під ноги росіян; що з них сформували 28 кавалерійських полків по 800 чоловік у кожному, які добре виконували службу, наперекір собі, і не хотіли нічого іншого, як відновити давній козацький лад; що імператриця сформувала з них п'ять губернаторств...»⁵.

Герцберг, трохи не довіряючи емісарові з далекого краю, залишив цю справу на вирішення Фрідріха-Вільгельма II. Король схвалив лінію поведінки Герцберга, підкреслюючи одночасно в листі до канцлера від 25 квітня, що «у випадку оголошення війни треба буде тоді подивитися, чи його співвітчизники матимуть такі ж наміри діяти, як вони про це говорять». Герцберг прийняв Василя Капніста вдруге і заявив йому, що «лише тоді, коли буде війна між Пруссією та Росією, тоді козаки повинні будуть дивитися, чи хочуть вони звернутися до короля».

⁴ Łojek J. Z działalności konsulatu polskiego w Mirhorodzie w latach 1789—1791 // *Zeszyty Historyczne*.— Warszawa, 1960.— Т. 1.— S. 7—8.

⁵ Документи до справи Капніста (французькою мовою) публікувалися кілька разів. Остання публікація на підставі архівних джерел: Sacke G. V. V. Kapnist und seine Ode «Na rabstvo» // *Zeitschrift für slavische Philologie*.— Leipzig, 1941.— Bd. 17.— S. 291—301. (автор публікації — німецький комуніст, загинув у концентраційному таборі).

Свою другу розмову канцлер прикрасив фразою, що не любить підбурювати невдоволених. Домовилися, що «в разі потреби» до прусського уряду з'явиться брат Василя, «який подорожує». (Петро Капніст поїхав до Франції, де вступив до королівської гвардії, а після її розгрому повсталим народом під час захоплення палацу Тюільрі 10 серпня 1792 р., повернувся на Україну, в своє село Трубайці).

Потреби явно не було. Прусько-російські відносини поволі нормалізувалися. Василь Капніст ще підтримував якісь зв'язки з прусським послом у Петербурзі графом Л.-Г. фон дер Гольцом (у листуванні згадується про зустріч з послом у 1793 р.), але політична кон'юнктура явно змінилася. Відверто кажучи, Капністи запізнилися із своєю пропозицією років на два.

Невдача місії вплинула на Капністів. Вони, практично, відмовилися від будь-якої активної політичної діяльності. Проте світогляд їх не мінявся. Ось як писала про Василя Капніста його донька Софія: «Взагалі він живо турбувався всім, що стосувалося Малоросії й немов страждав разом з нею, тому переважно був сумним і в поганому настрої. Його єдине бажання було — відновити колишній добробут і багатство Малоросії та оживити, так би мовити, народ, який ще пам'ятав свою волю, але пригноблений і переслідуваний несправедливістю». І далі: «Мій батько пристрасно любив свою Батьківщину й готовий був пожертвувати всім своїм маєтком для добра Малоросії; при найменшому пригнобленні або несправедливості начальства він летів до Петербурга, залишав свою сім'ю (...) і, воюючи часто з визначними людьми, майже завжди повертався переможцем»⁶.

Історикам ще треба дослідити, які баталії вів поет. Російська бюрократія справді ненавиділа його за український патріотизм. Ось як писав у своїх спогадах один з високопоставлених петербурзьких чиновників, таємний радник, директор департаменту Міністерства внутрішніх справ Російської імперії Ф. Вігель: «Вартими уваги були також два українці: один поет у відставці, інший в такому званні тільки що поступив на службу. Вони обидва, незважаючи на єдиновірність, єдинокровність, єдинопрофесійність, на двовікове з'єднання їх батьківщини з Росією, таємно ненавиділи її і росіян, москалів, кацапів. Це були Капніст і Гнедич». На думку Вігеля, Капніст спеціально написав комедію «Ябеда», в якій «у перебільшеному вигляді, на ганьбу світу, показав злочинну мерзотність наших головних суддів і їх підлеглих». Послідівником Капніста Вігель вважав М. Гоголя⁷.

Петро Капніст після повернення з Франції майже безвиїзно жив у Трубайцях, у своїй «республіці» вільних громадян. Це була людина, яка, за висновками сучасної російської науки, «дивовижно поєднувала у собі патріархальність вельможі-українофіла, ледве не сепаратиста, з вольтер'янським європеїзмом і просвітництвом радикальної й атеїстичної редакції»⁸.

Ідеали, якими жили Василь і Петро Капністи, позначилися на двох наступних поколіннях. Сини Василя — Семен і Олексій — були пов'язані з декабристським рухом. Олексій — приятель Т. Шевченка, — близький до кирило-мефодіївців. Семен заходився складати словник української мови. У салоні доньки Софії в Полтаві бували М. Гулак, В. Білозерський, О. Навроцький. Зі спогадів М. Драгоманова: «Я сам, у свій хлоп'ячий вік, у 50-ті роки, надибавсь, напр., на сліди впливу Капністів — лібералів і аболіціоністів, із кружка котрих в перший раз здобув і «Сон», і «Кавказ» Шевченка»⁹.

⁶ Капніст-Скалон С. В. Воспоминания // Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов.— М., 1931.— Т. 1.— С. 311, 304.

⁷ Вігель Ф. Ф. Записки.— М., 1928.— Т. 1.— С. 353.

⁸ Вацуро В. Э. Пушкин и Аркадий Родзянко (Из истории гражданской поэзии 1820-х годов) // Временник Пушкинской комиссии (1969).— Л., 1971.— С. 45.

⁹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгома-

Берлінський епізод у житті російського поета В. Капніста намагалися закреслити не раз безпідставно, тільки тому, що «не може бути те, чого не може бути». Всупереч цілком ясним свідченням документів (Герцберг писав: «Дворянин (...), який називає себе Капністом і який про себе каже, що він маєтний дворянин у цій же країні, що мав титул двірського радника і навіть посаду на заводах», а така характеристика підходить лише Василеві), роль емісара намагалися приписати Петрові (такої думки дотримувалися історики А. В. Стороженко, І. Ф. Павловський, М. М. Ткаченко, Ю. Г. Оксман, Л. А. Коваленко й ін., а також літературознавець А. І. Мацай) чи Миколі Капністові. Цій, останній за часом виникнення і дуже агресивній за тоном гіпотезі американського дослідника В.-Б. Еджертона¹⁰ варто присвятити кілька слів. Еджертон твердив, що до Берліна їздив Микола, оскільки він, поперше, був не урівноваженою людиною, по-друге, 21 рік пізніше збирався зустрічати Наполеона на Україні, по-третє, був двірським радником. Третє твердження не відповідає дійсності, бо Микола став двірським радником лише у 1802 р. Два перші «аргументи» не наукові, з ними полемізувати просто неможливо. Еджертон не навів жодного доказу, що Микола будь-коли їздив на Захід.

Цілий детективно-шпигунський сюжет розгорнув свого часу Л. А. Коваленко: не Капніст шукав Герцберга, а Герцберг через своїх агентів організував собі побачення з Петром Капністом для того, щоб завербувати «агента-розвідника, провідника пруської ідеї». Але Петро Герцбергові не підійшов, оскільки він виявився не лише представником концепції української визвольної боротьби, а й прихильником Французької революції¹¹. (Ми знаємо, що, навпаки, Петро був роялістом). Мабуть, не варто особливо підкреслювати, що джерела не дають жодних підстав для таких конструкцій.

Не підлягає сумніву, що, з точки зору Російської імперії, Василь і Петро Капністи були державними злочинцями. Якщо б їх акція розгорталася далі й закінчилася поразкою, то для них приготували б плаху або оголосили б їм анафему, як І. Мазепі. Капністи були добрими конспіраторами; з кола змовників, уже не автономістів, а сепаратистів — докладніше ж індепендентистів (незалежників) — їх ніхто не видав. На документи пруського Секретного державного архіву про берлінську місію львівський професор Б. Дембінський натрапив лише у 1895 р.¹² Певне, що вважати видатного російського поета державним зрадником більш ніж незручно. Все, однак, стає на свої місце, якщо дивитися на Василя Капніста такого, яким він був насправді — як на великого українського патріота і політичного діяча, здатного пожертвувати всім в ім'я Батьківщини. І саме таким він був.

Одержано 14.12.90.

Известный поэт В. В. Капнист пытался получить поддержку прусского двора на случай казачьего восстания на Левобережье, возможного при возобновлении Русско-прусской войны. Изменявшаяся международная обстановка не способствовала реализации индипендентских планов украинского дворянства.

нов М. П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах.— К., 1970.— Т. 1.— С. 450—451.

¹⁰ Edgerton W. B. Laying a Legend to Rest: the Poet Kapnist and Ukraino — German Intrigue // Slavic Review.— 1971.— Vol. N 3.— P. 551—560; Edgerton W. B. To the Editor // Slavic Review.— 1972.— Vol. 31, N 1.— P. 218.

¹¹ Коваленко Л. О впливни Французской буржуазной революции на Украину // Вопр. истории.— 1947.— № 2.— С. 83; Коваленко Л. А. Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст.— К., 1973.— С. 102—104.

¹² Dembiński B. Tajna misja Ukraińca w Berlinie w r. 1791 // Przegląd Polski.— Kraków, 1896.— Т. 119.— С. 511—523; Dembiński B. Z dziejów i życia narodu.— Lwów, 1913.— С. 155—169; Грушевський М. Секретна місія українця в Берліні р. 1791 // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка.— Львів, 1896.— Т. 9.— С. 7—9.

М. Я. Варшавчик (Київ)

Особливості політичного розвитку Росії наприкінці XIX ст.

Звертається увага на ключові питання розвитку політичних відносин у Росії наприкінці XIX ст.

З висоти століття, яке завершується, помітнішим стає місце минулого віку в розвитку людства, стає більш яким, що було в ньому, особливо в його останній третині, такого, що значною мірою визначило й пояснює політичний розвиток людського суспільства вже в наш, насичений буремними подіями час. При цьому нас, природно, особливо цікавить, із чим прийшла в XX ст. Росія. Але зрозуміти це можна, якщо розглянути шлях її розвитку в контексті світової історії, й передумови її еволюції бачити як у внутрішніх, так і в зовнішніх зв'язках.

Стаття, що пропонується, включає, на нашу думку, висвітлення таких вузлових проблем: 1. Наслідки буржуазних революцій у передових країнах Заходу. 2. Соціально-політичний розвиток Росії у післяреформений час. 3. Міжнародний робітничий і соціал-демократичний рух. II Інтернаціонал. 4. Поширення марксизму в Росії. Утворення РСДРП. Коротко зупинимося на деяких аспектах виділених проблем, маючи на увазі, що вони привертають зараз увагу істориків і що з їх приводу висловлюється багато нових думок.

* * *

Для аналізу наслідків буржуазних революцій ми можемо скористатись підходом В. І. Леніна до визначення значення Жовтневої революції, яке він розглядав у «широкому» й у «вузькому» розумінні, тобто з точки зору її впливу на хід світового розвитку і з точки зору значення її досвіду¹.

Буржуазні революції зміцнили капіталістичні виробничі відносини, перетворили їх на адекватну потребам дальшого розвитку продуктивних сил суспільну форму. Результатом цього був бурхливий розвиток капіталістичного виробництва, науки, техніки. В останні десятиріччя минулого століття в економіці й політиці капіталістичних країн виникли явища, які свідчать про переростання капіталізму в його імперіалістичну стадію. Буржуазні революції величезною мірою позначились на соціально-класовій структурі країн, де вони відбулися. Притаманний буржуазному суспільству поділ на два основних класи — феодалів-землевласників і феодално залежних селян — змінився поділом на буржуазію і клас найманих робітників. Звичайно, «старі» класи не зникли миттєво, а «нові» включали в себе різні шари й прошарки.

Головним політичним підсумком переможних буржуазних революцій було утвердження парламентського політичного ладу. В різних країнах він відрізнявся своїми режимами — від конституційної монархії до буржуазної республіки. Парламентська політична система, при всіх

¹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 3.

її вадах і обмеженостях, властивих буржуазній демократії, виявилась видатним досягненням цивілізації. Її риси — поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову, виборне представництво, багатопартійність — стали істотними ознаками правової держави. При цьому парламентська система показала достатню для свого збереження гнучкість, здатність пристосовуватись до змін у розстановці політичних сил.

До важливих політичних наслідків буржуазних революцій слід віднести оформлення основних політичних партій у сучасному розумінні цього поняття. Їх кількість у передових капіталістичних країнах була різною (здебільшого 4—6). Групуючи їх за основною ознакою — за ідеологією певних класів і соціальних верств — можна визначити їх типи: реакційні, монархічні; буржуазно-консервативні; буржуазно-ліберальні; дрібнобуржуазні; робітничі, соціалістичні. Типовим для Заходу було те, що буржуазні партії там утворились раніше, ніж робітничі, і набули величезного досвіду боротьби за владу та її утримання.

Одним із соціальних наслідків буржуазних революцій стали значний розвиток духовної культури людства, здобутки в галузі природничих і гуманітарних наук та естетичного освоєння світу. Середовищем європейської культури стала Франція.

Історія буржуазних революцій складає величезний інтерес і з точки зору їхнього досвіду, істотні риси якого, що ми бачимо нині, мають характер загальносоціологічних закономірностей. Найглибші й стали переміни відбулись у тих країнах, де для соціальних революцій існували найбільш зрілі об'єктивні передумови. Побіжно виникає питання про роль насильства в історії. Широко відомі слова К. Маркса про те, що насильство є «повитуха історії». Але в суті цього зауваження слід розібратися, щоб уникнути пов'язаних із ним різних спекуляцій. Найперше візьмемо до уваги, що повитуха (акушерка) може з користю для справи втрутитись у процес пологів тоді, коли плід дозрів. Всіялке інше втручання загрожує тим, що замість здорової дитини на світ з'явиться скалічена істота. Марксова метафора цікава й іншим. Роль насильства як допоміжного засобу суспільних перемін обмежується самим актом народження нового ладу. Якщо ж воно, насильство, стає принципом, домінантою суспільного життя на довгий післяреволюційний час, то призводить до деформації, скривлень самих цілей революції. Буржуазні революції дають цьому переконливі докази. Вони здійснювалися шляхом насильницького повалення абсолютистських режимів, аж до страти монархів і терору проти контрреволюційних сил. Але насадження насильницьких методів державного управління неодмінно призводило до відкоту від проголошуваних демократичних свобод, до встановлення диктатури, що спричиняло нові революції. Так було, наприклад, у Франції — країні класичної буржуазної революції.

Досвід показує, що міцність результатів і рівень демократичності наслідків соціальної революції залежать від ступеня участі народу і в самій революції, і в післяреволюційних перетвореннях. Чим вищою є організованість трудящих, передусім робітничого класу, чим сильнішим їх тиск на владу, тим вищим є рівень соціальної захищеності людини, тим більш широким набором демократичних прав можуть користуватися трудящі. І навпаки, відчуження трудящих від влади, від фактичної участі в політичному житті веде до зневажання демократії і авторитаризації, а то й тоталітаризації політичних режимів.

Той же досвід свідчить також, що процес утворення політичних партій набуває упорядкованого, цивілізованого характеру тоді, коли визначаються, усталюються основні форми власності і відповідні їм інтереси різних соціальних верств. Тоді й зникає свого роду «броунів рух» у суспільному житті. Сама ж наявність опозиційних партій позитивно впливає на діяльність правлячої партії, підвищує її відповідальність за здійснення проголошуваних програм і обіцянок.

* * *

У Росії розвиток капіталізму після 1861 р. пішов небаченими раніше темпами і мав ряд особливостей. Капіталізм у Росії не тільки виростав «знизу», а й насаджувався «зверху». Самодержавна влада навіть з метою свого самозбереження не могла не піти на сприяння розвитку промисловості. Широко практикувалися державні замовлення промисловим підприємствам, насамперед воєнним. Така практика мала й свій зворотний бік. Промислові гіганти при забезпечених прибутках та ще й при дешевій робочій силі не виявляли інтересу до впровадження новітньої техніки й технології. Особливістю капіталістичного розвитку Росії був могутній і зростаючий приплив іноземних капіталів. Це стимулювало створення нових підприємств, банків, але й посилювало хижацьке пограбування надр, вплив прибутків за межі країни. Інтеграція російської промисловості в європейську прискорила набуття російським капіталізмом імперіалістичних рис. Зауважимо також, що в Росії на відміну від Заходу промислового перевороту не передувало аграрно-капіталістичний переворот, і не вирішене аграрне питання залишилось у фокусі всіх соціальних відносин у країні з величезним переважанням селянського населення.

Названі та інші особливості російського типу капіталістичної еволюції загострювали соціальні контрасти в країні. Поряд із велетенськими фабриками, заводами, електростанціями, залізничними магістралями існували глухі села, де люди орали прадідівською сохою, збирали врожай серпами. Росія, переобтяжена кріпосницькими пережитками, за промисловим виробництвом на душу населення, в техніко-економічному відношенні продовжувала значно відставати від передових держав, залишалася країною «другого ешелону» в капіталістичному світі.

Характер і особливості економічного розвитку Росії відбивалися в соціально-класовій структурі і політичних відносинах у суспільстві. Пануючим залишався клас поміщиків. Представники і захисники інтересів крупних латифундистів складали шар титулованої царської адміністрації, яка спиралася на могутній репресивний апарат. Водночас серед тієї частини дворянства, яка переконалася в безперспективності підневільної праці та й аморальності кріпосництва (ми можемо, очевидно, говорити про своєрідне відродження декабристських ідей), здобули поширення ліберальні настрої. Вони охопили різні прошарки дворянства, аж до окремих членів царської сім'ї. Саме до таких дворян належали автори реформ 60—70 рр. (К. Д. Кавелін, М. О. і Д. О. Мілютіни та ін.). Опорою ліберального дворянства стали земські установи, які в системі суспільних відносин післяреформеної Росії відігравали певну ліберально-опозиційну роль. Частина земської інтелігенції — лікарі, вчителі, агрономи, ветеринари, статистики присвячували себе просвітительській діяльності в народі.

З розвитком капіталізму набирала сили російська буржуазія. Інший, ніж у передових країнах, тип капіталістичної еволюції визначив й інше місце буржуазії в соціально-політичній структурі російського суспільства.

Очевидно, та обставина, що участь буржуазії в політичній владі не відповідає її зростаючій економічній силі, не могла задовольнити вчорашніх купців, лихварів, куркулів. Але політика сприяння капіталу з боку царизму (до її найактивніших провідників належав, зокрема, С. Ю. Вітте) гасила опозиційні настрої буржуазії. Консолідація буржуазії в клас ішла повільно, що позначилось на складі учасників ліберального руху, який в цьому відношенні аж до кінця XIX ст. був більше дворянським, ніж буржуазним. Російська буржуазія не відіграла скільки-небудь революційної ролі, а свої політичні партії створила лише в XX ст.

Більшою радикальністю відзначалася буржуазія пригнічених націй.

В національних районах Росії розмежування ліберального і демократичного суспільних напрямів не було таким різким, як у російських губерніях. Виникали національні рухи і організації, в яких поряд із помірковано-ліберальними існували й демократичні елементи («громадівський рух» на Україні).

Все більш помітне місце в суспільному житті Росії займала інтелігенція. Вона поповнювалась вихідцями з різних верств населення, з «різних чинів», брала активну участь у ліберальному, революційно-демократичному рухах. Не маючи своєї політичної партії, вона створювала різні громадські організації — наукові, просвітительські товариства та ін. Особливо великий вплив чинила інтелігенція на духовне життя суспільства. Ми зараз заново відкриваємо для себе гуманістичний зміст російської ідеалістичної філософської думки, творів В. С. Соловйова, С. М. Трубецького та інших мислителів. Світової слави зажили велика російська література, музика, розвивалось демократичне образотворче мистецтво. На Україні крупний внесок у скарбницю суспільно-політичної думки зробив М. П. Драгоманов, розгорнувся могутній талант І. Я. Франка, зазвучав чистий і дзвінкий голос Лесі Українки.

У той час 4/5 населення Росії складало селянство. Реформа 1861 р. сприяла зростанню числа дрібноселянських господарств. Але скуте викупними платежами, «відробітками», общинними путями дрібне господарство розвивалось слабо. В село проникали капіталістичні відносини, які спрчиняли його майнове розшарування. Ступінь розвитку капіталізму в сільському господарстві Росії не варто перебільшувати, як це мало місце в літературі, але й розклад общини був незаперечним фактом. Саме в післяреформений час з'явилося поняття «раскрестьянивания деревни». Об'єктивно інтереси селянства, яке прагнуло до радикального розв'язання питання про землю, виражав революційно-демократичний рух. Проте серед селян сильними були царистські ілюзії («цар добрий, поміщики злі»), вплив релігії, і заклики революційних демократів у селянську товщу пробивалися з великими труднощами, а революційний потенціал селянства залишився в цілому не реалізованим.

Діяльності великих революційних демократів-просвітителів і революційних народників присвячена обширна література. Проте в аспекті вивчення суті соціального наслідування ХХ століття віку минулого актуальною стає подальша розробка і конкретизація висунутої В. І. Леніним концепції спадкоємності між революційно-демократичним і соціал-демократичним рухами. Це додасть розуміння особливостей російського марксизму, витоків ленінізму й більшовицької партії. Що ж взяли революційні соціал-демократи у спадщину від своїх російських попередників? В ідейному відношенні вони сприйняли все краще з російського утопічного («общинного», «селянського») соціалізму: ненависть до самодержавства, ідеї масової народної революції, справедливості і рівності, відданість інтересам народу, відразу до буржуазії та її моралі. В організаційному відношенні — досвід створення нелегальної, суворо централізованої і дисциплінованої, майстерно законспірованої партії («Землі і волі»). В психологічному плані — саме революційно-народницький рух висунув на арену боротьби особливий соціальний тип професіонального революціонера, беззастережно відданого своїм ідеалам, готового заради них іти на найбільші жертви. Разом з усім цим прийшла й певною мірою давалася взнаки традиція крайнього радикалізму у виборі способів боротьби, ригоризму, непримирності до інших суспільних рухів, найперше, мабуть, до лібералізму, прийшли й настрої революційного нетерпіння.

З розвитком капіталізму в Росії зростав і згуртовувався робітничий клас. Ряд об'єктивних умов формування робітничого класу в Росії

впливав на швидке зростання його революційності: високий рівень концентрації виробництва; надзвичайно тяжке економічне становище; політичний гніт; порівняльна молодість класу, який поповнювався вихідцями з села, що гальмувало наростання властивої капіталізму протилежності інтересів міста і села; національний гніт, якого зазнавали робітники в неруських регіонах; вплив революційно-демократичної пропаганди.

Російський пролетаріат, який вразив громадськість зростаючою силою й організованістю своїх виступів, висунув із своїх лав визначних революціонерів (П. Алексєєв, С. Халтурін, В. Обнорський, П. Мойсеєнко та ін.), а вже наприкінці XIX ст. саме він постачав основний склад учасників визвольного руху в Росії. Внаслідок особливостей капіталістичної еволюції в країні соціальний і політичний розвиток пролетаріату випереджав перетворення поміркованої й боягузливої російської буржуазії в самостійну політичну силу. Так сама історія готувала робітничий клас на роль гегемона в буржуазно-демократичній революції.

Ключем для розуміння соціально-класових і політичних стосунків у Росії того часу може служити лєнінський висновок про те, що в країні точилися і перепліталися дві соціальні війни — одна в надрах самодержавно-кріпосницького ладу за повновладдя народу (буржуазно-демократична революція), друга в надрах буржуазного ладу, який народжувався, між пролетаріатом і буржуазією (соціалістична революція)². В країні мало місце таке нашарування різнотипних соціальних антагонізмів, властивих при «нормальному» порядку розвитку різним історичним епохам, якого в ту пору не знала жодна з світових держав.

* * *

Найскладнішим для висвітлення соціал-демократичного руху в Європі в порівнюючі мирну епоху, коли Захід з буржуазними революціями покінчив, а Схід до них іще не дозрів, є питання про суть і значення історичного розмежування в соціал-демократії наприкінці XIX ст.

Об'єктивні переміни в світі капіталу в XIX ст. поставили перед марксистами нові проблеми, викликали значні труднощі в соціал-демократичному русі. Їх свідченням стала дискусія з Е. Бернштейном та його прихильниками, на думку яких зміни в теорії і практиці соціалізму мали йти по лінії відмови від революційних дій на користь мирних засобів боротьби, переорієнтації на парламентський реформізм, поступову еволюцію. «Бернштейніанство» рішуче відкинули такі провідні теоретики II Інтернаціоналу, як Ф. Мерінг, К. Каутський, Г. В. Плеханов. Власне, наріжним каменем розходжень було питання про співвідношення революції і реформи, яке надовго стало методологічною основою поділу соціал-демократії на два крила — революціоналістське і реформістське.

Доки живим був Ф. Енгельс, він завдяки своєму величезному авторитетові стримував розкол у лавах соціал-демократії. В останніх працях і листах (так званих листах про історичний матеріалізм) він боровся проти вульгарного економічного матеріалізму, звертав увагу на нові умови боротьби пролетаріату. Енгельс, не заперечуючи можливості використання парламентських форм боротьби (припускав, що німецький пролетаріат зможе прийти до влади в кінці XIX ст.), не відкидав і шляху «великої революції», до якої, зокрема, могла привести велика війна, загрозу якої він бачив.

Вже в партіях II Інтернаціоналу ми можемо простежити появу елементів ортодоксії, догматизму й сектантської нетерпимості, з одного

² Ленін В. І. Соціалізм і селянство // Там же.— Т. 11.— С. 266—267.

боку, і сповзання до опортунізму — з другого. Проте в цілому II Інтернаціоналу належить історична заслуга створення масових робітничих організацій — політичних, професійних, кооперативних, використання буржуазного парламентаризму, як і всіх взагалі установ буржуазної демократії. Невирішення ж тогочасною марксистською думкою багатьох проблем пояснюється перш за все тим, що нові процеси суспільного розвитку в XIX ст. ще не набули закінчених форм. Їх узагальнення стало завданням марксистів нових поколінь.

* * *

Радянська історична наука позбулася розповсюджуваної «короткокурсівською» літературою концепції «раннього меншовизму» Г. В. Плеханова. Життєвому подвигу цього видатного теоретика і пропагандиста марксизму — філософа, соціолога, економіста, історика, — який започаткував поширення марксистського вчення в Росії, віддається належне. Марксистські ідеї, полум'яно відстоювані Плехановим та його соратниками, знайшли в Росії, при всіх її особливостях, підготований історією ґрунт: тут, нехай на чверть століття пізніше, ніж на Заході, створилися умови, аналогічні тим, які спричинили виникнення марксистської теорії: високий рівень розвитку робітничого руху і демократичної думки (утопічного соціалізму).

І все ж не діяльність Плеханова знаменувала собою початок нового етапу розвитку марксизму. В цілому він ішов у руслі марксизму західного. Такий етап пов'язаний із діяльністю В. І. Леніна з середини 90-х рр. Зараз висловлюються припущення, що цей етап почався пізніше, десь у часи першої російської революції³. Але, на наш погляд, для такого зміщення підстав недосить. Основним змістом першого періоду ленінського етапу розвитку марксизму було: розробка соціалістичної теорії з урахуванням економічної та загалом соціальної ситуації в Росії; поєднання наукового соціалізму з стихійним робітничим рухом (формула К. Каутського); поєднання робітничого руху з боротьбою за демократію при провідній ролі робітничого класу в цій боротьбі. Такі завдання намічені Леніним уже в «Друзях народу...».

Поєднання соціалізму з робітничим рухом означало створення революційної марксистської партії. Ідейна боротьба Леніна за здійснення цього історичного завдання йшла в трьох основних напрямках. Перший із них — полеміка проти ліберального народництва, що набула через своє практично-політичне значення надзвичайно гострих форм. Проте у висвітленні цієї полеміки наші дослідники виявились більш «радикальними», ніж сам Ленін, і по суті з «струвістських» позицій відкидали революційно-демократичні ідеї народників (зокрема, М. К. Михайловського). Так з'явилось твердження про те, що вони були «ідеологами куркульства». Поза увагою дослідників залишився висновок Леніна про наявність у народництві як революційно-демократичної течії в країні напередодні буржуазної революції позитивних рис, про те, що в ставленні до народників 90-х рр. революційні марксистки керувалися положеннями, які пізніше були виражені в «лівоблокістській» тактиці⁴. Другий напрям боротьби за створення партії — полеміка з «легальними марксистами», для яких твердження марксизму про об'єктивну прогресивність капіталізму мало самодостатнє значення. Третій напрям — боротьба всередині соціал-демократії за перехід від пропаганди до агітації, причому до агітації політичної. Цей перехід був методом поєднання теоретичної і практичної роботи, поєднання соціалізму з робіт-

³ Пантин И., Плимак Е. У истоков российской революционности // Коммунист.— 1990.— № 10.— С. 16.

⁴ Ленін В. І. Передмова до збірника «За 12 років» // Повне збір. творів.— Т. 16.— С. 93.

ничим рухом. Виразом успіхів у цьому напрямі було створення Союзів боротьби за визволення робітничого класу. Перший із них, петербурзький, став зачатком марксистської партії. Слід звернути увагу на його соціальний склад, участь у ньому робітників (І. В. Бабушкін, Б. І. Зінов'єв та інші), інтернаціональний склад (росіяни В. І. Ульянов, В. В. Старков, А. О. Ванєєв, українці С. І. Радченко, П. К. Запорожець, поляк Г. М. Кржижанівський, єврей Ю. І. Мартов). Таким був склад і інших Союзів боротьби, зокрема на Україні. Якщо з усіх таких позицій підходити до визначення хронологічних рамок першого періоду ленінського етапу в розвитку марксизму, то ними можна вважати 1893 р. (приїзд Леніна до Петербурга) — 1903 р. (завершення процесу утворення більшовицької партії).

На закінчення скажемо про необхідність утвердження об'єктивної оцінки значення І з'їзду РСДРП, на якому було створено Російську соціал-демократичну робітничу партію. Саме цю оцінку диктують такі фактори: роль В. І. Леніна в підготовці з'їзду; скликання з'їзду на принципах революційного марксизму, про що свідчить напрям київської «Рабочей газети», група якої організувала з'їзд; склад з'їзду, на який не були допущені «економісти»; зміст його документів («11 параграфів», «Маніфест»); вплив його на процес утворення місцевих комітетів і згуртування їх навколо ідеї єдиної партії; міжнародне визнання факту утворення соціал-демократичної партії в Росії.

Наступало ХХ ст. з його величезними перемінами в житті людства.

Одержано 07.12.90.

Обращается внимание на ключевые вопросы развития политических отношений в России в конце XIX ст.

В. М. Ричка (Київ)

С. В. Юшков

Автор цієї публікації розповідає про життєвий шлях та наукові праці відомого вченого С. В. Юшкова /1888—1952 рр./

У сузір'ї яскравих імен істориків минулого помітно вирізняється постать відомого радянського вченого, члена-кореспондента АН УРСР, доктора історичних наук, професора С. В. Юшкова (4.IV.1888—14.VIII.1952 рр.). Серафим Володимирович був сміливим новатором у галузі історичних досліджень, людиною великої культури та виняткової ерудиції. Характерною рисою його особистості було, за словами академіка Л. В. Черепніна, «вміння гармонійно поєднувати в собі дві якості дослідника: забарність і глибокий джерелознавчий аналіз пам'яток минулого та вміння теоретично осмислити цей матеріал, побудувати на його основі концепцію історичного процесу»¹.

С. В. Юшков народився 4 квітня 1888 року у с. Трофимовщина Пензенської губернії (нині — Мордовська АРСР) у сім'ї священика. Нелегко складалося життя майбутнього вченого. Ще в дитячі роки він втратив матір. Початкову освіту здобував у навчальних закладах губернського центру. Прагнення хлопця до знань спонукало батька Серафима Володимировича — Володимира Івановича — відмовитися від блискучої кар'єри, що відкривалася перед ним, і перебратися із сином до Петербурга. Тут, звісно, були ширші можливості для завершення освіти. У 1906 р. після закінчення (із срібною медаллю) класичної гімназії С. В. Юшков вступив до Петербурзького університету, юридичний та історико-філологічний факультети якого закінчив у 1912 р. Ще в студентські роки він виявив неабиякі здібності до наукової роботи. Юнак відвідує багаті петербурзькі архівосховища, де подовгу вивчає (в оригіналі) списки унікальних писемних пам'яток часів Київської Русі. Вже тоді студент Юшков підготував самостійне монографічне дослідження, присвячене питанням правового становища сільської церкви на півночі Росії. Працю молодого вченого помітили. Невдовзі її надрукували в одному з джерелознавчих часописів («Летопись занятий Археологической комиссии» — 1913, вип. 23). Вона також вийшла окремим виданням². Цю публікацію схвально зустріла наукова громадськість. Очевидно, тому С. В. Юшкова залишили в університеті для підготовки до професорського звання. Він успішно пройшов стажування і, склавши магістерські іспити, в 1916 р. був допущений до читання лекцій як приват-доцент Петербурзького університету.

Після 1917 р. Серафим Володимирович працював на викладацькій роботі у ряді вузів країни. 1918 р. його запросили до Саратова. У лютому того ж року Вчена рада місцевого університету обирає С. В. Юшкова професором кафедри історії російського права. Невдовзі він — професор кафедри російської історії Саратовських інституту народної освіти та інституту народного господарства. З 1921 р. — ректор Саратовського інституту народної освіти, а після того, як його об'єднали з університетом, — декан факультету суспільних наук. В 1926 р. С. В. Юшков повертається до Ленінграда, в університет. На початку 30-х ро-

¹ Черепнин Л. В. Отечественные историки XVIII—XX в. — М., 1984. — 293 с.

² Юшков С. В. Очерки из истории приходской жизни на севере России в XV—XVII в. — СПб., 1913. — 134 с.

ків учений працював на кафедрі народів СРСР Узбецької педагогічної академії в Самарканді, у Дагестанському та Свердловському педагогічних інститутах, Свердловському юридичному інституті. З 1938 р. С. В. Юшков — співробітник Всесоюзного інституту юридичних наук у Москві, де очолив (1939 р.) сектор історії держави і права.

Працюючи у столиці, С. В. Юшков водночас брав участь у роботі науково-дослідних установ Академії наук УРСР. Він, зокрема, співробітничав з Археографічною комісією ВУАН та Інститутом історії АН УРСР. Цікавим свідченням цього є лист за № 171, відправлений С. В. Юшкову директором Інституту історії АН УРСР С. М. Белоусовим 5 травня 1938 р., що зберігається в домашньому архіві доньки вченого — Є. С. Юшкової. У ньому є такі рядки: «Одночасно повертаємось до старої пропозиції — працювати у нашому Інституті. Висловлене Вами побажання мати педагогічну роботу у Київському університеті погоджене з університетом і робота буде забезпечена». Тоді Серафим Володимирович не зміг переїхати до Києва на постійне мешкання, але дав згоду виставити свою кандидатуру для обрання у члени-кореспонденти АН УРСР. За вклад у розвиток науки у 1939 р. його обрано членом-кореспондентом АН УРСР*.

Протягом 1943—1949 рр. він працював старшим науковим співробітником Інституту історії і археології АН УРСР, а в 1949—1950 рр. — Інституту історії АН УРСР³. На Україні побачили світ чимало історичних та джерелознавчих досліджень Юшкова (за нашими підрахунками, в українських видавництвах у різний час вийшли близько 10 праць). Він узяв участь у написанні фундаментальних колективних монографій, зокрема, першого тому «Історії України»⁴. Він познайомився і пізніше підтримував дружні стосунки з такими відомими українськими вченими, як К. Г. Гуслистий, В. М. Корецький, А. О. Кримський, А. О. Введенський, Б. М. Бабій. Творчі зв'язки з Україною Серафим Володимирович підтримував до останніх днів свого життя.

У 40-і роки, з утворенням Академії наук Казахської РСР, С. В. Юшков обирається її дійсним членом. Він був удостоєний почесного звання Заслуженого діяча науки РРФСР, а у 1944 р. — нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Різноманітною є творча спадщина вченого. Його називають «зачинателем» радянської історико-правової науки, який намітив методологічні основи останньої. Він визначив її предмет не як історії російського права, що було властиве дорадянській історіографії, а як історії держави і права народів СРСР⁵. Перу С. В. Юшкова належить перша узагальнююча праця з історії держави і права народів СРСР⁶. Ця фундаментальна книга витримала ряд видань.

Як зазначалося вище, ще зі студентських літ С. В. Юшкова вабили проблеми джерелознавства, зокрема, текстологічного дослідження пам'яток давньоруського законодавства. За порадою і при підтримці свого вчителя, відомого фахівця у галузі канонічного права В. М. Бенешевича він почав вивчати давньоруські юридичні збірники XIII ст., зокрема, князівські «устави». У 1921 р. учений опублікував працю, в

* Вчений ступінь доктора історичних наук С. В. Юшкову був присуджений 1935 р. за рішенням Вченої ради Свердловського педагогічного інституту без захисту дисертації.

³ Історія Академії наук Української РСР.—К., 1967.—Кн. 2.—С. 671—672. Частина оригінальних документів (наприклад, витяг з протоколу засідання Президії АН УРСР від 29 грудня 1948 р., виписка з наказу по Інституту історії України АН УРСР) зберігається в особистому архіві Є. С. Юшкової.

⁴ Історія України // Під ред. проф. М. Н. Петровського.—Уфа, 1943.—Т. 1.—330 с.

⁵ Штамм С. І. Серафим Владимирович Юшков — основоположник науки государства и права СССР. // Юшков С. В. Труды выдающихся юристов.—М., 1989.

⁶ Юшков С. В. Конспект лекций по истории государства и права СССР (до Великой Октябрьской социалистической революции).—М., 1940.—308 с.; Юшков С. В. История государства и права СССР. Учебник для вузов.—М., 1940.—596 с.

якій розглянув питання історії їхнього формування за часи правління Володимира Святославича та Ярослава Мудрого і запропонував власну їх класифікацію⁷. Згодом з'являється ще одне монографічне дослідження, в якому С. В. Юшков більш детально проаналізував історію тексту Уставу князя Володимира, його походження тощо⁸. Він висловив припущення, згідно з яким його основу складає підтверджувальна грамота цього київського правителя. На думку вченого, вона була написана «на вимогу княгині Анни і, отже, візантійського духовенства, яке бачило повну невідповідність давньоруських правових звичаїв з візантійськими»⁹. С. В. Юшков установив, що Устав існує у шести редакціях, найбільш ранні з яких характеризують церковну практику Київської Русі кінця XI—XII ст.

Свої студії у галузі давньоруського законодавства він продовжив дослідженням Уставу князя Всеволода Мстиславича¹⁰. Завдяки текстологічному аналізу його списків С. В. Юшков дійшов висновку, що ця пам'ятка була створена в кінці XIII ст. На його думку, її виникнення сталося внаслідок злиття автентичної грамоти князя Всеволода Мстиславича (1135—1137 рр.) з Уставом князя Володимира в його третій редакції.

Більшість положень, висловлених С. В. Юшковым у цих працях, витримали перевірку часом. Вони і сьогодні пробуджують творчу думку, надаючи поштовх для дальших роздумів та спостережень, зокрема, над взаємовідношеннями окремих редакцій князівських уставів, їх датуванням та джерелами походження¹¹.

В кінці 20-х років С. В. Юшкова залучили до роботи над вивченням та підготовкою академічного видання кодексу законів давньоруського права — «Руської Правди». В 1928 р. в Академії наук СРСР з цією метою було створено спеціальну підкомісію під керівництвом академіка Є. Ф. Карського¹². Проте невдовзі цей колектив припинив свою діяльність. Незважаючи на це, вчений продовжував наполегливо працювати, готуючи до друку законодавчий кодекс. На відміну від своїх колег з Історико-археографічного інституту АН СРСР у Ленінграді, що прагнули розшукати списки «Руської Правди» та їх прочитати, С. В. Юшков готував публікацію цього джерела на основі вже відомих матеріалів*. У 1935 р. на Україні вийшов у світ підготовлений ним збірник текстів «Руської Правди» (94 списки)¹³. Вчений запропонував власну класифікацію, поділивши їх на 5 редакцій. До першої він відніс списки типу Академічного, до другої — Троїцького, до третьої — Карамзінського типу, до четвертої — «Руської Правди», об'єднані з артикулами царя Константина й, зрештою, до п'ятої — скорочені списки, на кшталт списку Оболенського. По-новому підійшов С. В. Юшков й до питання про поділ тексту «Руської Правди» на артикули. Запропонована ним система передачі текстів дозволила чіткіше визначити кожен окрему правову норму.

⁷ Юшков С. В. К истории древнерусских юридических сборников (XIII в.).— Саратов, 1921.— 27 с.

⁸ Юшков С. В. Исследования по истории русского права.— Устав кн. Владимира (историко-юридическое исследование).— Новоузенск, 1925.— Вып. 1.— 151 с.

⁹ Там же.— С. 146.

¹⁰ Юшков С. В. Устав кн. Всеволода. До зовнішньої історії пам'ятки // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія.— К., 1927.— С. 405—424.

¹¹ Див.: Шапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI—XIV в.— М., 1972.— 170 с.

¹² Советское источниковедение Киевской Руси: историографические очерки.— Л., 1979.— 36 с.

* При цьому він підтримував творчі контакти з Археографічною комісією ВУАН. В архіві доньки вченого.— Є. С. Юшкової — збереглося кілька листів, відправлених її батькові за дорученням М. С. Грушевського. В них ідеться про залучення співробітників комісії до пошуку списків «Руської Правди» в архівосховищах та бібліотеках України, обговорюються конкретні питання підготовки видання до друку.

¹³ Руська Правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій // Склад та підготував до друку проф. С. Юшков.— К., 1935.— 193 с.

Започаткувавши новий напрям в історіографії давньоруського права, вчений і в майбутньому плідно досліджував цей фундаментальний законодавчий кодекс Київської держави¹⁴. Незаперечним його вкладом у науку було те, що аналіз «Руської Правди», походження її правових норм він розглядав у тісному зв'язку з розвитком феодальних відносин у Київській Русі, її внутрішньою соціально-економічною еволюцією.

Невтомний дослідник давньоруського законодавства, С. В. Юшков ввів до наукового обігу цікаву юридичну пам'ятку кінця XIII—XIV ст. — «Правосудие митрополичье»¹⁵. З'ясувавши її походження, склад і джерела, вчений дійшов висновку, згідно з яким їй відводилося проміжне місце між, з одного боку, «Руською Правдою» й законодавчими збірниками пізнішого часу (Судебник 1497 р., Псковська й Новгородська судна грамота), з іншого. Використавши матеріали цієї пам'ятки, він показав еволюцію норм правового кодексу Київської Русі. Що ж до згаданого вище Судебника 1497 р., то С. В. Юшков присвятив цій пам'ятці окрему працю¹⁶. Заперечуючи її компілятивний характер, дослідник довів, що її виникнення було пов'язане з реформаторською діяльністю московського уряду Івана III, спрямованою на централізацію його держави. В цьому відношенні Судебник відіграв в історії вітчизняного права таку ж роль, як і «Руська Правда».

Необхідно зазначити, що С. В. Юшков підготував чимало цікавих праць з історії права народів Казахстану і Північного Кавказу. За його ініціативою почалося видання серіалу «Памятники русского права» (перші два випуски вийшли під редакцією С. В. Юшкова)¹⁷.

З ім'ям Серафима Володимировича тісно пов'язаний початок глибокого дослідження проблем генезису феодалізму на Русі. Ще у 20-х роках він опублікував кілька статей, присвячених природі феодальних інститутів Київської Русі, зокрема, питанням формування феодально залежного населення¹⁸. Солідна археографічна та мовна підготовка дали можливість С. В. Юшкову переглянути загальноновизнані положення і схеми, які домінували у працях таких авторитетних учених, як В. О. Ключевський, О. Є. Пресняков, В. І. Сергеевич, М. Ф. Владимирський-Буданов. Так, С. В. Юшков вніс значні корективи у трактування питання про смердів у Київській Русі. На відміну від своїх попередників, що оцінювали їхнє юридичне становище за аналогією з правом Московської держави, згідно з яким «смерд Київської Русі переодягається в добре відоме вбрання московського крою»¹⁹, вчений, залучивши великий порівняльно-історичний матеріал, показав, що в Київській Русі вони в XI—XIII ст. були однією з особливих груп феодально залежного населення, котра значно відрізнялася від рабів*.

¹⁴ Юшков С. В. Русская Правда, как кодекс русского феодального права // Проблемы социалистического права.— М., 1939; Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение.— М., 1950.— 379 с.

¹⁵ Правосудие митрополичье // Летопись занятий археографической комиссии за 1927—1928 гг.— Л., 1929.— Вып. XXXV.— С. 115—120.

¹⁶ Юшков С. В. Судебник 1497 года. К внешней истории памятника // Уч. зап. Саратов. университета.— 1926.— Т. 5.— Вып. 3.— С. 1—46.

¹⁷ Памятники русского права.— М. 1952.— Вып. 1 (Памятники права Киевского государства X—XII в.— 287 с.); М., 1953.— Вып. 2. (Памятники права феодальной раздробленности Руси XII—XV в.— 442 с.).

¹⁸ Юшков С. В. О прикладниках. К истории феодальных институтов в Древней Руси // Науч. прилож. к журналу «Культура».— Саратов, 1922.— № 2.— С. 6—16; Юшков С. В. К вопросу о смердах // Уч. зап. Саратов. университета.— 1923.— Т. 1.— Вып. 4.— С. 46—82.

¹⁹ Юшков С. В. К вопросу о смердах.— С. 47.

* Віддаючи належне висновкам ученого, зауважимо, що новітня радянська історіографія пододала однобічний підхід при визначенні смердів тільки як феодально залежного населення Русі. В дослідженнях радянських учених останніх років розкрито статус їх частини як основної маси вільних людей.— Рыбаков Б. А. Смерд-

В 1925 р. з'явилася узагальнююча монографія С. В. Юшкова, присвячена проблемі генезису феодалізму на Русі²⁰. В ній Серафим Володимирович переконливо довів, що виникнення феодальних відносин слід пов'язувати із соціально-економічним розвитком ранньосередньовічної Русі XI—XIII ст. Наука зробила крок уперед, адже всі його попередники шукали корені феодалізму в так званому «удільному періоді» (XIV—XV ст.) вітчизняної історії. Розглядаючи процеси феодалізації давньоруського суспільства, вчений оцінює становлення і розвиток великого землеволодіння. У взаємозв'язку з формуванням князівського, боярського і церковного землеволодіння дослідник показав шляхи утворення феодально залежного населення Київської Русі. С. В. Юшков висвітлив також проблему виникнення таких тогочасних інститутів, як васалітет, імунітет, патронат тощо.

Сама постановка та їх розв'язання були новими для тих часів. Пріоритет С. В. Юшкова у вивченні генезису феодалізму в Київській Русі безсумнівний. Його праці справили помітний вплив на дальший розвиток історичної думки. Так, слідом за С. В. Юшковим дослідженням соціально-економічного ладу Київської Русі зайнявся Б. Д. Греков. В 1932 р. він виголосив доповідь «Рабство і феодалізм у Давній Русі»²¹, що викликала жваву дискусію. В 1933 р. з'явилась його невелика стаття, присвячена витокам феодалізму на Русі²². В ній він однозначно охарактеризував давньоруське суспільство, як феодальне. Більш детальному обґрунтуванню цієї точки зору Б. Д. Греков присвятив окрему монографію²³. Його позиція була співзвучною ідеям С. В. Юшкова, які той обнародував на початку 20-х років. Незважаючи на те, що погляди обох учених з ряду принципових питань історії Київської Русі не в усьому збігалися, вони були єдині, зокрема, при визначенні землеробства, як основи господарства східних слов'ян, формування феодального землеволодіння і виникнення різних форм соціальної експлуатації тощо. Все це об'єктивно сприяло утвердженню в радянській історіографії погляду на Київську Русь, як на феодальну державу. Наукова концепція С. В. Юшкова відіграла велику роль у подоланні помилкових і спрощених схем та уявлень деяких істориків щодо обов'язкової послідовності при зміні первіснообщинної формації рабовласницькою, про виняткову роль рабської праці в процесі формування феодального способу виробництва.

Відаючи належне раннім працям С. В. Юшкова, насамперед оригінальній постановці й розв'язанню ним проблем феодального розвитку ранньосередньовічної Русі й, зокрема, економічного й правового становища залежного населення, разом з тим не можна з позицій сьогодення не відзначити певну обмеженість його теоретичних узагальнень і висновків. Адже питання становлення феодальних відносин у Київській Русі вчений все ще досліджував у межах традиційних поглядів представників буржуазної історичної науки, зокрема, під впливом праць М. П. Павлова-Сільванського, в яких уперше у вітчизняній історіографії було висунуте питання про феодалізм на Русі. Так, на думку С. В. Юшкова, генезис феодальних відносин у Київській Русі був зумовлений не стільки розвитком продуктивних сил у східних слов'ян, скільки зменшенням обсягів міжнародної торгівлі й зовнішніми впливами За-

ды // История СССР.— 1979.— № 1.— С. 41—58; № 2.— С. 36—75; Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.— Л., 1983.— С. 138—146.

²⁰ Юшков С. В. Феодальные отношения в Киевской Руси // Уч. зап. Саратов. университета.— 1925.— Т. 3.— Вып. 4.— С. 1—108.

²¹ Доповідь була опублікована тільки у 1934 р. Див.: Греков Б. Д. Рабство и феодализм в Древней Руси // Известия Гос. Академии материальной культуры (далі — ИГАИМК).— М., Л., 1934.— Вып. 86.— С. 5—66.

²² Греков Б. Д. Начальный период в истории феодализма // Вестник Академии наук СССР.— 1933.— № 7.— С. 13—18.

²³ Греков Б. Д. Очерки по истории феодализма в России. Система господства и подчинения в феодальной деревне // ИГАИМК.— 1934.— Вып. 72.— С. 25—159.

ходу, де в XII ст., як він вважав, спостерігався розклад феодального способу виробництва й зародження торгового капіталу²⁴. Таким чином, дослідник певною мірою недооцінював фактори внутрішнього соціально-економічного й політичного розвитку східнослов'янського суспільства, в надрах якого народжувалися й визрівали феодальні виробничі відносини, на підвалинах яких й зростала ранньофеодальна держава з центром у Києві.

Характерною рисою творчої особистості С. В. Юшкова було те, що він ніколи не задовольнявся зробленим. Учений продовжував активно працювати над проблемою феодального розвитку Київської Русі. Наслідком його творчих пошуків стала оригінальна стаття про перетворення давньоруської данини у феодальну ренту²⁵. С. В. Юшков був першим радянським дослідником, який виступив із спеціальною розвідкою, присвяченою цій темі²⁶. У цьому процесі він виділив два етапи, вододілом між якими був період правління княгині Ольги (945—962 рр.). Йдеться про відомий з літописів факт фізичного знищення місцевих племінних князів, зокрема, nobilitету Дrevлянської землі й встановлення великокнязівською адміністрацією певних місць для збирання й зберігання податків (погости), регламентації оподаткування («уроки») тощо. На основі детального аналізу цих літописних повідомлень Серафим Володимирович дійшов висновку, що реформаторська діяльність княгині Ольги передусім являла собою активне «форсування процесу зближення данини з типовою феодальною рентою»²⁷. Це важливе положення не знайшло вагомих заперечень з боку найавторитетніших дослідників історії Київської Русі — опонентів С. В. Юшкова.

Певний вплив на дальшу еволюцію його історичних поглядів, як і інших істориків, мала публікація в «Правде» 27 січня 1936 р. «Замечаний по поводу конспекта по истории СССР» Й. В. Сталіна, А. О. Жданова і С. М. Кірова, де відзначалося, що «в конспекті покидані до однієї купи феодализм і дофеодальный період, коли селяни ще не були закріпачені»²⁸. Після цього в історії Київської Русі вчені почали виділяти два етапи: перший — дофеодальный, «коли селяни ще не були закріпачені», та другий — феодальный, коли кріпацтво перетворилося в основу суспільних відносин. Не уникнув захоплення цією схемою і С. В. Юшков. У своїх наступних працях він послідовно аргументував закономірність існування дофеодальных варварських держав. Цю проблему він розглядав на матеріалах не тільки Київської Русі IX—X ст., а й провів порівняльно-історичний аналіз суспільного устрою англо-саксонських королівств VI—IX ст. та Монгольської імперії²⁹. На думку вченого, виникнення варварських дофеодальных держав як проміжної форми зрілої феодальної державності було закономірним наслідком розкладу первіснообщинного ладу. Їхній суспільний устрій характеризувався більшою досконалістю, ніж організація суспільства на рівні воєнної демократії. Для них було притаманне, на думку С. В. Юшкова, існування трьох соціально-економічних укладів — первіснообщинного, рабовласницького та феодального.

²⁴ Юшков С. В. Феодальные отношения в Киевской Руси.— С. 13—15.

²⁵ Юшков С. В. Эволюция дани в феодальную ренту в Киевском государстве в X—XI веках // Историк-марксист.— 1936.— № 6.— С. 134—138.

²⁶ Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки отечественной историографии.— Л., 1990.— 152 с.

²⁷ Юшков С. В. Эволюция дани в феодальную ренту в Киевском государстве в X—XI веках.— С. 137—138.

²⁸ К изучению истории.— М., 1946.— 21 с.

²⁹ Юшков С. В. К вопросу о феодальном «варварском» государстве // Вопр. истории.— 1946.— № 7.— С. 45—65; Юшков С. В. Про державний устрій Київської Русі. Перехід від варварської держави до феодалізму // Наук. зап. Інституту історії і археології України.— 1946.— Кн. 2.— С. 107—117; Юшков С. В. К вопросу о дофеодальном («варварском») государстве // Уч. труды Всесоюз. института юридич. наук.— 1947.— Вып. 10.— С. 37—87.

Проблема «дофеодального періоду» в історії Київської Русі жваво дебатовалася в історіографії. Вона набула особливого поширення наприкінці 30-х — на початку 50-х років. До цього поняття вчені поверталися і пізніше³⁰. Нині, здається, єдиним його прихильником виступає І. Я. Фроянов, який датує витоки феодалізму на Русі XI — початком XIII ст. Більшість радянських істориків розглядає процес генезису феодального способу виробництва у тісному зв'язку з наслідками розкладу родоплемінного устрою та іманентного соціально-економічного й політичного розвитку східного слов'янства у VI—VIII ст. Прийнята нині в науці схема періодизації еволюції феодальних відносин у Київській Русі дозволяє охарактеризувати епоху IX—X ст. як ранньофеодальний період, коли верховна власність держави на землю була пануючою. З другої половини XI ст. Русь вступила в етап розвинутих феодальних відносин, де превалювала вотчинна власність на землю³¹. Таким чином, думка С. В. Юшкова про те, що в XII ст. процес феодалізації давньоруського суспільства повністю ще не завершився, не знайшла свого підтвердження.

Помітною подією стала й поява фундаментальної монографії С. В. Юшкова «Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі»³². В ній учений своєрідно підбив підсумки своїх багаторічних досліджень проблем генезису феодалізму у Київській Русі.

Структура монографії будується на засвоєній С. В. Юшковим схемі поділу давньоруського суспільства на дофеодальний і феодальний періоди. На його думку, вододілом між ними став 1054 р., коли помер Ярослав Мудрий. Характеризуючи IX—X ст. як дофеодальний етап в історії Русі, С. В. Юшков наголошував, що то був час, коли «починають з'являтися, особливо з половини X ст., паростки феодальних відносин»³³. Тоді, на думку вченого, розпочався процес розкладу сільської общини й виділення з її середовища двох антагоністичних класів — рабів і рабовласників. Разом з тим він рішуче виступав проти перебільшення ролі рабства у Київській Русі, наполягаючи на патріархальному характері експлуатації перших з них. Його точку зору поділяє більшість сучасних дослідників. Щоправда, в науці час від часу робляться екстравагантні спроби довести протилежне³⁴, але вони не знаходять співчуття у серйозних науковців.

С. В. Юшков показав витоки й шляхи розвитку Київської держави. В зв'язку з цим учений надавав великого значення, зокрема, вивченню системи поземельних відносин, що оцінювалася ним як основна ланка в процесі виникнення й початкової еволюції феодалізму в Київській Русі. На рівні досягнень сучасного йому джерелознавства він розглянув виникнення й організаційні форми феодального землеволодіння, джерела його формування та розміри. Чи не вперше в історіографії проблеми він зробив спробу вирішити питання про роль князівського домену³⁵. На думку вченого, розвиток останнього становив один

³⁰ Фроянов І. Я. Киевская Русь: Очерки отечественной историографии.

³¹ Черепнин Л. В. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV вв. // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма.— М., 1972.— С. 165—166; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 251—254.

³² Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.— К., 1939.— 210 с.; Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси.— М.; Л., 1939.— 254 с.

³³ Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.— С. 35.

³⁴ Див., наприклад: Пьянков А. П. Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси.— Минск, 1980.— 207 с.; Горемыкина В. И. Возникновение и развитие первой антагонистической формации в средневековой Европе.— Минск, 1982.— 248 с.; Тарасов Ю. М. Шляхи розвитку феодалізму на Русі // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки.— К., 1990.— С. 23—27.

³⁵ Юшков С. В. Нариси...— С. 36—41.

з основних моментів процесу феодалізації Київської Русі. Відзначимо, що положення й висновки С. В. Юшкова у багатьох аспектах не втрапили своєї актуальності донині ³⁶.

Багато місця в книзі відведено проблемі виникнення окремих груп феодально залежного населення. Детально розглянувши способи появи й форми феодальної залежності, С. В. Юшков запропонував таку їх класифікацію: «1) виникнення феодальної залежності з форм холопської експлуатації; 2) закабалення сільського населення; 3) поступове перетворення данини у феодальну ренту; 4) патронат; 5) наймання; 6) насильницьке закріпачення сільського населення» ³⁷.

В цій праці він доповнив новими аргументами висловлювані ним раніше положення про перетворення давньоруської данини у феодальну ренту. Цей процес був тривалим і неоднозначним. У конкретно-історичному плані він, як вважав дослідник, мав вираз у поступовому перетворенні племінних територій, що обкладалися даниною, в особисті володіння феодалів, в ускладненні способів її збирання панівною верхівкою Русі, диференціації її складу тощо ³⁸. Висновки, яких дійшов С. В. Юшков, стали вагомим внеском в радянську історіографію 30-х років. Розроблена ним концепція справила помітний вплив на формування історичних поглядів наступного покоління дослідників соціально-економічного устрою Київської держави. Це питання пізніше розглядалося в працях А. М. Насонова, М. М. Тихомирова, В. Й. Довженка, М. Ю. Брайчевського, Л. В. Черепніна та інших. Вони по-різному ставилися до думки С. В. Юшкова — від повного неприйняття його концепції (А. М. Насонов) ³⁹ до визнання правомірності основних її положень (Л. В. Черепнін) ⁴⁰. У новітній історичній літературі широке визнання здобула саме остання точка зору, цим самим підтверджуючи життєздатність наукових конструкцій, побудованих С. В. Юшковым.

Він одним з перших серед радянських істориків указав на необхідність комплексного вивчення проблеми давньоруського міста ⁴¹, спробував вкласти в це поняття характерний для феодальної формації соціально-економічний зміст та класифікувати його типи. На думку Се-рафима Володимировича, у XI—XII ст. воно було феодально-адміністративним центром, осередком особливої фінансової округи ⁴². Звичайно, сьогодні можна зауважити, що цим не вичерпується вся функціональна характеристика давньоруського міста ⁴³. І все ж таки його спостереження, що стосуються цих питань, продовжують зберігати свою цінність.

Значним вкладом С. В. Юшкова в історичну науку є те, що він у комплексі розглянув державні інститути Київської Русі, показав класовий зміст князівської влади, її походження і характер, розкрив соціальну сутність віча, висунув питання про феодальні з'їзди та організацію державного управління ⁴⁴. Це дало йому змогу глибоко й всебічно охарактеризувати основні риси суспільно-політичного устрою Київської Русі. Звичайно, дальший розвиток науки вніс свої корективи у трактування цих проблем ⁴⁵, але запропоновані С. В. Юшковым шля-

³⁶ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X—первой половине XIII в.— М., 1977; Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.— С. 106—130.

³⁷ Юшков С. В. Нариси...— С. 48.

³⁸ Там же.— С. 71.

³⁹ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства.— М., 1951.— С. 19—20.

⁴⁰ Черепнин Л. В. Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV в.— 151 с.

⁴¹ Советская историография Киевской Руси.— Л., 1978.

⁴² Юшков С. В. Нариси...— С. 115.

⁴³ Древняя Русь: Город, замок, село // Археология СССР.— М., 1978.— Т. 15.— 431 с.; Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.— К., 1989.— 255 с.

⁴⁴ Юшков С. В. Нариси...— С. 138—198.

⁴⁵ Пашуто В. Т. Черты политического строя Древней Руси // Новосель-

хи їх розв'язання продовжують зберігати свою актуальність і нині. Це стосується, зокрема, питань про виникнення та еволюцію таких феодальних інститутів, як васалітет, міністеріалітет, іmunітет, а також вивчення місцевих особливостей визрівання феодальних відносин в окремих землях Київської Русі.

Таким чином, монографія С. В. Юшкова «Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі» є цінним вкладом у скарбницю радянської історичної науки. Вона і сьогодні, більш як через півстоліття з часу виходу її у світ, привертає увагу науковців. Ця монографія, яка вже стала бібліографічним раритетом, не втратила свого практичного значення. Цим передусім і зумовлено необхідність її перевидання. Втім, це стосується всієї творчої спадщини С. В. Юшкова. Частина його праць, зокрема, джерелознавчих, нещодавно вдруге побачила світ у започаткованій видавництвом «Юридическая литература» серії «Труды выдающихся юристов»⁴⁶.

У працях С. В. Юшкова, опублікованих на схилі його життя, великий інтерес викликає запропонований ним варіант вирішення питання про походження Русі⁴⁷. Розглянувши наявні історичні матеріали, вітчизняні та зарубіжні джерела, вчений піддав критиці декларовану норманістами концепцію варязького походження Русі. Не прийняв він і доказів антинорманістів, що ототожнювали останню з дніпровськими полянами. Полемізуючи із своїми попередниками, він дійшов висновку, що перед тим, як ця назва стала вживатися в етнічному значенні, вона означала особливу соціальну групу, котра стояла над слов'янами: «Бувши особливою соціальною групою, яка стояла над рядовим слов'янством, руси панували над ними. Руси разом з тим були організаторами перших держав, які виникли на території східного слов'янства»⁴⁸. Ця точка зору у 40—50-ті роки знайшла широку підтримку серед дослідників. Але протягом останніх десятиріч вона не користується популярністю. У сучасній радянській історіографії, крім традиційної скандинавсько-фінської етимології слова «Русь», наявні й судження про іранське, слов'янське і балто-слов'янське походження цієї назви⁴⁹. На нашу думку, проблема виникнення назви «Русь» та її еволюції в етнополітичній історії Київської держави потребує комплексного підходу до її розв'язання. Необхідно мати на увазі, що це поняття не було сталим. На сторінках літописних текстів даний термін вживається в етнічному, географічному і, як визначив С. В. Юшков, у соціальному значенні. Таким чином, точка зору вченого на Русь як соціальну групу є небезпідставною, хоч цим і не вичерпується сутність змісту назви.

У повоєнні роки С. В. Юшков звернувся до вивчення проблеми утворення Російської централізованої держави. В ході дискусії, що розгорнулася серед науковців, він обґрунтував тезу про закономірність історичного розвитку середньовічної Росії, відніс факт об'єднання її в централізовану державу до часів правління Івана III і Василя III, тобто до першої третини — середини XVI ст.⁵⁰ Характеризуючи суспіль-

цев А. П., Шапов Я. Н. Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 11—76.

⁴⁶ До збірника ввійшли ранні праці С. В. Юшкова, присвячені давньоруським юридичним збірникам, князівським Уставам тощо. Див.: С. В. Юшков (Труды выдающихся юристов).— М., 1989.

⁴⁷ Юшков С. В. К вопросу о происхождении русского государства // Уч. зап. Московского юридич. института.— 1940.— Вып. 2.— С. 37—59; Юшков С. В. До питання про походження Русі // Наук. зап. Інституту мовознавства АН УРСР.— 1941.— Т. 1.— С. 137—156.

⁴⁸ Юшков С. В. До питання про походження Русі.— С. 153.

⁴⁹ Горский А. А. Проблема происхождения названия «Русь» в современной советской историографии // История СССР.— 1989.— № 3.— С. 131—137.

⁵⁰ Юшков С. В. Развитие русского государства в связи с его борьбой за независимость (до XIX века) // Уч. зап. Всесоюз. института юридич. наук.— 1946.— Вып. 8.— С. 126—152; Юшков С. В. К вопросу об образовании русского государства в XIV—XVI веках. По поводу статьи проф. П. П. Смирнова // Вопр. истории.— 1946.— № 4.— С. 55—67.

но-політичний устрій Росії середини XVI—XVIII ст., учений простежує основні форми її організації та хронологічні рамки існування. На його думку, із середини XVI ст. у Росії встановилася станово-представницька монархія, яка тільки з другої половини XVII ст. стала перетворюватися в абсолютистську⁵¹. Заслугою Серафима Володимировича було виявлення феодальної природи російського абсолютизму. Вироблена ним методика та підходи до цих питань відкривали нові перспективи для їх успішного вирішення в майбутньому.

В 1949 р. побачила світ фундаментальна монографія С. В. Юшкова, присвячена історії держави і права Київської Русі⁵². Підготовлена на основі попередніх досліджень автора, з урахуванням праць Б. Д. Грекова, М. М. Тихомирова, Л. В. Черепніна та інших дослідників, вона є своєрідним підсумком творчих пошуків ученого в галузі історії держави й права давньоруського періоду. У книзі він переконливо показав зрілість розвитку феодальних відносин у Київській Русі, розкрив природу її державних інститутів, високий рівень матеріальної і духовної культури давньоруського суспільства. Вона й сьогодні лишається «самим значним дослідженням даного комплексу проблем у радянській історіографії»⁵³.

Як бачимо, С. В. Юшков був людиною різнобічних творчих інтересів. За які б проблеми не брався він завжди знаходив оригінальні шляхи їх розв'язання. Цим і вабить особистість талановитого дослідника.

Звичайно, не всі положення, висунуті С. В. Юшковим, утвердилися в історичній науці. Однак у цілому його праці витримали перевірку часом і не втратили свого значення й нині.

Одержано 10.03.91

Автор этой публикации рассказывает о жизненном пути и научных трудах известного ученого С. В. Юшкова /1888—1952 гг./.

⁵¹ Юшков С. В. Возникновение самодержавия при царе Алексее Михайловиче // Стенограмма лекции, читанной 27 января 1945 г.—24 с. (На правах рукописи); Юшков С. В. К вопросу о политических формах Русского феодального государства до XIX в. // Вопр. истории.—1950.—№ 1.—С. 71—93.

⁵² Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства.—М., 1949.—543 с.

⁵³ Советская историография Киевской Руси.—С. 143.

Є. С. Юшкова

Спогади про батька *

Мій батько, Серафим Володимирович Юшков, народився 1888 р. у с. Трофимовщина Саранського повіту Пензенської губернії у сім'ї священника Володимира Івановича Юшкова. Його матір'ю була Надія Миколаївна Несмелова.

Володимир Іванович був людиною суворих правил. Він дуже любив свого сина. Надія Миколаївна відзначалася щиросердною вдачею, душевністю. Вона із жалістю ставилась до селян, допомагала їм. Часто обшивала дітей бідноти, лікувала їх. Коли вона померла, все село

* Щоденники Серафима Володимировича (4 зошити) зберігаються у домашньому архіві автора спогадів.

вийшло провести її в останню путь. Тоді моєму батькові було всього два роки. Смерть матері запам'яталась Серафиму Володимировичу на все життя. У щоденнику, який батько вів, щоправда, вже в зрілому віці, він згадував: «Сама головна подія мого раннього дитинства — смерть моєї матері і молодшого брата (Надія Миколаївна померла при пологах.— Є. Ю.). Я добре пам'ятаю, як вмирала моя мати...» Для нього це було найбільшим нещастям.

Невдовзі після смерті дружини захворів Володимир Іванович. Хлопця віддали на виховання бабусі й діду по лінії батька. Сима ріс допитливим хлопчиком. Уже в п'ятирічному віці йому страшенно заходилося навчитися писати й читати. Однак нікому цим було зайнятися. Дідусь сам читав по складах. Про хлопця потурбувалася тітка, сестра Володимира Івановича — Надія Іванівна Квашина, яка була вчителькою. Вчителював і її чоловік. Він і взявся за навчання Сими, якого віддали до церковної школи ім. Олександра III, що знаходилася у с. Олександрівці Пензенської губернії. Дядько виявився чудовим, хоч і вельми доскіпливим педагогом. Хлопчик старанно вчився і невдовзі вже зміг самостійно написати листа батькові. За свідченням учителя, Сима, хоч і був найменшим серед учнів, але вчився краще за інших.

Після закінчення школи, за звичаями того часу, він як син священника повинен був вступати до семінарії. Та хлопець не хотів бути священником і умовив батька віддати його до гімназії. Володимир Іванович поступився бажанню сина, і той став гімназистом 1-ї Пензенської гімназії. У Пензі жив дід, батько матері, протопоп Микола Миколайович Несмелов, який за бездоганну 50-річну службу отримав орден Володимира 4-го ступеня, що давав йому право на спадкове дворянство. У Пензі мешкали й дві тітки, материні сестри, доньки М. М. Несмелова. Спочатку Сима жив у тітки О. М. Попової, жінки дуже лагідної вдачі і доброзичливої. Вона полюбила його як рідного сина. Батько згадував: «За все своє життя я більшої турботи не відчував». Та невдовзі тітчин син заборонив матері «утримувати нахлібників» й домігся того, щоб вона віддала Симу іншій тітці. То була Марія Миколаївна — класна дама епархіального жіночого училища, дуже сувора і манірна жінка. Батько згадував, що йому жилося в неї погано.

Володимир Іванович бачив, що його син переходить з рук у руки і, власне, нікому з родичів непотрібний. Відмовившись від спокусливої пропозиції стати настоятелем Донського монастиря у Москві, він разом із сином переїхав до Петербурга. Там він став викладати Закон Божий у народній школі нового типу. Цікаво, що влаштуватися Володимир Івановичу допоміг М. М. Стасюлевич — редактор і видавець журналу «Вестник Европы» й водночас голова комісії по народній освіті Петербурзької міської управи. Сима продовжив навчання у Ларинській гімназії.

Закінчивши її із срібною медаллю, батько вступив до Петербурзького університету. По завершенні навчання (він закінчив два факультети — історико-філологічний та юридичний (його залишили при університеті, де невдовзі С. В. Юшков дістав посаду приват-доцента).

В 1912 р. Серафим Володимирович одружився. Його дружиною стала Єлизавета Петрівна Болдова — красуня і чудової душі людина. То була моя мама. Батьки були знайомі ще з дитячих років. Батько матері, Петро Дмитрович Болдов, був дворянином, але працював управителем маєтку барина Кикіна у с. Трофимовщина. Незважаючи на те, що шлюб моїх батьків був шлюбом двох закоханих сердець, життя у них не склалося. Нас, дітей, було троє: Надія, Євгенія і Олена. Коли спалахнула революція, мама поїхала з нами до своїх рідних у село, а батько у 1919 р. перевівся на роботу з Петрограда у Саратов. Невдовзі батьки розлучились. Спочатку вийшла вдруге заміж мама, а невдовзі одружився і татусь. Його дружиною стала Катерина Миколаївна Арапова. Вона походила з аристократичної сім'ї й була красивою, ро-

зумною і вольовою жінкою. Батько прожив з нею все своє життя. Дітей у них не було.

В Саратові тато багато працював. Займався наукою, вів велику педагогічну та громадську роботу. Він був одним з перших професорів, хто підтримав Радянську владу. За це колеги називали його «червоним професором». Батько закликав стару професуру співробітничати з новою владою. Виступаючи на з'їзді вчених, він говорив: «Радянська влада нам простягає руку, і ми повинні її прийняти».

В 1929 р. знову повертається в Ленінград. Разом з ним переїхали і ми. Необхідно сказати, що походження і безпартійність батька завжди стояли на заваді його наукової діяльності. Саме з цієї причини в Ленінграді створилися несприятливі умови для його творчості і батькові довелося перевестися по конкурсу на роботу у Самарканд, в Узбецьку педагогічну академію. Це сталося в 1931 р.

Мій батько був одним з ініціаторів її перетворення в Узбецький державний університет. До речі, закінчивши школу, ми з сестрою стали студентами цього навчального закладу. Невдовзі хвиля репресій, котра захопила і вчених старої школи, докотилася й до Самарканда. В 1933 р. ректор УзДУ прилюдно став називати батька «буржуазним ученим». Звісно, це зробило неможливою дальшу працю Серафима Володимировича в університеті. Він знову переїжджає, тепер вже в Дагестан, у Махачкалу. Я, разом із сестрою Надією, продовжувала жити і вчитись у Самарканді, але невдовзі за станом здоров'я перевелася до Саратовського університету.

Тим часом у Махачкалі батька знову звинуватили у належності до «буржуазної школи». Не витримавши цькування і образ, Серафим Володимирович приїздить до Москви і йде до ЦК ВКП(б). Там він з великим обуренням розповів про свої знегоди, показав характеристики про наукову та педагогічну діяльність у Саратові та Ленінграді. То був сміливий вчинок. На подив, у ЦК його зрозуміли і підтримали, запропонувавши посаду професора у Свердловському педагогічному інституті. Невдовзі і я переїхала в це місто.

У Свердловську батька дуже добре зустріли. Йому було присвоєно вчений ступінь доктора історичних наук без захисту дисертації. С. В. Юшкова поважали колеги, а студенти були в захопленні від лекцій, які він їм читав.

У 1937 р. батька запрошують на роботу до Москви, у Всесоюзний інститут юридичних наук. Водночас він працював також в Інституті історії АН СРСР, Військово-юридичній академії, Московському державному університеті, де завідував кафедрою історії держави і права. Тоді ж зав'язуються тісні наукові зв'язки з українськими вченими, з якими він плідно співробітничав. Катерина Миколаївна разом з батьком побудували дачу під Москвою у м. Малоярославці. Туди на постійне мешкання перебрався Володимир Іванович, а я залишилася у Свердловську, де працювала в Уральському відділенні АН СРСР. Там вийшла заміж й народила доньку Ірину, яку так любив Серафим Володимирович.

Під час війни батько та Катерина Миколаївна евакуювалися в Алма-Ату. У Казахстані створили Академію наук і тата обрали першим академіком республіки. Він тоді очолив Інститут історії. Проте в ньому працював недовго, бо відразу після війни повернувся до Москви.

Життя батька не було тихим життям кабінетного вченого. Це була боротьба і нерідко — дуже жорстока. Він — мужня людина і самовіддано боронив свої погляди, ідеї і принципи. Тато був чарівною, м'якою, товариською і водночас гордою людиною. Його любили друзі, колеги та студенти, але у нього були й вороги. Один з них — С. А. Покровський. Багато кривди він чинив моему батькові. Тато згадував, що поведінка останнього була розрахована на його фізичне знищення.

Тато був хороброю людиною. Ось приклад з нашої сімейної хроніки. Якось на одній з наукових конференцій висока посадова особа (ім'я вже забулось) почала обвинувачувати С. В. Юшкова в космополітизмі. Тоді Серафим Володимирович піднявся на трибуну і сказав: «Який я космополіт? Я син попа, а Ви сьогодні міністр, а завтра — ні, а я як був професор Юшков, так ним і залишусь». Того міністра, дійсно, невдовзі звільнили з посади. Та подібні сутички не минали безслідно для здоров'я. Через них батько так мало прожив на світі.

Серафим Володимирович скінчив свій земний шлях 14 серпня 1952 р. на 65-му році життя. Поховали С. В. Юшкова на міському кладовищі Малоярославця поряд з його батьком, який помер у березні того ж року. Дачу, яку так любив тато, передали дитячому садку. На стіні будинку й донині є меморіальна дошка, на якій викарбуване його ім'я.

Мій батько був людиною великої, доброї душі. Він багато уваги приділяв нам, дітям, та онукам. Мені було приємно дізнатися, що його люблять і шанують численні учні та послідовники. Немало теплих, зворушливих слів на адресу Серафима Володимировича пролунало на урочистих зборах, які відбулися в 1988 р. у Москві, Києві, Саратові та Ленінграді з нагоди 100-річчя від дня його народження. Пишаюсь тим, що його праці живуть в науці та перевидаються.

Шановні читачі

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

М. М. Хвиль (Полтава)

Як селяни писали листа Сталіну *

У спогадах очевидця голоду початку 30-х років йдеться про реальний факт написання селянами села Луценок Полтавської області листа-протесту на ім'я Сталіна та про обставини, за яких це відбулося. Наводиться текст цього листа.

Попередній обмін думками між селянами щодо написання листа Сталіну став змістом першої частини нашої сходки, яка тривала близько трьох годин. Друга, основна частина, на якій слід було виробити сам текст, була ще попереду.

Після перепочинку приступили до роботи. Важливо було дотриматися того, щоб від тексту, витриманого у критичному і правдивому дусі, не віяло холодом лютої зими, а віддавало теплом селянських ще не зачерствілих сердець. Щоб Сталін та місцеві власті, не дай, боже, не побачили в нашій сходці й у самому тексті листа чогось нездоленого, антирадянського чи, як тоді говорили, якоїсь крамоли або навіть і «контри». Принаймні, так думали селяни в той час.

Однак повернемося до самої сходки. На ній зібралися люди з одного села і то не всього, а з однієї виробничої бригади, яку згодом виділили в окремий колгосп. Певна річ, її учасники не претендували на широке сільське, районне, обласне чи, бодай, всенародне представництво. Але те, про що говорили наші селяни, як вони ставили загальні проблеми свого життя, стосувалося найширших мас народу. Тому вони якоюсь мірою ще наївно вірили, що їх голос примусить центральне керівництво повернутися лицем до всього народу і до найбільш знедаланої та пограбованої його частини — селянства.

Незважаючи на багатство та різноманітність думок й поглядів селян, більшість їх уже виявляла спільність у підходах до розв'язання складних державних й загальнонародних справ. Говорячи на сходці про ленінську політику продподатку, вони до хрипоті доводили, що це правильна політика. І зовсім інша в них була оцінка сталінських заходів, зокрема продрозверстки, яка значною мірою й призвела до голоду. Щодо цього вони категорично стверджували: «Така політика пагубна, неправильна».

Узагальнюючи сказане, учасники сходки ретельно відбирали все цінне, життєве, щоб внести його до тексту листа. В ході прийняття тієї чи іншої фрази або якоїсь думки нерідко виникали серйозні розбіжності з реальністю, з практикою життя. І тоді селяни самі усували ці недоречності. Всі учасники цієї незвичайної сходки настільки занурилися в атмосферу творення, що самі дивувалися, які вони вміли та вправні, й висловлювали неабияке захоплення з цього приводу: «Дивись і в нас виходить... і наші голови варять...». Ця колективна письменницька дещо нагадувала те, як писали свого листа запорозькі козаки турецькому султану.

Час пролетів з неймовірною швидкістю. Закінчували сходку вже за північ. Текст листа був готовий, хоча і потребував деякого оформлення. Проте головне було зроблено, й можна було закривати сходку.

Якраз на той час, коли почали розходитися люди, вгомонилася і погода. З-за хмар почав виглядати місяць. Він начебто вітав наших

* Закінчення. Початок див.: № 1, 1991 р.

та, освітлюючи їм дорогу, ніби говорив, що не все ще втрачено, що морок не вічний. Скінчивши свій праведний труд, втомлені й голодні, селяни з якоюсь глибоко прихованою надією йшли додому, бажаючи одне одному дожити хоча б до того дня, коли прийде відповідь з Москви.

Під текстом цього листа автори на цілу сторінку поставили свої «підписи»: одні — у вигляді ламаних і кривулястих паличок та закарлючок, а інші — просто іменні хрестики.

В кінці було вміщено дату й зроблено приписку: «Бідуємо, голодуємо, але не здаємося».

Мені ж селяни доручили остаточно оформити текст листа і відправити його на високу адресу. Все це я й зробив протягом наступного тижня. Ось цей лист.

«ВІДКРИТИЙ ЛИСТ СТАЛІНУ

Товариш Генеральний секретар більшовицької партії й верховний правитель Радянської держави Йосиф Джугашвілі-Сталін!

Ми, колишні селяни та козаки, а тепер колгоспники з глухого й далекого, богом і людьми забутого полтавського села Жабок (по-теперішньому — Луценок) Лохвицького району зібралися своєю давньою общиною на сільську сходку, щоб звернутися до тебе із словами гіркого привіту й відверто розповісти тобі про наше погане та голодне життя-буття.

Всі так тобі пишуть, і ми так звертаємося: товариш Сталін! У перших рядках свого листа підходимо до тебе як до товариша й друга, бо ти ж з нашого бідняцько-пролетарського стану, з п'ятнадцяти років став стійким революціонером, довгий час поневірявся по засланнях, особливо в суворох туруханських краях, і, як кажуть, усе життя віддав народові та революції. От за це тобі повага й шана від усього нашого робочого і селянського люду. Але й від тебе ми вправі чекати на таку шану та повагу до нас, бо ми теж не з багатих, а бідний трудовий клас. З самого початку хочемо сказати і про те, що ми не якісь там сумнівні чи ворожі елементи з опортуністичного табору. Ми не контрреволюціонери й не паскудні опозиціонери, не злісні шкідники та не національні ухильники, не буржуазні шпигуни й не диверсанти. Ми не твої вороги, а вороги твої — не ми. Ми цілком надійні й свідомі люди. То ж повір нам на чесне слово, що ми будемо говорити правду, хоча вона гірка й неприємна.

Коли ти справжній друг та товариш, то давай відверто поговоримо по душам, як і личить це робити добрим друзям та товаришам..

Ми хоч і рвані, й зубожілі, голодні та холодні, але зовсім не безбатченки і не безрідні. Не якісь там дрібненькі сошки чи безгласні селяшки, не Іванці й Юхимці, а вільної країни будівники та борці. Ми вважаємо себе повноправними громадянами своєї першої у світі пролетарської держави, яку разом з Леніним створили заради кращого життя і законної слави. Тому й будемо говорити з тобою як рівні з рівним, як вільні з вільним, щоб порозумітися для добра та не знати наруги і зла. Може, тобі щось не сподобається в нашім простім та вільнім слові, то вибачай; воно вже таке свіже й перчене у рідній українській мові, яка вже, щоправда, трохи перемішана з російською, але від цього не перестає бути свійською. Тим більше, слова селян гострі, як лемеші, але дуже приємні для душі. Для справжнього, суттєвого діла ручаємося — в них велика наснага і сила. Ми — люди прості, від землі та плуга, від коси й серпа, тому пряма в нас життєва дорога і, як кажуть, народної мудрості ціла копа.

У наступних словах нашого листа ми хочемо не тільки сказати, а й навмисно виділити, що в нас є своя честь та совість, гідність і гордість. У нас також своя свята, незаплямована селянська правда, перед якою

безсила всяка царська й панська, а тим більше нинішня чиновницька чорна неправда. Наша правда побиває всяку недобру кривду, і вона теж іде з сердечного та душевного боку, тому й бережемо її, як зіницю ока. Бережемо й не торгуємо нею, хоча б як нас не давили голодом та смертю страшною...

Товариш партійний і державний секретар! Ніяк не збагнути нам та толком не розібратися, що воно й для чого ця твоя класова боротьба, що діє наче ті морози і сніг з неба, коли вже іде весняна сівба. Тут не тільки зерно, а й доглянуте поле гине, коли на них всяка негода і напасть рине. Ну, ми ще розуміємо, коли треба було боротися проти царів, панів, паразитів-буржуїв. Ми й самі тоді боролися за землю та за волю. Творили разом з робітничим гегемоном революцію. І в громадянську проливали свою кров та били всяку чорну, білу й зелену контрреволюцію. По твоїй рознарядці вишукували і громили куркулів та підкуркульників, знищували їх як класи, коли дрюччям заганяли у колгоспи селянські маси. Розоряли й одноосібників, щоб не виступали в ролі ворожих пособників. Тепер згинув весь їх рід, немає майже і на розплід. А вони теж давали хліб, хоча самі жили бідно та вроздріб. Так, усе це було й, як кажуть, загуло. А тепер проти кого вести класову і свідому боротьбу? Проти Льва Бронштейна-Троцького? Його вже теж поклали на глицю та відправили за границю. Зараз ти скубеш і щипаєш за болючі місця Бухаріна й Рикова, що вони тобі не «викають», а по-товариському «тикають». Вони захищають і нас, селян, що ніяк не влазять у твій п'ятирічний план. Звісно, й їх можна легко та швидко загризти і в класову політику внести. А хто ж далі на черзі у цій нещадній боротьбі, яка так до вподоби твоїй генеральній особі? Не інакше як на черзі ми самі, робітники та селяни, яких усюди багато, куди твоя всевидяща голова не гляне. Це вже не «чужі», а «наші», такі ж прості й невинні, як і ми Івани та Глаші. Так у чому ж їх провинна, скажи, голово мудра й геніальна? Ти скажеш, що і «наші» можуть бути «чужими», коли знаються з усякими другими. Мовляв, і вони можуть бути з гнилою й червивою душею, коли як опозиціонери та опортуністи діють «тихою» сапою. То ж бий свій свого, щоб чужий і духу боявся. З цією приказкою ти, напевно, добре спізнався. От тому за нами вдень та вночі полює ДПУ й наглядають всякі агенти злючі. Нам здається, що ти хочеш знищити своїх добрих хліборобів на селі, щоб не було дбайливих хазяїв на землі. А як же бути без них, без їх ума і рук живих. Земля залишиться сиротою й буде поганяти біда бідною. Вона перестане родити хліб, овочі та фрукти, і будуть люди не по одному, а громадами вмирати. Тоді не тільки селяни стануть голодні, а й усі люди будуть нещасні та бідні. Невже тобі милий такий бідняцько-жебрацький, голодраний соціалізм?... Адже від такого соціалізму як з козла молока, і сам він, як кажуть, ні богові свічка, ні чортові кочерга. Ми розуміємо, що класова боротьба ще може бути там, де є буржуї, а нам треба боротися з голодом та збирати хороші врожаї. Тому пора нам здати цю боротьбу в архів і поменше точити про неї жахливих слів. Нащо так про неї кричати й добрих, чесних людей лякати? Боротьба, як боротьба, вона йде скрізь і завжди, але не проти людей, а за їх щастя та добробут, проти голоду й нужди.

Не можемо ми погодитися і з твоею неселянською політикою в нашому селянському ділі. Політика тоді хороша, коли вона дійсно селянська, наша, коли така політика йде від нас та бореться за нас. З такою політикою в ясний день і у негоду ми готові йти у вогонь та в воду. А що ми бачимо у твоїй політиці? Скажемо прямо: в ній нічого нам не світить. Взяти ось і ті положення нові, про які так багато тлумачили на з'їзді колгоспників-ударників у Москві. Перш за все, про дресированих делегатів, простакуватих чудаків. Що дивно: серед них— жодного з наших селян, тих, що знають, що таке нужда й голод, і кому вже боком виходить «щасливий» колгоспний лад...

Коли ти хочеш пожити у шкурі колгоспника, запишися в нашу сільгоспартіль імені Петровського. Тут уже всього побачиш, усього наслухаєшся. А головне — на собі відчуєш, що таке колгосп. У ньому — ні життя, ні пуття, ні достатку, ні порядку. Скоро всі люди, а з ними й худоба, поздыхають від нестатку кормів і голоду. Тільки не поспішай їхати до нас. По-перше, далеко від Москви, від царського Кремля. По-друге, зараз... усякими безбезпеками загрожує земля. Ні під якою славою, а загинеш, як швед під Полтавою. Не радимо їхати до нас.

На недавньому з'їзді нас обурила й здивувала твоя коронна промова, з якої ясна твоя позиція... Немовби наш колгоспний лад — єдино правильний та найбільш справедливий лад. Читали ми про це, судили-міряли, а тобі все ж не вірили. Коли цей лад правильним вважати, то чому при ньому стало так незатишно і погано жити? Чому в нас стало менше хліба, молока, м'яса й чому голодує колгоспна маса? Невже ти не чув і не знаєш, що на Україні зараз страшений голод, який б'є та гатить людей, мов чавунний молот. А ти говориш про те, що цей лад приніс колгоспникам щасливе й заможне життя. Де ж у твоїх словах правда і здорове пуття? Де міри розумної відчуття? Нічого собі щасливе та заможне, коли що не день, то життя стає все більш голодним і тривожним, гіршим, ніж колись бувало незаможне. Далі ти тлумачив, що жінка в колгоспі стала великою силою й теж без міри щасливою. Тут теж якась смішна помилка, чи може навмисна зла погудка. Наші жінки у колгоспі в останній знемозі та у тяжкому існуванні, при останньому конанні. Від непосильної роботи, постійних турбот і тривоги не чують ні рук, ні ніг. Так і без голоду можна дуба дати, а тут ще голод став добивати. Жінки самі недосипають, недоїдають, від свого рота відривають, дітей та сім'ї свої спасають. Ти казав добрі слова й про молоді — нашу надію і заводія. Вона начебто росте, набирається сил, здоров'я, поспішає змінити нас, старих. Це вже зовсім насмішка, бо правди в цьому анітрішки. Молодь нікуди не поспішає, їй би якось вижити та жити. Вона сама схожа на бабів і дідів, хоча й майже не жила ще на світі, але вже і не бачить радісних днів...

Хто ж винен, що в нас сталося погане життя?

Кажуть, що ти давній друг і товариш Леніна, а коли так, то мусиш знати життя селян за Леніна й тепер — за Сталіна. Ленін сам погано жив, а про народ дбав. Селянам він найпершим чином землю дав. Зробив їх хазяями на землі, щоб були в них їжа і питво на столі. Де й бути достатку як не у селянському домі. Селянин усе зробить сам, коли він удома пан. І все іде на чортів клин, де селянин не господин. Ленін добре розумів, при ньому й лад наш заможнів. Росло та славилось село, життя при непі всім було.

А що сталося, коли помер Ленін і взявся управляти партією та державою його наступник Сталін? Одразу все ослабло і погіршало. Твоя колгоспна революція пронеслася неначе чорна езекуція. Вона не тільки грубо переорала селянські наші ниви, а й усе життя повернула криво. Замість хазяїв ми стали наймитами та поденщиками, як колись у тих самих панів і буржуїв. Звідси й почалися наші митарства, страшні побори та здирство. Звідси пішли нужда і злидні й роки ці страшні колгоспні...

Образилася земля на неухагу та байдужість до себе й менше стала давати продуктів і хліба. Впали врожаї й прибутки, прийшли до селян убогість та нестатки. А ти, Генеральний правитель, давив їх продрозкладками й «данинами», поки їх груди не стали стулятися із спинами. І не через якісь там стихійні лиха, недороди чи засухи — таких не було ні трохи, а через те, що нас дуже щороку оббирали, як липку. На селянських горбах, мозолях та поті будували соціалізм без перепочинку в роботі. А зараз його будують на трупах і смертях, на кістках та черепах. Смертей від голоду так багато, що, здається, сам голод справляє торжество й свято. Недаром голод у наших краях на-

зивають сталінським голодом, а масову, поголовну смерть — сталінською смертю. Чи не занадто велику ціну платить наш народ за такий жертвний соціалізм? І нам просто незрозуміло: хто кому служить? Соціалізм—народу, чи народ своїми жертвами—соціалізму? За таке соціалістичне нужденне життя з постійною загрозою голоду і смерті, без волі й хліба ніхто тобі, Генеральний, не скаже спасибі.

Страшний голод та страшна голодна смерть — звідки ж вони пішли? І йдуть, і йдуть. І скільки ще будуть йти? Чи можеш ти, нарешті, відповісти? І хто найбільше винен у цьому великому горі людському?

Секрету тут нема — винна свавільна сталінська рука, його хибна аграрна політика. Ти, Генеральний, склав високу думку, що в селян можна все брати й нічого їм не давати. Вижимав з них всі сили та соки, а платив їм грами й копійки. Брав стільки, скільки міг взяти, й добрався до того, що вже нічого брати, хіба ще домашнє гноття та напіврозвалені хати... Вилучили всі посівні й резервні фонди. День і ніч, як несамовиті, з крючками та «щупами» в руках нишпорили всюди продзагони з комсомольців й активістів. Та і зараз, коли люд уже поголовно гине, грабіжницькі хлібозаготівлі продовжуються. Не залишають нічого їсти не те що дорослим, а й дітям, хворим, старим. Забирають останню квасолю, горох, вузлики та торбинки з насінням, сушеню, вимітають навіть з полиць, вибирають з мисок, полумисків. Нема вже нічого на сьогодні, а як жити завтра? Що день грядущий кожному готує — сам бог не знає, а тільки з осудом на всі ці безчинства поглядає: чи схаменуться ж вони, сини диявола?

Уже з тої осені почався у нас страшений, смертельний голод. Спочатку він ніби хапав людей вибірково, тих, хто був найбільш пограбований і ослаблений. А вже із зими став забиратися ледве чи не в кожну хату, у кожну сім'ю. Скрізь, і чим далі — тим більше з'являлися опухлі та дистрофіки — дві крайні форми смертельного ступеня голоду. Й почалася протиприродна погибель людей. Гинуть вони в хатах, дворах, на вулицях, шляхах. Кого голод не вб'є, мороз розчавить. Скрізь тільки і видно: трупи..., трупи..., трупи... Їх навіть не встигають вивозити та ховати. А коли й вивозять штабелями на підводах, то не на кладовище, а на скотомогильники. Тут як-небудь заривають у землю разом із загиблими тваринами... Страх, як змішалось все на землі, й усе це в житті, у мертвущім багні.

Трупним запахом пройняті земля, вода, повітря. Мабуть, він доносяться і до Москви, а може, й далі — за границю. Стид та сором на весь великий світ. І це тоді, коли в нас ніхто з властей ні словом, ні півсловом не змовиться про голод. Роблять вигляд, що нічого подібного нема. Навіть учням школи не дозволяють запитувати й говорити про голод. Одним словом, голод — зовсім не голод, а якісь тимчасові труднощі, що є державною таємницею. Дивно вже надто звучить: «Голод під забороною». Звичайно, не сам голод, а правдива інформація про нього. Чи знаєш ти, Сталін, про це та як ти на це дивишся?

До чого ж таке становище може призвести і вже призводить?

Коли в тебе ще здорова голова й ти сам можеш тверезо розмислити, зважити все на вагах, то нетрудно зрозуміти, що це веде до величезних втрат і не тільки людей — це найбільш трагічно, а й усяких інших фондів та ресурсів. У нашому селі вже померло більше третини всіх мешканців. На черзі — вимирання цілих сімей, кутків, вулиць. Смерть навально йде по людських п'ятах, вона надто нахабна і паскудна. А де вмирають люди — пустіють хати й двори. Страшно заходити в таку пустку. Тут гуляють одні вітри та живуть одні домовики, схожі на тих же самих мерців, а ще здичавілі собаки і коти. Багато хат забиті зовні дошками навхрест, немов разом з хазяями поховані на віки вічні. Жахливо не те що жити у таких хатах, а й дивитися на них збоку. Тому і не дивно, що люди їх обходять десятою стороною, щоб не зустрітися з новою бідою.

Змінюється на гірше не тільки побут та спосіб життя людей, а й задоволення їх щоденних потреб, особливо в їжі, від чого летить шкереберть узвичаєна віками вся людська фізіологія. Ти б побачив, який хліб їдять наші люди. Такого ні свині, ні собаки раніше б у рот не взяли, а люди самі його готують і поїдають. Хто його перший винайшов — невідомо, а тільки тепер він — найперші ласощі. Це так звані «маторженики». Це дійсно новий, як його звуть, сталінський хліб. У ньому немає й пилінки від хлібної, борошняної основи. До нього входить деревна кора й коріння, лісове листя й насіння, полова та усяка інша неїстівна всячина. Хліб чорний, як земля, гіркий, як полин. На зубах тріщить, як пісок. А що творить він у нутроцах і кишках. Але нічого не вдієш — треба їсти, хоч чимось наповняти живіт, щоб він зовсім не відучився від своїх щоденних робіт. Дехто пропонує послати тобі шматочок такого хліба, але як його посилати, коли він не держиться купи. Та чи й варто посилати. Все одно ти не будеш його їсти, бо тоді не знатимеш, де і сісти. А ще чого доброго, образишся й розгніваєшся та почнеш нам приписувати усяке шкідництво й диверсії. Цур, пек такому хлібу! Хай уже він буде для голодної селянської утроби, яка все перетрошить, поки сама себе не знищить. Разом з таким хлібом люди поїдають потроху м'ясо загиблих птахів і звірів, котів, собак та щурів. З'являються тривожні випадки людоїдства, поїдання матерями своїх дітей. Це чи не втішні картини з того «заможного» життя, яке ти так барвисто розписував і розмальовував на з'їзді. Щось схоже на те, що малював-казав та тільки адреси не вказав. А ми називаємо й точну адресу.

А ще хочемо сказати, що від таких утіх і принад життя в нас немало людей самі накладають на себе руки, чим псують священну природу та високе призначення людини. Є матері, які топлять у колодязях і в крижаних ополонках своїх дітей, немовлят, щоб не бачить, як вони будуть з голоду вмирати. Не одна мати пішла на бантину, щоб зберегти життя дитини. Хто від голоду й боязні смерті втрачає розум та божеволіє. Страшне горе ходить по нашій землі. Не те, що дивитися на ці муки, — уявляти їх страшно і моторошно. Й запитується: за що ж така кара? Може, це теж ради класової боротьби та диктатури пролетаріату? Так навіщо така боротьба й диктатура, коли вони для народу вже надто мудрі.

Крім фізичного голоду, коли гине людська плоть, не менш страшний також духовний голод, що б'є та руйнує наші серця й душі. Для наших людей громадський гурт — все одно, що військова казарма. Тут же треба працювати по команді від зорі до зорі (це вважається ознакою трудового героїства та ентузіазму). І не тільки працювати — по команді треба бігти на обід та на вечерю, бо не прибіжиш вчасно — не одержиш затирухи чи кандьору чесно. Робота не вовк — у ліс не втече, але за нею треба бігти, щоб на «чорну дошку» не забігти. Робота за нарядом, важка, непосильна, без передишок і вихідних. Навіть у святу неділю — й то треба лямку тягнути. А в релігійні свята — одні суботники та ударні роботи.

Не можемо ми не сказати і про те, що наші місцеві супостати й безбожники грубо насміхаються та глумляться над духовними святинями, ображають нашу гідність і священні почуття. Не питаючи згоди у людей, вони закрили церкву, познімали на ній дзвони, повикидали з неї ікони та втопили їх у відхожих місцях. І тепер ніде ні посвятити, ні причаститися, ні дитину перехрестити, ні панахиду по померлому справити. Антихристи не рахуються ні з честю, ні з совістю людей. Витравлюють, особливо з молоді, добрі й благородні почуття, прищеплюють неповагу до старших, до батька і матері. Та що тобі про це казати. Кажуть, ти головний атеїст і мусиш сам про все знати.

Коли подивишся на наше сьогоднішнє життя, мимоволі згадуються слова великого Кобзаря — Т. Г. Шевченка: «У тім хорошому селі: чор-

ніше чорної землі блукають люди; повсихали сади зелені, погнили біленькі хати, повалились, стави бур'яном поросли, село неначе погоріло, неначе люди подуріли...». Так це ж було за панщини, за кріпацтва. А тепер же ми будуємо нове суспільство — соціалізм та комунізм.

Який же може бути вихід?

Раніше відповіді на це запитання ми б шукали в небесних богів чи у земних оракулів. Але ті й інші зараз не в пошані. Тому дозволь висловити наші власні думки і міркування з приводу важкого кризового стану. Прийми їх, будь ласка, без насмішок та жартів, бо й наші селянські голови чогось варті. Повір, що ми, селяни, самі з вусами і бачим, куди та як треба йти, щоб з однієї важкої халепи вийти, а у другу, ще важчу, — не ввійти.

Видно, що твоя політика, Генеральний секретар, явно заводить наше суспільство в глухий кут. Вона не те що не спрацьовує, а й набива людям рубець, тому і лине у народі стогін та крик, бо уривається в нього терпець. Але з усяких тупиків є вихід, треба тільки не заважати, а давати йому повний хід. А коли й не один вихід, то може бути і цілих два, була б тільки здоровим розумом та добрим глуздом наповнена твоя хитромудра голова. Як нам здається, перший вихід — докорінно міняти політику чи, як ти мовиш, партійну політику й хибну тактику. Поліпшувати ставлення до селянина — годувальника всіх людей і простолюдина. Не відривати його від землі та господарства, а наближати до хлібного виробництва. Буде сильний і справний хазяїн на селі — буде порядок та хліб на нашій землі. Тільки робити це слід негайно, не втрачаючи й години, щоб не було ще більшого горя та журби. Загине селянин достоту, а з ним — і диктатура пролетаріату. Підірветься селянський організм, а з ним — і весь пролетарський соціалізм. Коли через свою впертість та принцип ти цього не можеш зробити, то тут є другий вихід — нічого на своєму місці сидьма й мертвим баластом сидіти. Звільняй це місце і швидше для тих, хто розумом та ділами кращий. Ми знаємо, що й це для тебе нелегко — так ти пробивався до цієї кар'єри ласо. Йти тобі у відставку — це значить втрачати великі привілеї та високу ставку. А кому це свище, коли своя сорочка ближче. Але третього виходу, повір, нема, інакше буде безпросвітна тьма. Розумієш: так треба, і це не просто веління неба. Така потреба часу й усього робітничо-селянського класу. Ти ж революціонер, то будь у своїй чесності прикладом. Служи народу по правді та по честі, тоді й заслужи належну шану і почесні. Тоді ж спасеш нашу спільну справу, яка вже і без того сильно постраждала. А не зробиш крок цей кращий, заведеш у глухий кут ще більший. І тоді не чекай пощади — це буде гірше всякої зради.

Допоможи, будь ласка, коли можеш, вірніше, коли хочеш. А не допоможеш, так тому й бути. Вважай, що ми тобі не писали та нічого в тебе не просили. Будемо, як кажуть, при своїх потребах й інтересах. Ти сам по собі, а ми самі по собі. Розійдемося, як у морі кораблі.

Голодні люди — нещасні та приречені люди. Щодня, щогодини ми знаходимося на хиткій лінії життя і смерті. До смерті навіть ближче, ніж до життя. Але ми не спішимо в петлю смерті, а скільки є сил боремося за життя. Так чи інакше смерті не минути, а життям треба дорожити. Віримо, що життя сильніше смерті.

Під кінець свого листа ми хочемо тобі сказати й у дещо більш ширшому, світовому плані. Хоч і перед загрозою смерті, але ми живемо болями та турботами не тільки нас самих, а й усього людства, бо знаємо, що трудящі світу теж вболівають і переживають за нас. Наш біль — це й їхній біль. Наше горе — їхнє горе. Але ми знаємо, що в світі є і ті, скажімо, фашистські буржуї та імперіалістична наволоч, які зловтішаються й раді нашому горю. Хіба це не може не турбувати і не хвилювати всіх нас. Не дай, боже, фашистська наволоч задумає напасти на нашу країну та ще у такий важкий час. Хто ж буде її захища-

ти? Радимо тобі добре розмислити над цим і теж зробити висновки. Чуєш, вождь, куди не кинь — скрізь клин, і треба швидше кінчати з голодом.

Ми намалювали тобі надто непривабну картину життя. Воно гірше ахового, справді, таке, що не позаздриш. Не думай, що ми щось перебільшили, швидше применшили. А не віриш — пришли своїх людей — хай перевірять. Жити нам, справді, дуже важко. Але бідні й голодні не плачуть, не розводять рюмси, бо знають, що плачем аніскільки не допоможеш, а ще більше розслабиш себе. Та і потім, як відомо, Москва сльозам не вірить.

Оце й є те головне та насущне, про що ми хотіли сказати в своєму гіркому листі.

Товариш Генеральний секретар! Поки ти при всіх регаліях, при владі й силі будь людяним та благородним у своїй високій ролі. Не будь деспотичним і жорстоким, непідступним та зверхнім самовпевненим і зарозумілим, підступним та мстивим, злим і капризним, а наберись хоч трохи терпіння й милосердя, поваги та шани до людей. Адже все це виходить з добрих ленінських ідей, про які ти любиш так часто говорити, але не любиш на ділі виконувати.

Не будь чинушою і бовдуром, а будь доброю й порядною людиною. Не замірайся на людей з кулаками, а йди до них з добрими намірами та думками.

На щирі й добрі слова нашого листа-звертання чекаємо від тебе високого зворотного послання.

З колгоспно-комуністичним привітом голодні та знедолені селяни з полтавського села Луценок, яке ще недавно було червоним, а тепер стає все більше чорним селом».

Після сходки пройшло тижнів три. Весна, яка за цей час набрала сили, не принесла якихось помітних змін. Навпаки, вона ще більше ускладнила й без того нужденне становище. Люди, які від голоду та відчаю накидалися на молоду зелень, вмирили ще масовіше. Кожного дня без всяких почестей відправлялися на той світ все нові й нові партії смертників.

Але думка про надісланий Сталіну лист не вмирала. Відповіді чекали з нетерпінням і тривогою. А її все не було й не було.

Проїшов ще тиждень. І ось в один з погожих весняних днів у нашу хату забіг захеканий виконавець Стецько і одразу прокричав: «Гнідко викликає Макара у сільраду. І негайно! Сказав, щоб на одній нозі...».

В селі всі знали, хто такий цей Андрій Гнідко. Це був один з трьох сільських партійців, голова сільради, жорстокий і нещадний. Зрозуміло, що такий терміновий виклик нічого хорошого не віщував.

Мати запропонувала мені хоч трішечки з'їсти чого-небудь. Але мені було не до того. Треба було поспішати. Коли я босоніж доплетався до сільради, на мене вже чекав Гнідко, який одразу потяг мене у приміщення. Сам, як хазяїн, поважно сів за стіл, а поруч з ним примостилася зовсім незнайома мені людина, нижче середнього зросту, з лисиною на голові. Одягнута вона була у «комісарську кожанку». Ця особа була при зброї. Потім я зрозумів, що це був оперуповноважений органів ДПУ, з самої Лохвиці.

Ця людина всім своїм виглядом наганяла страх. Уповноважений порпався у якихось своїх паперах. Розкрив червону теку і перегортав в ній одну сторінку за другою. Мені одразу ж кинулося у вічі, що у ній підшито наш лист... Так, це був він, бо я добре запам'ятав свій учнівський зошит, списаний від початку і до кінця...

«Так це ти той мудрий Макарій, що складав священні писання?» — протягнув перші слова уповноважений у насмішливому та грубуватому тоні. А далі промовив жорстко: «Так ось який орел, хотів виклювати

очі самому Сталіну!». Піднявши вгору теку, він продовжував: «Це твоя стряпня. За батька-шкідника мстиш, щеня... Ми покажемо тобі правду!». Я довго мовчав, а тут не втримався і, обороняючись, відповів: «Мій батько — чесна людина, і я теж...».

Уповноважений перекинувся поглядом з Гнідком і вичавив з себе нові образливі та лайливі слова на мою адресу. Потім, сильно грюкнувши кулаком об стіл, почав погрожувати: «Ти ж знаєш, чим це пахне... Та варто мені пальцем поворухнути, і тебе не буде... Ти ж зробив справжню контрреволюцію, диверсію. Ми подумаємо, що з тобою робити».

Я й далі мовчав, бо доводити свою правоту у даній ситуації було справою марною і небезпечною. А виправдовуватись,— значить, принижувати себе...

Після нетривалої паузи, дещо заспокоївшись, уповноважений почав говорити з Гнідком про сходку, називав її не інакше, як «змовою проти Радянської влади». Тут уже заговорив й Гнідко. Разом з опером вони почали мене допитувати, брутально лаючись. Оскільки я продовжував мовчати, то вони самі й відповідали на свої ж запитання. Згодом уповноважений кивнув у бік до двох міліціонерів, які стояли у мене за спиною: «Заберіть та відведіть його у холодну. На тиждень — не менше. Нехай посидить і подумає. Тоді він сам заговорить». І тут же розпорядився, щоб мене три рази в день «годували березовою кашею» та щоб йому щоденно доповідали про те, що я буду говорити.

Дійсно, в наступні дні по три рази на день мене ввели на допити і «годували березовою кашею», тобто клали голим на дерев'яну лаву і шмагали березовим пруттям. Били так, що під шкірою запікалася кров. Та це не допомогло, я продовжував мовчати. У найбільш важкі хвилини переді мною поставав образ рідного батька, про долю якого я тоді нічого не знав. По ночах я в думках розмовляв з ним, і це давало мені сили витримати знущання.

Через тиждень, як й обіцяв оперуповноважений, мене випустили. Вірніше — викинули, як непотрібну річ, з темного, мокрого й холодного підвалу. Кілька годин, розбитий, розчавлений, лежав я на вигоні під палючим сонцем у розірваній на плечах сорочці та кривавими слідами на тілі від побоїв. Довго не приходив до свідомості, а прийшовши — не міг сам піднятися на ноги. Привезли мене уже під вечір додому на тачці якись люди.

Після такого «хрещення», через кілька днів, до нас завітав і сам Гнідко. Він забрав усі чорновики, що залишилися у шухляді стола і, виходячи з хати, начебто по секрету, але грізно попередив: «Ви ж дивіться, ніяких більше зборищ. І нікому — ні слова. А то буде гірше». При цьому він показав батоном кудись на північ.

Ця історія лягла якимсь незнищеним тавром на все дальше моє життя. Весь час доводилось розплачуватися і за батька, і за себе. Мені часто нагадували про якусь «чорну провину», якої я насправді не мав і не відчував за собою.

А тепер кілька слів про те, яка ж доля спіткала учасників сходки. Значна частина з них померла від голоду. Серед них активні автори листа: Порфирій Здір, Макар Мірошниченко, Михайло Проваллюк, Андрій Палаженко, Кирило Митан, Хома Голомозий та інші. Багато хто загинув у різний час в застінках ДПУ та в дальніх північних і сибірських краях, на засланні. Людей забирали з села аж до початку війни. Одні з них повернулися, а інші — потрапили до числа тих, хто «безвісти пропав». Значна частина загинула на фронті, у партизанських загонах, під час окупації. Як герої віддали своє життя за Батьківщину Олександр Писаренко, Михайло Надежденко та інші. І все ж кілька учасників тодішньої сходки пережили не тільки голод, репресії та війну, а й самого Сталіна.

В п'ятдесяті роки мені вдалося зібрати значний матеріал, який більш-менш точно відтворював голодну драму та подробиці написання нашого листа. Тоді ж я й почав готувати цей матеріал до друку. Але період хрущовської «відлиги» тривав недовго, і свої плани я не міг здійснити. Так і пролежав цей матеріал до наших днів.

Одержано 15.08.90.

В воспоминаниях очевидца голода начала 30-х годов рассказывается о реальном факте написания крестьянами села Луценок Полтавской области письма-протеста на имя Сталина и об обстоятельствах, при которых это происходило. Приводится текст этого письма.

Шановні товариші!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздрук» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 24 крб., на півріччя 12 крб., на квартал — 6 крб.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Орест Субтельний (Торонто, Канада)

Україна. Історія *

У другій частині розділу 19-го праці О. Субтельного йдеться про історію проголошення в листопаді 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки та її об'єднання в січні 1919 р. з УНР; дипломатичну діяльність уряду ЗУНР, який добивався міжнародного визнання, зокрема на Паризькій мирній конференції; перипетії польсько-української війни та перехід після поразки в ній Української Галицької армії на територію Східної України. Характеризується також позиція представників білогвардійського табору в українському питанні, зміни в підходах більшовиків до своєї політики на Україні та розповідається про їх остаточну перемогу.

РОЗДІЛ 19

(Продовження)

Боротьба на Заході

Зазнавши в жовтні 1918 р., через 20 місяців після краху Російської імперії, нищівної поразки у війні, Австро-Угорська імперія почала розвалюватися. Та ще до того, як Габсбурги визнали цей факт, підлеглі їм народи, і серед них — західні українці, вже були готові до того, щоб створити свої власні, незалежні національні держави. Оскільки західні українці намагалися побудувати свою державу в Східній Галичині на руїнах імперії, що впала, і зустрічали при цьому жорстоку протидію, вони опинилися в ситуації, подібній до тієї, у якій перебували і їхні соратники на сході. Проте майже у всіх інших аспектах їхні державотворчі спроби дуже відрізнялися від зусиль східних українців.

Як і можна було чекати, поляки також заявили про свої права на Східну Галичину. Те, що сталося в результаті цього, являло собою зіткнення двох націй навколо певної території, а не було, як на сході, складною боротьбою між різними урядами, партіями й ідеологіями «за серця та уми людей». Можливо, через те, що австрійський конституціоналізм навчив поляків і західних українців поважати уряд і брати участь у його роботі, крах імперії не спричинився до соціально-економічного перевороту, хаосу, анархії та жорстокості, які мали місце на сході. Напрями дій українців і поляків у Східній Галичині були чітко визначені: втілення в життя національних цілей мало першочерговий характер, а розгляд соціально-економічних проблем відкладався на майбутнє. Польсько-український конфлікт був жорстоким, але таким, що не вийшов за прийняті рамки: у ньому здебільшого брали участь регулярні війська, які воювали в межах утворених фронтів і завдавали порівняно невеликих збитків цивільному населенню. По суті, це була перевірка сил 3,5-мільйонного населення українців Східної Галичини і 18-мільйонного населення поляків, що одночасно воювали проти чехів, німців і литовців, які також не бажали бути включеними до Польської держави.

Коли стало очевидним, що Австрія на порозі краху, парламентарі, керівники партій і церковні ієрархи Східної Галичини та Буковини

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4, 6.

створили Українську Національну Раду, яка повинна була діяти як представницький український орган. Вони також оголосили про свій намір об'єднати всі західноукраїнські землі в одну територіально-державну цілісність, яка б певний час не мала чітко визначених відносин з тим, що залишилося від імперії Габсбургів. Тим часом поляки також приготувалися захопити Львів і Східну Галичину. Група молодих українських офіцерів на чолі з капітаном січових стрільців Вітовським, розчарувавшись повільними і суто законними діями Національної Ради, взяла справу в свої руки. У ніч на 31 жовтня вони спішно зібрали українських солдатів австрійських частин зі Львова та його передмість і захопили владу в місті. 1-го листопада його мешканці, прокинувшись, побачили, що на міській ратуші майорять українські прапори, що всі головні установи перебувають у руках українців, а плакати скрізь сповідають їх про те, що вони віднині — громадяни Української держави. Такі ж події відбулися і в інших місцях Східної Галичини.

Українське населення з ентузіазмом вітало події 1-го листопада. Євреї або визнали український суверенітет, або залишилися на нейтральних позиціях. Поляки ж, тільки-но опам'ятавшись від цього удару, відразу ж розгорнули активний опір, і між українськими збройними формуваннями та польською військовою організацією спалахнули жорстокі вуличні бої. На північно-західному напрямку, саме на кордоні між Східною Галичиною і Польщею, поляки захопили залізничний вузол Перемишль. На Буковині румунська армія захопила більшу частину її території, тимчасом як угорці зберегли свою владу в Закарпатті. Все ж значна частина Східної Галичини залишилася в руках українців, і вони продовжували роботу над створенням власної держави. 9 листопада, після того, як усі українські партії погодилися співробітничати в справі утворення уряду, було призначено тимчасову раду міністрів, або Генеральний Секретаріат, який очолив досвідчений парламентарій Кость Левицький. Через чотири дні нова держава була офіційно проголошена як Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).

Нищівного удару по щойно створеній державі було завдано 22 листопада 1918 р., коли 1400 українських солдатів — переважно молодих селянських хлопців, що погано орієнтувалися в місті з 200-тисячним населенням, не змогли підкріплення, і змушені були залишити Львів. У січні 1919 р. столицею уряду став Станіслав. Саме тут були зроблені перші реальні спроби створити дієздатний уряд і боездатну армію.

Більшу частину свого восьмимісячного перебування при владі ЗУНР правила 4-мільйонним населенням, близько 3 мільйонів якого становили українці. Вона оперативно замінила тимчасові органи влади повноправним урядовим апаратом. 22—26 листопада на територіях, що перебували під контролем українців, відбулися вибори до Української Народної Ради, яка налічувала 150 депутатських місць і повинна була діяти як представницький і законодавчий орган. За соціальним складом більшість делегатів належала до середніх селян, а меншість — в основному до духівництва та інтелігенції. З погляду ідеологічних позицій майже всі вони, навіть соціалісти, дотримувалися національно-ліберальної орієнтації. В етнічному відношенні Рада була майже повністю українською, бо поляки бойкотували вибори, а євреї та німці вирішили за краще не брати в них участі, щоб не бути втягнутими в українсько-польський конфлікт. Голова Ради Євген Петрушевич (юрист і колишній депутат Віденського парламенту) автоматично став президентом республіки.

На відміну від своїх східноукраїнських колег уряд ЗУНР незабаром запровадив місцеву адміністрацію. Останню було створено за старим австрійським зразком (галичани не вдалися до радикальних експериментів, які на сході були звичайною справою), а до її складу

входили українці і, дуже часто, професіонали польського походження. Західноукраїнська держава, хоч вона й була втягнута у жорстоку війну, змогла підтримувати стабільність і порядок на своїй території. І справді, надзвичайно швидке й ефективне запровадження адміністративного апарату було подвигом, який мало хто із східноєвропейських держав, не кажучи вже про уряди Східної України, міг повторити. Значною мірою це було наслідком лояльного ставлення галичан до суспільної організації, виховане в них у передвоєнні десятиліття.

Серед важливих законодавчих актів Національної Ради слід відзначити гарантованість усіх виборчих прав кожному громадянину держави та широкі гарантії забезпечення прав національних меншостей, включаючи їх право на одержання 30% депутатських мандатів у майбутньому парламенті. Ці кроки схвально зустрівало єврейське населення: переживши триденний погром, влаштований у Львові поляками після повторного захоплення міста, євреї виявили схильність до союзу з українцями. І справді, в західноукраїнській армії було створено всеєврейський військовий підрозділ. Уряд зовсім не приховував своїх намірів щодо шляхів розв'язання надзвичайно важливого аграрного питання: всі великі приватні земельні володіння, більшість яких належала полякам, підлягала експропріації та розподілу серед мало-земельних і безземельних селян. З самого початку стало зрозумілим, що ЗУНР об'єднається зі Східноукраїнською державою. 22 січня 1919 р. в Києві було проголошено акт об'єднання, який гарантував ЗУНР цілковиту автономію.

Можливо, найбільш вражаючим досягненням західноукраїнського уряду стало створення Української Галицької армії. На разючу відміну від східних українців, галичани швидко погодилися з необхідністю створення сильного, боєздатного регулярного війська. Більшість українців, які служили в австрійській армії, перебувала на італійському фронті і на той час ще не повернулася додому, що зумовило брак досвідчених солдатів. Однак загальна мобілізація дала оптимальні результати, і на початок весни армія налічувала понад 100 000 чол., з яких 40 000 були готові негайно виступити на фронт. Великі проблеми, проте, виникли з офіцерськими кадрами та військовим спорядженням. З причин соціального та економічного порядку частка офіцерів-українців була в австрійській армії непропорційно малою. Їх налічувалося лише 2 на кожну 1000 офіцерів. Для прикладу зазначимо, що кількість офіцерів-поляків становила 27 на 1000. Більше того, майже всі офіцери-українці належали до молодшого офіцерського складу. З цієї причини уряд ЗУНР звернувся до таких східних українців, як генерал Михайло Омелянович-Павленко, та кількох інших вищих офіцерів колишньої російської армії з пропозицією зайняти в галицьких збройних силах посади командуючого та працівників генерального штабу. Багато німецьких і австрійських офіцерів, які в той час не мали роботи, також були використані для заповнення вакансій. Проте більшість офіцерів були галичанами, і слід підкреслити, що в часи хаосу й соціальної напруженості між ними та їхніми солдатами існували незвичайно товариські стосунки — можливо, тому, що і офіцери, і солдати або були селянами, або нещодавно вийшли з цього класу. Військове спорядження діставали головним чином на австрійських складах або шляхом роззброєння сотень тисяч німецьких та австрійських військ з колишньої окупаційної армії на Україні, які масами рухалися додому через Галичину.

Польсько-українська війна

Цей конфлікт можна поділити на три періоди. Під час першого з них, який закінчився в лютому 1919 р., він, по суті, являв собою боротьбу між українською більшістю та польською меншістю у Східній Гали-

чині. Завдяки швидко й ефективно проведеній мобілізації українці здобули велику чисельну перевагу і примусили поляків зайняти оборону. Проте вміле керівництво, ефективна тактика і натхненна боротьба дала полякам можливість відбити повільні й незграбні атаки, підготовлені українським командуванням. У ході другого періоду, який зайняв березень, квітень і травень, війна переросла в конфлікт між українцями Галичини і безпосередньо збройними силами Польщі. Завдяки тому, що з Центральної Польщі у Східну Галичину були кинуті військові підкріплення, поляки здобули тут рішучу чисельну перевагу. Вирішальною подією тоді стало відрядження проти українців армії генерала Йозефа Галлера. Створена у Франції з військовополонених, вона налічувала 60 000 чол., була чудово споряджена і здебільшого перебувала під командою французьких офіцерів. Незважаючи на те, що Антанта відрядила її в Польщу для боротьби з більшовиками, поляки обрали для цієї армії інший маршрут — проти українців, твердячи, що всі українці і є більшовики або щось подібне до цього. Протягом квітня і травня поляки прорвали оточення української армії навколо Львова й відкинули деморалізовану Галицьку армію до річки Збруч.

Несподіваний контрнатуп українців, розпочатий 8 червня новим командуючим, генералом Олександром Грековим, означував собою заключний період війни. Неподалік від містечка Чортків галичани зібрали свої останні фізичні, матеріальні та духовні сили і пішли у наступ на впевнені й численні сили поляків. У ході цього наступу українські війська майже досягли Львова, однак змушені були припинити своє даліше просування — не стільки через підкріплення, які надійшли до поляків, скільки через брак у себе боеприпасів і амуніції. Маючи лише по 5—10 патронів на кожного солдата, при тому, що жодна країна не хотіла подати їм допомогу в спорядженні, війська Грекова змушені були відступити. Так закінчилася зоряна година Галицької армії. На початок липня поляки знову захопили більшість території Східної Галичини, і західноукраїнську армію було ще раз притиснуто до Збруча.

В цій катастрофічній ситуації цивільне керівництво (9 червня президента Петрушевича було одноставно призначено диктатором для того, щоб зробити уряд більш дієздатним) висловилося за те, щоб погодитися на власне інтернування в Румунії. Однак армія наполягала на продовженні боротьби за Українську державу шляхом переходу на територію Східної України і з'єднання з Петлюрою, який воював проти більшовиків. 16 липня 1919 р. Галицька армія і тисячі цивільних громадян Західної України, обстрілювані ззаду польською артилерією, перейшли через Збруч на територію Східної України. Воєнна боротьба за Східну Галичину, яка коштувала життя 15 000 українців і 10 000 поляків, закінчилася.

Дипломатична діяльність ЗУНР

Під час цього воєнного конфлікту і навіть після того, як він закінчився, уряд Західної України покладав надії на міжнародне визнання своєї справи. Його оптимізм ґрунтувався на тому, що переможні країни Антанти прийняли славнозвісні «чотири пункти» президента Вільсона, один з яких гарантував право всіх націй на самовизначення. Та коли політичні принципи Антанти вимагали підтримки лінії українців, то політичні інтереси її провідного члена — Франції — диктували необхідність підтримувати поляків. Намагаючись запобігти відродженню сильної Німеччини, французи сподівалися завадити цьому шляхом створення на східному кордоні Німеччини могутньої Польської держави. А коли б ця могутня Польща зажадала приєднати до себе Східну Галичину, Антанта б не заперечувала проти цього.

Хоч на Паризьку мирну конференцію, яка зібралася в січні 1919 р., щоб перекроїти політичну карту Європи, східні й західні українці надіслали об'єднану делегацію, останні, відстоюючи свої цілі, фактично діяли окремо. Вони добивалися визнання своєї держави та допомоги з боку Антанти у справі укладення угоди з поляками. Проте обидві українські делегації не знали на Паризькій конференції великого співчуття. Тільки Англія, яка сприймала плани Франції щодо Польщі без ентузіазму і, до того ж, була зацікавлена в галицькій нафті, протягом короткого часу підтримувала українців. Та коли її уряд, очолюваний Ллойд Джорджем, зазнав поразки на виборах, ця підтримка зникла. Тим часом поляки, які досягли блискучих успіхів у розвитку відносин із західними державами завдяки діяльності свого агресивно націоналістичного (і антиукраїнського) керівника Романа Дмовського, робили все можливе, щоб дискредитувати українців.

Поляки твердили, що українці надто відстали, щоб управляти собою, що їхня національність була німецькою «вігадкою» і що вони виявляють схильність до більшовизму. Оскільки європейці майже нічого не знали про Україну та українців, польська пропаганда мала успіх. Тому не було несподіванкою, що 25 червня 1919 р. рада послів Антанти визнала право Польщі на зайняття всієї Східної Галичини «з метою захисту цивільного населення від небезпечної загрози з боку більшовицьких банд»¹. Рада, однак, тоді ще не погодилася на входження Східної Галичини до складу Польщі. Вона дозволила полякам здійснювати тимчасовий контроль над цією територією за умови, що вони поважатимуть права їх мешканців і нададуть їм певну автономію. Остаточна доля Східної Галичини мала вирішуватися пізніше.

З точки зору історичної перспективи неможливість досягнення західними українцями своєї мети не викликала подиву. У Східній Галичині, де українці були найкраще організовані й найбільш національно свідомі, проблема полягала головним чином у кількісному аспекті: 3,5 млн. українців-галичан просто не могли встояти перед поляками, які мали семиразову чисельну перевагу і були більш розвинутими в політичному та соціально-економічному відношеннях. Розпочинаючи боротьбу, галичани розраховували на допомогу з двох джерел: Східна Україна мала надати їм військову та матеріальну підтримку, що звела б нанівець перевагу поляків; від Антанти ж, яка гучно проголосила свою прихильність до принципу самовизначення, принаймні можна було чекати визнання українських цілей.

Однак сталося так, що Захід віддав перевагу не власним принципам, а Польщі, а східні українці не змогли захистити навіть свою державу, не кажучи вже про те, щоб допомогти в цій справі галичанам. Як наслідок українці Галичини, чітко продемонструвавши здатність створити власну владу, не зуміли утвердити своєї державності з причин, які від них не залежали. Це не означає, що самі вони були безгрішними: мляве керівництво, відставання в розробці стратегічних планів і запізнілі контакти із Заходом, безперечно, ослабили їхні сили. Проте не викликає сумніву, що коли б не величезна кількісна перевага поляків, Західноукраїнська Народна Республіка зайняла б своє місце в низці інших нових національних держав Східної Європи.

Розв'язка

Відступ галичан на територію Східної України та їх з'єднання з військами Директорії були важливим моментом в історії українського національного руху. Вперше західні і східні українські націоналісти, які віками підкреслювали братерство своїх зв'язків, з'єдналися в масовому масштабі. Тепер, коли українська революція вступила у свій заключний

¹ Лозинський М. Галичина у рр. 1918—1920.— Відень, 1922.— С. 144.

період, вони дістали змогу перевірити, наскільки успішним буде їхнє співробітництво.

Незважаючи на всю небезпечність становища, в якому вони опинилися на маленькій смузі підконтрольної їм Подільської території, ще жевріла надія на те, що ці два уряди і ці дві армії, які перебували під сильним тиском, зіллються в одну дієздатну воєнну силу. У військовому відношенні ніколи до того українці не були сильнішими. Галицька армія налічувала близько 50 000 чол. Серед усіх українських, більшовицьких і білогвардійських армій, які воювали на Україні, це, можливо, була найбільш дисциплінована і боєздатна армія. Значно посилилася внаслідок нещодавньої реорганізації та переходу до її лав кількох високообдарованих командирів і 35-тисячна армія Директорії. Крім того, з нею координували свої дії близько 15 000 повстанців на чолі з такими отаманами, як Зелений і Ангел. Таким чином, армія українців налічувала близько 100 000 чол., що мали бойовий досвід. Це робило їх суперником, з яким мусили рахуватися. Приплив національно свідомих службовців з Галичини позитивно позначився й на роботі адміністративного апарату Директорії. Уперше на території, що знаходилася під її контролем, виникла деяка подоба порядку, закону і стабільності. Це підвищення рівня дієздатності Директорії в адміністративних справах, а також зростаюче розчарування селянства у більшовиках привело до того, що її спроби провести мобілізації на Правобережжі знаходили дедалі прихильніший відгук у населення. Однак брак зброї та провіанту примусив Петлюру відправити багатьох новобранців додому. В цей багатообіцяючий період боротьби, що її вели українці, потрібно було забезпечити дві умови для того, аби вони могли скористатися можливостями, які вимальовувалися перед ними, — встановити рівні робочі стосунки між двома урядами і переконати Антанту надати їм військове спорядження.

Однак швидко стало очевидним, що розбіжності між цими двома українськими урядами були сильнішими від можливостей покласти їм край. По-перше, відносини між петлюрівською Директорією і диктатурою Петрушевича були дуже двоїсті. Теоретично Директорія вважалася всеукраїнським урядом і тому претендувала на вищу владу; на практиці ж, однак, саме західноукраїнський уряд мав сильнішу армію, дієздатніший адміністративний апарат і тому не бажав приймати той політичний курс, з яким не погоджувався. По-друге, між двома урядами існували ідеологічні розходження. Директорія майже повністю складалася з представників лівих партій, тимчасом як західноукраїнський уряд користувався підтримкою ліберальних партій з яскраво вираженою консервативною орієнтацією. Тому східні українці звинувачували галичан у «реакційності», на що останні відповіли подібним «компліментом», назвавши перших «майже більшовиками». Відзначаючись високим рівнем організації і національної свідомості, галичани з презирством ставилися до організаційної аморфності, схильності до стихійних дій і суспільного радикалізму східних українців. Ті ж, у свою чергу, вважали галичан провінціалами, бюрократами, нездатними збагнути більш широкий контекст воєнних подій на Україні. Зрештою, стало очевидним, що великі культурні, психологічні й політичні розбіжності між західними і східними українцями, які визрівали протягом століть їх життя в дуже різних умовах, вийшли на передній план.

Ці розбіжності далися взнаки й під час об'єднаного наступу проти більшовиків, який розпочався у серпні 1919 р. Початок його був успішним, і, незважаючи на впертий опір, на кінець місяця українці захопили більшу частину Правобережжя. Проте головною причиною відступу більшовиків був наступ не українців, а білих. Із Сибіру Москві загрожували війська адмірала Олександра Колчака; на Балтиці генерал Микола Юденич готував наступ на Петроград; а найбільшу загрозу становив наступ з Дону армій Денікіна. Наприкінці

літа 1919 р. здавалося, що крах більшовицького режиму неминучий.

30 серпня галицькі частини зайняли Київ, незадовго до того залишений більшовиками, і Директорія вже приготувалася, щоб триумфально увійти в місто наступного дня. Однак пізніше, того ж таки 30 серпня, передові частини денікінської армії також увійшли до міста і зіткнулися там з галичанами. Не знаючи, як реагувати на появу білогвардійців (західноукраїнський уряд часто заявляв про те, що в нього немає непорозумінь з Денікіним), галичани відступили. Це спричинилося до великого невдоволення Петлюри і східних українців, які горіли бажанням взяти Київ з політичних і символічних міркувань. Через кілька днів, коли Петлюра, нарешті, переконав галичан вступити в бій з білогвардійцями, захоплювати місто ще раз було вже надто пізно, і українські армії, звинувачуючи одна одну, відійшли в західному напрямку, будучи втягнутими у небажаний воєнний конфлікт з білими. Фактично це означало кінець боротьби за українську державність. Те, що сталося потім, являло собою запаморочливий і трагічний епілог.

Білі

Очоловані реакційними генералами, які ставили своєю метою відновлення старого суспільного ладу і «єдиної, неділимої Росії», білогвардійці ставилися до «авантюриста-соціаліста» Петлюри та східноукраїнських «зрадників — сепаратистів» з таким самим презирством, як і до більшовиків. (Вони, однак, не мали нічого проти галичан, яких вважали за іноземців). Позицію білих в українському питанні відверто висловив Василь Шульгін — їхній провідний пропагандист, коли денікінці захопили Київ: «Південно-західний район (Шульгін відмовився вживати навіть саму назву «Україна») російський, російський, російський... Ми не віддамо його ні українським зрадникам, ні єврейським катам» (натяк на те, що у більшовицькій ЧК, або таємній поліції, працювало багато євреїв)².

Оскільки подібні настрої переважали серед білих, не дивно, що надто самовпевнений Денікін відмовився навіть розглядати пропозиції Петлюри про спільну боротьбу проти більшовиків. Це було однією з найгрубіших його помилок, внаслідок якої Денікін втратив можливість заручитися підтримкою великої української армії. А наказавши своїм військам розгорнути наступ проти українців, він створив ситуацію, що тільки лила воду на млин більшовиків. Така самовбивча негнучкість, яка ще яскравіше виявилася в реакційній соціаліній політиці білогвардійців, значною мірою сприяла поразці Денікіна восени 1919 р. Ще один засіб, за допомогою якого білогвардійці підірвали сили Директорії, полягав у тому, що вони переконали своїх покровителів з Антанти відхилити просьбу українців про визнання їхньої держави на Паризькій мирній конференції і, що було ще важливішим, відмовити їм у будь-якій матеріальній підтримці.

На осінь 1919 р. на Україні склалася справді трагічна ситуація. Білі атакували українців з одного боку, більшовики збиралися завдати по них удару — з другого, а в самому їхньому тилу перебували агресивні поляки та вороже настроєні румуни. Цей «периметр смерті», невпинно звужуючись, став нестерпним, коли в жовтні у виснаженій, позбавленій припасів і даху над головою українській армії, що страждала від недоїдання, поширилася епідемія тифу. За кілька тижнів переважна її більшість являла собою мертвих, конаючих і хворих людей. Саме тоді колись слава Галицька армія розвалилася. На кінець жовтня у неї під багнетом налічувалося тільки 4000 боездатних солдатів. У Петлюри їх залишилося тільки 200. Ті, хто вижив, рятувалися, як могли.

² Kenez P. Civil War in South Russia. 1917—1920.— Berkeley, 1977.— P. 173.

6 листопада 1919 р. командуючий Галицькою армією генерал Мирон Тарнавський віддав підпорядкованих йому людей у розпорядження білогвардійського командування з умовою, що вони не будуть воювати проти інших українців і що їм буде надана можливість опра-витись. Тим часом Петрушевич і його колеги поїхали до Відня, де утворили уряд у вигнанні. З свого боку, Петлюра та уряд Директорії шукали порятунку в Польщі, а його війська реорганізували себе в партизанські частини, які діяли у більшовиків. Таким чином, у фінальній частині гнітючої драми рештки двох українських урядів і двох армій опинилися в таборах своїх колишніх ворогів.

Союз Петлюри з Польщею

Поразка українців у боротьбі за незалежність, що затягнулася, мала, однак, своє продовження. 21 квітня 1920 р. Петлюра, відмовився від своїх претензій на Східну Галичину (крок, який викликав велике обурення в українців Галичини), уклав з поляками угоду про спільний наступ проти більшовиків на Україні. Мотивом, що спонукав поляків укласти цю несподівану угоду, було їхнє бажання створити між Польщею і Росією Східноукраїнську буферну державу. Вони сподівалися, що, як тільки створена заново армія Петлюри з'явиться на Україні, його наступ буде підтримано антибільшовицьки настроєним земельним селянством. Як і раніше, спочатку справи пішли добре, і до 6 травня об'єднані армії, які налічували 65 000 поляків і 15 000 українців, захопили Київ.

Однак розрахунок на велику підтримку петлюрівців селянством не виправдався. Очевидно, особиста популярність Петлюри не була такою сильною, щоб переважити традиційно негативне ставлення багатьох селян до його польських «поміщицьких» союзників. На початку червня більшовики почали контрнаступ, який урешті-решт привів до радянсько-польських мирних переговорів і до розриву польсько-петлюрівського союзу. Східноукраїнська армія, сили якої зросли до 35 000 чол., одна продовжувала боротьбу з більшовиками аж до 20 листопада 1920 р., коли її примусили залишити невелику смугу території на Волині й погодитися на інтернування у Польщі. За винятком кількох невдалих партизанських операцій, які відбулися на території Радянської України наступного року, війна за незалежність України остаточно закінчилася.

Перемога більшовиків

Зазнавши наприкінці літа 1919 р. другої поразки на Україні, більшовики піддали переоцінці свою попередню політику. Керовані Юрієм Лапчинським українці у складі партії різко критично ставилися до схильності своїх колег ігнорувати місцеві українські особливості. Вони твердили, що «Україна не може приймати готовими ті форми життя, які склалися в Росії під час півторарічного існування Радянської держави»³. Не тільки рядові більшовики, а й партійні керівники, скріпивши серце, погодилися з тим, що вони самі значною мірою відштовхнули від себе селянство реквізиціями зерна та значно недооцінили силу націоналізму під час своїх попередніх кампаній на Україні. Ленін також відігравав помітну роль у цій самокритиці, твердячи, що «ігнорувати значення національного питання на Україні, — чим дуже часто грішать великороси (і, мабуть, не набагато менш часто, ніж великороси, грішать цим євреї), — значить робити глибоку і небезпечну помилку... Ми повинні ...особливо енергійно боротися проти залиш-

³ Bogys G. The Sovietization of Ukraine, 1917—1923. — Edmonton, 1980. — P. 249—250.

ків (іноді несвідомих) великоруського імперіалізму і шовінізму у «російських» комуністів...»⁴.

Ленін, однак, радив не піддаватися на вимоги українців про незалежність (ні на вимогу незалежної державності, якої хотіли націоналісти, ні на вимогу організаційної незалежності, якої бажало багатьох українських більшовиків), а додати Радянській владі в цій країні більш українського «кольору». З цієї причини утворення 22 грудня 1919 р. третього Радянського уряду України супроводжувалося патріотичною риторикою про те, що «вільна і незалежна Українська Соціалістична Радянська Республіка знову постане з мертвих»⁵. В іншому маніфесті проголошувалося, що однією з головних цілей Комуністичної партії України є «захист незалежності й цілісності Української Радянської Соціалістичної Республіки»⁶. Кілька більшовиків-українців отримали високі (але не головні) посади в уряді. Партійним функціонерам було направлено інструкції вживати українську мову, де тільки можливо, і виявляти повагу до української культури.

Щоб заспокоїти українське селянство, більшовики припинили колективізацію земельних володінь — політику, яка на Україні зустріла набагато сильніший опір, ніж у Росії. Хоч експропріація зерна й продовжувалася, більшовики тепер твердили, що воно збирається не для Росії, а для Української Радянської армії. Більшовики почали більше уваги, ніж раніше, приділяти тактиці, що вела до посилення розбрату між багатим, середнім і бідним селянством. Розуміючи, що всі спроби повернути на свій бік близько 500 000 куркулів приречені на провал, вони сконцентрували зусилля на завоюванні середніх селян, яких всіляко запевняли, що їхні земельні ділянки будуть збережені за ними. Партія також розширила масштаби своєї старої політики, яка полягала у створенні комітетів бідніших селян (комнезамів) з метою нейтралізації впливу куркулів на селі.

Незважаючи на все це, саме військова сила Радянської Росії забезпечила, як і раніше, остаточну перемогу більшовицької влади на Україні. На осінь 1919 р. в Червоній Армії перебувало 1,5 млн. чол.; навесні 1920 р. вона налічувала близько 3,5 млн. солдатів, що діяли під командою близько 50 000 колишніх царських офіцерів, яких більшовики силою примусили служити. Таким чином, коли на початку грудня 1919 р. більшовики у повній силі повернулися на Україну, їхня перемога над своїми противниками була практично забезпечена. Проте навіть тоді, коли останні українські та білогвардійські армії були вигнані з України в листопаді 1920 р., контроль більшовиків над українським селом був далеко не надійним. Велика кількість селян, особливо куркулів, залишалася вельми ворожою щодо комунізму і продовжувала вперту, але стихійну партизанську боротьбу проти більшовиків.

Антибільшовицькі повстанці, які утворили понад 100 великих загонів, налічували близько 40 000 чол. На півдні славнозвісний Махно, користуючись широкою підтримкою, протримався аж до серпня 1921 р. В Київській губернії деякі петлюрівські отамани, як, наприклад, Юрій Тютюнник, вели за собою великі, добре озброєні загоны, де налічувалося 1000—2000 чол., підтримували регулярні зв'язки з українським урядом у вигнанні, який перебував у Польщі. Тільки кинувши в бій понад 50 000 чол., переважно чекістів, більшовикам вдалося наприкінці 1921 р. зламати хребет повстанського руху. І лише тоді вони дістали право сказати, що не тільки завоювали Україну, а й повністю оволоділи нею.

⁴ Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 18.

⁵ Bogys G. Op. cit.— P. 256.

⁶ Ibid.— P. 257.

* * *

Постає питання: чому ж сталося так, що в той час, коли зазнали краху імперії і майже всі народи Східної Європи, серед них і такі невеликі, підлеглі царизмові нації, як фінни, естонці, литовці й латиші, завоювали незалежність, 30 мільйонів українців не отримали її? Це питання здається ще доречнішим тому, що українці, мабуть, боролися за свою незалежність довше і поклали на олтар цієї боротьби більше людських життів, ніж будь-яка інша східноєвропейська нація.

Розглядаючи ті загальні причини, що зумовили поразку українців, необхідно бачити різницю між внутрішніми й зовнішніми факторами, а також між ситуаціями, в яких опинилися західні та східні українці. Щодо внутрішніх факторів, то тут основне для українців, насамперед східних, полягало в тому (коли ще раз назвати вирішальний фактор), що вони змушені були розпочати процес побудови своєї держави ще до того, як завершився процес складання їхньої нації. Затримка й пасивність процесу створення власної держави зумовлювалися тим, що царизм придушував соціальну базу цього будівництва, яка, до того ж, була слабкою. З усіх соціальних верств і класів на Україні найпомітнішу роль у національному русі і в боротьбі за утворення держави відігравала інтелігенція. Проте вона становила тільки 2—3% населення, і лише невелика її частина була втягнута в боротьбу за українську справу. Багато цих інтелігентів інтегрувалося в культуру російську так само сильно, як і українську, і для них було психологічно важко різко обірвати свої зв'язки з Росією. Цим пояснюються їхні хитання в питанні про незалежність та підтримка ними автономії і федералізму. Зрештою, навіть у період революції та громадянської війни багато представників української інтелігенції не мали чіткого уявлення про те, яка мета була важливішою: соціальні перетворення чи національне визволення. В результаті на Східній Україні революція надала ідеалістично настроєним, патріотично мислячим, але недосвідченим інтелігентам відповідні пости в керівництві і примусила їх діяти ще до того, як ці люди самі для себе з'ясували, чого вони хочуть і якими шляхами цього можна досягти.

Діставши право на керівництво боротьбою за незалежність українська інтелігенція розраховувала на підтримку селянства. Однак це велике джерело сил, які мали потенційну можливість надати їй підтримку, не виправдало покладених на нього сподівань. Неосвічений, патріархальний і політично незрілий селянин знав, проти кого він, але не знав, за кого. Він розумів, що є трудівником, якого експлуатують. Цим пояснюється швидке сприйняття ним більшовицької пропаганди. Проте йому було важко збагнути складну ідею національної державності; і лише наприкінці громадянської війни багато представників тієї частини селянства, яка мала вищий рівень освіти, почали явно підтримувати національне самоврядування. Однак на той час найбільш слушні можливості для досягнення незалежності уже відійшли в минуле.

Навіть тоді, коли селянство виявляло бажання підтримати справу незалежності, надання цій підтримці певних організаційних форм виявилось надзвичайно складним завданням. На відміну від невеликих, але компактних груп робітників, сконцентрованих у кількох найбільших містах, і тому доступних для більшовиків, селянство було розкидане по тисячах сіл. Перекопати їх у необхідності співробітництва виявилось такою проблемою, яку недосвідчена інтелігенція не могла розв'язати. Якщо підтримка українських націоналістів у середовищі інтелігенції та селянства була проблематичною, то брак підтримки їх у містах (це стосується й Галичини) мав вирішальне значення. Не маючи змоги розраховувати на робітників, міська буржуазія, управління, офіцери, технічний персонал, українські армії нашоухувалися на

великі труднощі у справі утримання за собою міст, які були центрами зв'язку, транспорту й управління. Таким чином, соціальна слабкість українського руху в 1917—1920 рр. стала у стратегічному плані його вузьким місцем, що мало значний вплив на результати боротьби.

Внутрішня слабкість українського націоналізму була очевидною, проте вирішальну роль у його поразці все ж відіграли зовнішні фактори. У випадку з українцями-галичанами, чий національний рух був таким же сильним, як і національні рухи в інших східноєвропейських країнах, які добилися незалежності, зрозуміло, що не внутрішня слабкість, а величезна сила поляків стала головною причиною його розгрому. У випадку із Східною Україною висновок аналогічний: саме більшовицька Росія, а не слабосилі українські більшовики, не дала українцям змоги добитися незалежності. Наприкінці 1920 р. командуючий Червоною Армією Лев Троцький відверто заявив, що «Радянська влада трималася на Україні до сьогоднішнього дня (і трималася не досить добре) головним чином завдяки московській владі, великоруським комуністам і російській Червоній Армії»⁷.

Успіхи партії Леніна стали не тільки результатом того, що в неї було блискуче керівництво і міцна організація, а й того, що вона мала у своєму розпорядженні великі фінансові, адміністративні, промислові і людські ресурси Росії. Більшовики могли також розраховувати на підтримку російських та зрусифікованих робітників у містах України, що давало їм можливість мобілізувати своїх прибічників тоді і там, коли і де це було найбільш потрібно. А східні українці мали й ще одного сильного ворога — білих. Щоб завдати поразки таким ворогам, потрібно було мати більше сил, ніж їх мали найбільш зрілі національні рухи.

Зштовхнувшись з надзвичайно сильними ворогами, і східні, і західні українці не змогли одержати визнання й допомоги з боку переможних держав Антанти. Серед причин, які зумовили той факт, що Антанта, яка виявляла досить велику активність у поданні військової та дипломатичної підтримки білогвардійцям і численним новим державам у Східній Європі, відвернулася від українців, виділимо такі: ігнорування нею реальних умов, що мали місце на Україні; енергійна і ефективна антиукраїнська пропаганда поляків та білих; співробітництво Центральної Ради і Гетьманату з німцями і ліва («більшовицька») тенденція Директорії. Нарешті, надзвичайно хаотичні умови, які панували на Україні в 1917—1921 рр., значною мірою заважали запровадженню національного самоврядування.

Разом з тим українці вийшли з громадянської війни, маючи не лише втрати, а й здобутки. Національна свідомість, яка була монополією частини інтелігенції, поширилася на всі верстви українського суспільства.

З одного боку, селянство, яке продемонструвало свої можливості скидати уряди і вести боротьбу за свої інтереси, набуло впевненості та відчуття власної гідності. Водночас у нього з'явилося бажання забезпечити більшу повагу до своєї мови й культури. З другого боку, виникнення українських урядів навчило селян відчувати себе українцями. В результаті лише за чотири роки процес утворення української нації зробив величезний крок уперед. З цієї точки зору глибокі соціальні потрясіння 1917—1921 рр. набули характеру не лише соціально-економічної, а й національної революції.

В той час, як боротьба за національне самовизначення була відмітною рисою української революції, соціальні та економічні перетворення на українській землі споріднювали її з революцією всеросійською. На Україні, як і на інших територіях колишньої імперії, старий лад відійшов у минуле, і селяни розподілили між собою велику

⁷ Цит. за: Bogus G. Op. cit.— P. 295.

частину конфіскованих земель. Таким чином, хоч мрії про незалежність не здійснилися, багато українців мали підстави вірити, що з періоду соціальних потрясінь вони вийшли не з порожніми руками. Все залежало від того, чи дозволить Радянський уряд українцям поглибити й розширити революційні здобутки.

Переклад з англійської В. С. ГОРАКА

(Далі буде)

Во второй части главы 19-й работы О. Субтельного речь идет об истории провозглашения в ноябре 1918 г. Западноукраинской Народной Республики и ее объединении в январе 1919 г. с УНР; дипломатической деятельности правительства ЗУНР, которое добивалось международного признания, в частности на Парижской мирной конференции; перипетиях польско-украинской войны и переходе после поражения в ней Украинской Галицкой армии на территорию Восточной Украины. Характеризуется также позиция представителей белогвардейского лагеря в украинском вопросе, изменения в подходах большевиков к своей политике на Украине и рассказывается об их окончательной победе.

О. В. Гонтар (Одеса)

Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки

З'ясовуються форми і методи участі Рад та їх виконкомів у розв'язанні національного питання, проведенні українізації й забезпеченні рівноправності національних меншостей на Україні в 20-ті роки.

Загострення міжнаціональних конфліктів у Радянському Союзі настійно вимагає звернутися до минулого досвіду нашої країни в налагодженні стосунків між народами. Маловивченою залишається проблема діяльності Рад у сфері національних відносин. Літератури на цю тему обмаль¹ та й вона потребує докорінного перегляду, оскільки в ній відсутній всебічний критичний і виважений аналіз статусу Рад, не показано їх справжньої компетенції й ефективності.

Загалом двадцять років були сприятливими в історії Рад, які ще мали певну свободу дії й досягали успіхів у розвитку продуктивних сил, політичної свідомості та культури трудящих. Однак і в той час їм було далеко до повновладдя, проголошеного Жовтневою революцією. Остаточне встановлення однопартійної системи, ліквідація всіляких проявів опозиції, беззастережне проведення партійної доктрини зумовили зменшення їхніх можливостей і підтримки різних верств населення.

Законодавча і організаційна діяльність Рад України з національного питання спочатку не відзначалася власною ініціативою і фактично розпочалася тільки після рішень XII з'їзду РКП(б). Починати доводилося майже з нуля. Ще влітку 1920 р. М. О. Скрипник відзначав, що «наш народ не жив державним життям і тільки тепер буде свою пролетарську державу», завдання якої — боротися «проти всякого гніту, в тому числі й національного, за розвиток всіх засобів духовного піднесення трудящих мас, в тому числі й за розвиток української культури»².

У лютому 1920 р. в усіх установах України декретом ВУЦВК було запроваджено вживання української мови поряд з російською. 21 вересня того ж року В. Я. Чубар підписав декрет про запровадження української мови в школах і радянських установах. Однак він не був реалізований і в 1921—1922 рр. жодна установа, як правило, діловодство українською мовою не вела³.

У свідомості міського обивателя — безпартійного чи ні — українізація ототожнювалася з буржуазним націоналізмом і «петлюрівщиною». Потрібна була низка рішень пленумів ЦК та з'їздів КП(б)У,

¹ Грищук И. Т. Советы.— проводники ленинской национальной политики: 1921—1926.— Воронеж, 1982.— 99 с.; Чеботарева В. Г. Вопросы совершенствования организационных основ национальной политики в свете исторического опыта КПСС // Совершенствование национальных отношений в СССР в свете решений XXVII съезда КПСС.— М., 1988.— С. 120—130; Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20—30-х рр. // Укр. іст. журн.— 1990.— № 1.— С. 51—64.

² Скрипник Н. А. Национальная политика малых народностей // Коммунист.— 1920.— № 3.— С. 14.

³ СУ УССР.— 1920.— № 1.— С. 5; № 24.— С. 713; Итоги партийной работы на Украине за 1923 г.— Т. 2.— Харьков, 1924.— С. 144.

щоб цю справу зрушити з місця⁴, хоч реставрація антиукраїнізаційних поглядів була не за горами. Тим часом в середині 20-х років місцеві партійні організації почали поступово усвідомлювати значення національного питання. У звіті Донецького губкому КП(б)У за 1923 р. відзначалося, що «національне питання в Донбасі повинно бути практично розв'язане протягом кількох років». Українізацію передбачалося починати зі школи, згодом перейти до радянського апарату⁵. Харківська окружна партконференція в листопаді 1925 р. зазначала, що «партія повинна неухильно добиватися здійснення накреслених заходів у галузі українізації радянського і партійного апарату, рішуче боротися з пережитками нерозуміння та ігнорування національного питання, спробами прикриття великодержавного ухилу фразами про інтернаціоналізм, в той же час, даючи опір проявам українського шовінізму»⁶.

В 20-ті роки національний склад Рад України в основному відбивав етнічну структуру населення республіки. Основну масу депутатів міських Рад становили три національності: українці, росіяни й євреї. Були також поляки, німці, білоруси, молдавани, латиші, вірмени та ін. З другої половини 20-х років внаслідок поповнення міста селянським населенням зростає питома вага представників корінної національності.

Інші співвідношення склалися серед радянського апарату губерній, де в 1923 р. переважали росіяни. Українців було 28,8%, в округах — 57,7%. Серед голів і завідуючих відділами губернських та окружних виконкомів росіяни становили, відповідно, 46,9 й 42,4%, українці — 25,5 і 37,8%, євреї — 22,4 та 12,8%. Інші національності становили 5—7%. Українською мовою володіли 43% радянського апарату губерній і 60% — округів⁷.

Переважну більшість у радянських органах сільської місцевості становили українці. Так, у 1923 р. серед голів сільрад Полтавщини їх було 96,2%, голів райвиконкомів — 92, у загальному складі апарату райвиконкомів — 90,8%⁸. На квітень 1926 р. кількість українців в усіх виконкомах республіки зросла до 61%⁹.

Українізація радянського апарату насамперед досягалася висуванням на керівні посади національних кадрів, які знали українську мову, вміли спілкуватися з населенням, швидко знаходили з ним порозуміння. Одночасно передбачалося вивчення української мови апаратчиками, які нею не володіли. Таку постановку питання ніхто не вважав національною дискримінацією якихось верств населення. Це сприймалося як елементарна вимога до професійної кваліфікації посадових осіб.

Процесу українізації були притаманні три риси: планомірність, послідовність і високі темпи. На Полтавщині в 1923 р. українізація проводилася в два строки. Насамперед це стосувалося партійних, радянських і громадських установ, діяльність яких була пов'язана із селом, і де основна маса співробітників володіла мовою. Це — губкоми партії й комсомолу, окружні та районні парткоми, сільські осередки, окружна преса, радпартшколи, губернський, окружні й районні виконкоми, сільради, наросвіта (крім вузів і профшкіл), продовольчі, земельні та фінансові органи, губсуд, міліція, кооперація, профспілки робос і робітземліс.

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 211—214, 323, 338.

⁵ Отчет Донецкого губернского комитета КП(б)У. Март 1923 г.— март 1924 г.— Бахмут, 1924.— С. 30.

⁶ Стенографический отчет Харьковской окружной конференции КП(б)У (31 окт.— 10 нояб. 1925 г.).— Харьков, 1925.— С. 351.

⁷ Итоги партийной работы на Украине за 1923 г.— С. 50, 144—145.

⁸ Соціалістичне будівництво на Полтавщині. 1921—червень 1941: 36. документів і матеріалів.— Харків, 1984.— С. 51.

⁹ Тезиси Пленума ЦК КП(б)У об итогах украинизации.— Бердянск.— Б. г.— С. 3.

У другу чергу проходила українізація вузів, профшкіл, губпроф-ради, губернської преси та інших радянських, господарських, політико-освітніх і громадських організацій. Через те, що у профшколах тільки чверть викладачів володіла українською мовою, встановлювалася змішана мова викладання. Для прискорення українізації планувалося брати на роботу лише тих працівників, які знали українську мову. В планах українізації, затверджених пленумом губкому, зазначалося, що «для членів партії володіння українською мовою є обов'язковим». Кінцевий строк навчання встановлювався відповідно до строків українізації установ, де вони працювали¹⁰.

Вже у 1923 р. на українську мову було переведено діловодство центральних установ. Цією мовою почали проводити засідання та оформляти протоколи Президії ВУЦВК і Раднаркому України, друкувати декрети, апарат пройшов відповідні курси¹¹. Цей процес відбувався швидше в районах та округах, ніж у великих містах. Якщо на початок 1925 р. українську мову живила лише п'ята частина установ республіки, то на квітень 1926 р. — 65%¹².

Одночасно проводилася робота по розвитку культури та мови національних меншостей, коренізації обслуговуючого їх радянського апарату. За переписом 1926 р., національні меншості на Україні становили до 6 млн. чол., тобто п'яту частину загальної кількості населення республіки¹³. В постанові ЦК КП(б)У від 30 квітня 1925 р. «Про заходи дострокового проведення повної українізації рад апарату» відзначалося, що «ті ж правила, які встановлені щодо українізації, застосовуються й у відношенні переходу на мову нацменшостей у тих районах, де у зв'язку з національним районуванням України треба перевести діловодство на мову нацменшостей». Декрет ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи по забезпеченню рівноправності мов і сприяння розвитку української мови» вимагав, щоб українізація проводилася не на шкоду правам нацменшостей. У 1924 р. за пропозицією ЦК КП(б)У при ВУЦВК була створена комісія національних меншостей, яка існувала до 1938 р.¹⁴

Проблема кадрів була однією з найпекучіших у радянському будівництві через масову неписьменність населення, низький рівень загальної та політичної культури, тонкий прошарок інтелігенції, яка до того ж усувалася від участі в діяльності органів влади. В січні 1923 р. В. І. Ленін зазначав, що справи з держапаратом у нас прикри, «...щоб не сказати зовсім погані»¹⁵.

Якщо на керівні посади в губерніях і округах добиралися відносно підготовлені, освічені й авторитетні працівники, то з основною масою радянського апарату, особливо на селі, справи були гірші. У звіті Полтавської губернської контрольної комісії за 1924 р. зазначалося, що при комплектуванні районних виконкомів і сільрад майже зовсім не враховувалися вимоги коренізації. На виборах до останніх уповноважені райвиконкомів нав'язували кандидатури, які не мали ніякого відношення до села і мешкали в окружному центрі. Внаслідок цього до 40% членів сільрад становили приїжджі. З восьми обстежених сільрад тільки у двох головами були місцеві жителі. В райвиконкомках близько 64% кадрів становили відряджені працівники¹⁶.

Підготовка кадрів відбувалася головним чином через мережу радянсько-партійних шкіл, які на початку 20-х років існували в кожній

¹⁰ Известия Полтавського губкома КП(б)У.— 1923.— № 14.— С. 60, 62.

¹¹ Итоги партийной работы на Украине за 1923 г.— С. 144.

¹² Тезисы Пленума ЦК КП(б)У об итогах украинизации.— С. 3.

¹³ Рад. Україна.— 1932.— № 11.— С. 12.

¹⁴ Стенографический отчет IX Киевской губернской конференции КП(б)У. 4—8 мая 1924 г.— К., 1924.— С. 4.

¹⁵ Ленін В. І. Краще менше, та краще // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 368.

¹⁶ Отчет Полтавской губернской контрольной комиссии КП(б)У XI губпартконференции.— Полтава, 1925.— С. 75—77.

губернії. Їх також охопив процес українізації. В 1923 р. XI Катеринославська губпартконференція доручила керівникам цих шкіл запровадити для слухачів загальне вивчення української мови¹⁷. В шести радпартшколах Харківщини передбачалося викладання курсу історії України, переведення на українську мову більшості загальноосвітніх предметів¹⁸.

Ступінь українізації шкіл був неоднаковим і залежав від контингенту слухачів та підготовленості викладацького складу. Якщо в Подільській і Полтавській губерніях на початку 1924 р. він становив 90%, Волинській — 80, то в Одеській — 50, Харківській — 40, Донецькій і Катеринославській — 20—25%¹⁹. У другій половині 20-х років виникають школи для підготовки національних кадрів — польські, єврейські, німецькі, болгарські, татарські²⁰. В Києві в 1929 р. працювала польська радпартшкола другого ступеня, розрахована на два роки навчання. Вона готувала кадри для партійної, радянської, пропагандистської та політико-освітньої роботи серед польського населення²¹.

Історичні умови колонізації південних українських степів, природна міграція, заселення й переселення, здійснювані царською адміністрацією, призвели до значної строкатості національного ландшафту. Це проявилось як у багатонаціональному складі міських жителів, так і наявності сіл з компактним проживанням населення певної національності. В цих умовах для забезпечення його політичних і національних прав, збереження та розвитку національної мови й культури найдоцільнішим було утворення національних районів і сільрад, як форми культурно-національно-адміністративної автономії в межах Української республіки. Мова міжнаціонального спілкування не вимагала особливого декретування, а визначалася потребами, можливостями й здоромим глуздом.

Для проведення національного районування Раднарком України доручив НКВС розробити етнографічну карту республіки. З часу видання декрету ВУЦВК від 1 серпня 1923 р. і до початку 1926 р. на Україні було створено 12 національних районів (німецькі, болгарські, російські, польські) і 600 сільрад, з них 167 російських, 153 німецьких, 115 польських, 86 єврейських (разом з містечковими), 27 грецьких, 24 болгарських та ін.²²

У наступні роки структура національних Рад у республіці вдосконалювалася, зростала їх кількість. У 1927 р. існувало 811 національних сільрад, серед них 287 російських, 226 німецьких, 124 польських, 55 єврейських, 42 молдавських, 37 болгарських, 22 грецьких, 12 чеських, 3 албанські, 2 білоруські та 1 шведська²³. В 1931 р. з 380 районів республіки 25 були національними. На Україні в той час діяло 995 національних сільрад і 89 селищних Рад²⁴. На початок 1937 р. була зареєстрована й одна міська національна Рада²⁵.

На території одного поселення для обслуговування різних національностей робилися спроби створити кілька національних Рад. Так, в лютому 1933 р. у складі Одеської області було утворено Савранський

¹⁷ XI Екатеринославская губернская партийная конференция: Стеногр. отчет.— Б. М., 1923.— С. 191—192.

¹⁸ Знамя коммунизма.— 1924.— № 5.— С. 62—63.

¹⁹ Путь к коммунизму.— 1924.— № 3.— С. 42.

²⁰ Чирко Б. В. Назв. праця.— С. 57.

²¹ Парт. арх. Луган. обкому Компартії України, ф. 34, оп. 1, спр. 983, арк. 3.
²² Черлюнчакевич Н. Національні меншості на Україні // Більшовик України.— 1926.— № 4—5.— С. 107—109.

²³ Вся Украина и АМССР на 1929 год: Адресная и справочная книга.— Одесса, 1929.— С. 20.

²⁴ Воробейкова Т. У. Місцеві Ради Української РСР у боротьбі за ліквідацію неписьменності (1929—1932 рр.) // Проблеми правознавства.— 1966.— Вип. 3.— С. 30.

²⁵ Соціалістична Україна: Стат. зб.— К., 1937.— С. 151.

район з 18 сільрадами, в тому числі в районному центрі — дві сільради — українську та єврейську²⁶. Така практика не відповідала принципу єдності органів влади, створювала, по суті, двовладдя і вела до розмежування мешканців одного поселення за національними ознаками та протиставлення їх один одному.

В рамках забезпечення національних прав населення на Україні створювалися національні камери народних судів, де судочинство проводилося мовами національних меншостей. На 1 жовтня 1924 р. у республіці працювало 9 національних судових камер, у тому числі 5 єврейських, 2 болгарські, 2 німецькі. На кінець року було відкрито ще 12 камер (9 єврейських, 2 німецькі та 1 польська)²⁷.

Значна роль відводилася Радам у створенні нової системи народної освіти. Враховувалося й національне питання: дітей треба було вчити рідною мовою. В зв'язку з цим постало завдання українізації школи, яке викликало і низку суміжних проблем (підготовка викладацьких кадрів, випуск українських підручників та літератури). На 1 жовтня 1923 р. у республіці лише 59% шкіл були українськими²⁸. В 1924 р. почався плановий перехід шкіл на українську мову викладання й українізація культосвітніх установ.

У великих містах доводилося враховувати багатонаціональний склад населення. В 1920 р. завідувачий Одеською губнарросвітою Я. П. Ряппо, якого пізніше було призначено заступником наркома освіти України, відзначав, що в Одесі не можна обмежуватися одномовною школою: більшість населення — росіяни, понад одна третина — євреї, менша частина — українці, а разом всі вони розмовляють по-російськи. Натомість у повітах півдня багато було німецьких, молдавських, болгарських сіл²⁹.

Для забезпечення культурного розвитку національних меншостей у 1924 р. при Наркомосі республіки була заснована Рада нацменшостей з польським, латиським, єврейським і німецьким національними бюро, при окружних відділах народної освіти працювали їх представництва. В Житомирі при Волинському відділі наросвіти існувало окреме чехословацьке бюро. ВУЦВК доручив Раднаркому організувати також національні бюро молдаван, болгар, греків і вірмен³⁰.

На початку 1924/25 навчального року на Україні діяло 255 польських шкіл з 14,6 тис. учнів та 342 єврейські школи з 56,3 тис. учнів. Навчанням була охоплена п'ята частина дітей шкільного віку єврейської національності³¹. В 1925 р. у Києві з 97 шкіл у 49-ти навчання велося російською мовою, у 35 — українською, у 7 — єврейською, у 2 — польською. Існували також татарська, німецька, вірменська, асирійська школи. Більшість з них були семірічними³². В Одесі в тому ж році працювало 26 російських шкіл, 21 українська, 11 єврейських, 2 німецькі, 2 польські, грецька, татарська та вірменська. Планувалося українізувати ще 3 школи³³. В Донецькій губернії в 1923 р. українських шкіл було лише 0,5%, в наступному році — 7—8%³⁴. Створюються школи для дітей татарської та німецької національностей. До квітня 1926 р. у

²⁶ Луган. обл. держ. арх., ф. Р-693, оп. 1, спр. 1449, арк. 13.

²⁷ Червоне право.— 1926.— № 1.— С. 39.

²⁸ Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У.— Стенограма.— Харків, 1924.— С. 27.

²⁹ Ряппо Я. П. Народное образование и национальный вопрос на Украине // Вестник Одес. губотдела народного образования.— 1920.— № 5.— С. 4.

³⁰ Отчет ЦКК КП(б)У и НК РКИ УССР за период с VII по VIII партконференции КП(б)У (апрель 1923 по апрель 1924 г.).— Харьков, 1924.— С. 95.

³¹ Діяльність Наркомосвіти УССР за 1924—1925 рік.— Харків.— 1926.— С. 105, 109.

³² Стенографічний звіт VII-го губернiального з'їзду Рад р. с. та ч. д. Київщини; 23—28 квітня 1925 р.— К., 1925.— С. 178.

³³ Отчет Одесского городского Совета р. к. и ч. д. VIII созыва за первое полугодие 1926 г. (май — ноябрь).— Одесса, 1926.— С. 146.

³⁴ Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У.— С. 27.

республіці на 80% була українізована початкова школа. П'ята частина шкіл обслуговувала національні меншості³⁵. Через те, що мова викладання часто визначалася адміністративно, ЦК КП(б)У запропонував перевіряти, чи береться до уваги волевиявлення населення³⁶.

Національні школи та окремі класи створювалися й у дитячих містечках, які з початку 20-х років набули в країні значного поширення. Весною 1921 р. у першому дитячому містечку ім. Комінтерну в Одесі поряд з російськими школами почали діяти 2 українські, 2 польські, 3 єврейські, білоруська та литовська школи³⁷. Такий же процес проходив у мережі дитячих садків. У 1926 р. в Одесі було 16 дитячих садків, серед них — 11 російських, 2 українські, 2 єврейські та 1 німецький³⁸.

Національне питання торкнулося й піонерського руху, який у 20-ті роки також підтримувався та фінансувався Радами. В багатьох піонерських загонах робота почала проводитися рідною мовою дітей. У 1925 р. в Києві діяло 15 українських і 39 єврейських піонерських загонів. У містечках Київського округу 800 дітей єврейської національності були об'єднані в 17 загонів³⁹.

Наркомат освіти розробив заходи щодо переведення на рідну мову культурно-освітніх установ, зокрема тих, які обслуговували національні меншості. В 1925 р. на Україні працювало 53 єврейські робітничі клуби та 79 єврейських відділень при інших клубах, 12 польських клубів, 6 латиських і 1 чеський; 56 німецьких сільбудів і по 19 єврейських та болгарських; 163 німецькі хати-читальні, 86 польських, 57 єврейських, 26 болгарських, 3 чеські та 1 вірменська; 83 німецькі бібліотеки, 47 єврейських, 40 польських і 7 чеських. На рідну мову було переведено багато пунктів лікнепу. Серед них 367 єврейських, 167 польських, 91 німецький, 28 татарських, 23 болгарських, 4 вірменські, 2 латиські та 1 ассирійський⁴⁰.

У 1925 р. більше половини шкіл політграмоти на селах перейшли на викладання українською мовою. Відбувався процес українізації таких шкіл і в місті⁴¹. Деякі єврейські, німецькі й польські націоналістичні та клерикальні групи намагалися зберегти монополію на культурно-національну роботу, підбурити людей проти культурних заходів Радянської влади⁴².

Таким чином, у 20-ті роки розв'язання національної проблеми набуло широкого резонансу в суспільному житті України. Непересічна роль у цьому належала Радам, виконкомам та підпорядкованим їм установам. Вживалися заходи по забезпеченню рівності всіх національностей, вільного розвитку всіх мов і культур. Згортання цієї роботи почалося після сталінського перевороту 1929 р., коли було інспіровано політичні процеси проти «буржуазних націоналістів» та «націоналуколоністів», вилучено через репресії й фізичне знищення багатьох діячів національних культур.

Одержано 13.11.89

Выясняются формы и методы участия Советов и их исполкомов в решении национального вопроса, проведении украинизации и обеспечении равноправия национальных меньшинств на Украине в 20-е годы.

³⁵ Тезиси Пленума ЦК КП(б)У об итогах украинизации.— С. 3.

³⁶ Отчет ЦК КП(б)У и его отделов за период с VI по VII партконференцию (декабрь 1921 — март 1923 гг.).— Харьков, 1923.— С. 41.

³⁷ Народное просвещение.— 1921.— № 1.— С. 78.

³⁸ Отчет Одесского городского Совета р. к. и к. д. VIII созыва за первое полугодие 1926 г.— С. 146.

³⁹ Наша парторганизация до XI-ой окружной партийной конференции.— К., 1925.— С. 148.

⁴⁰ Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924—1925 рік.— С. 104.

⁴¹ Тезиси Пленума ЦК КП(б)У об итогах украинизации.— С. 3.

⁴² Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924—1925 рік.— С. 154.

Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах*

В. Б. Антонович, В. А. Бец

Иван Мартынович Брюховецкий. 1663—1668 гг.

Первое упоминание о Брюховецком мы встречаем в 1650 году в «реестре войска Запорожского» где он записан в гетманской Чигиринской сотне; назван он в «реестре» — «Мартынец Хмельницкого». — Летопись Величка объясняет нам причину этого странного определения — Брюховецкий был привязан лично к Хмельницкому и исполнял при нем должность старшего слуги. После смерти Богдана он в той же должности сопровождал молодого Юрия Хмельницкого в Киев, куда последний отправился с целью учиться в академии.

В 1659 году, когда Гадячский договор возбудил народное неудовольствие против Выговского, Юрий Хмельницкий решил заявить свои права на гетманство и отправил Брюховецкого в Сечь для того, чтобы снискать себе поддержку запорожцев. Мы знаем, что поручение это было успешно выполнено и вскоре Юрий Хмельницкий был провозглашен гетманом. Впрочем, несмотря на важность оказанной услуги, Брюховецкий в это время расстался с Юрием. Молодость и бездарность нового гетмана не давали надежды на то, чтобы его дружба и милость могли доставить блестящую карьеру его приближенным, между тем, смутное положение края и невыработанность общественных принципов среди массы народонаселения и ее представителей открывали широкое поле для личного честолюбия и гарантировали успех людям беспринципным, способным на ловкую интригу, умеющим мирволить бессознательным страстям массы и не считающимся с совестью для достижения личных целей. Брюховецкий представлял всецело подобный тип и решил воспользоваться случаем для того, чтобы выдвинуть свои честолюбивые замыслы. Единственную группу, относившуюся в то время бескорыстно к делам родины представляло Запорожье, — конечно, в Запорожьи не было ни политического развития, ни весьма ясно сознанных и категорически развитых принципов, но при их отсутствии было признанное всем народом южной Руси стремление стоять за правду, в том виде, в каком эту правду сознавал народ — стремление это выражалось: непримиримой антипатией к Польше, отрицанием шляхетских порядков, будут ли они выражаться возвратом польской шлях-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 9; 1991.— № 3, 5.

ты или сословными привилегиями собственной старшины, наконец, желанием остаться верными русскому царю и Переяславскому договору 1654 года. Протест против всех попыток, стремившихся нарушить эти народные убеждения, встречал всегда горячую поддержку и почин в Запорожьи. Ясно было для всякого честолюбивого искателя власти, что выдвинуться вперед, сделать карьеру, захватить власть можно будет легче всего тому, кто сумеет склонить на свою сторону низовую общину и опереться на ее поддержку и авторитет. Брюховецкий понял это положение дел и после избрания гетманом Юрия Хмельницкого вместо того, чтобы искать повышения и наград у нового гетмана, остался жить в Сечи, где он провел три года (1659—1662 гг.); выдавая себя за искреннего поборника народной черни, за врага аристократических посягательств старшины, он успел снискать себе уважение и популярность в среде низовых братчиков, «он жил, по словам летописи, в добром захованю и в ласце всего войска Низового» *.

Между тем, Юрий Хмельницкий оказался совершенно неспособным к отправлению гетманской должности. При первом серьезном столкновении (во время похода Шереметьева под Чуднов 1660 г.) он растерялся, изменил только что данной присяге и возобновил с Польшей Гадячский договор, подчинивший Украину польской короне. Поступок этот вызвал негодование в народе; полки, лежавшие на левой стороне Днепра, отказались от повиновения Хмельницкому и объявили о необходимости выбрать нового гетмана, верного царю. Во главе движения стояли: нежинский полковник Василий Золотаренко и переяславский — Яким Сомко ** — каждый из них рассчитывал на возможность склонить выбор в свою пользу — они стали соперничать между собой, клеветать друг на друга и в Москве и на Украине и тем взаимно ослабили шансы своего выбора. Этим положением дел воспользовался Брюховецкий — летом 1662 года он явился из Сечи с отрядом запорожцев в стан князя Григория Григорьевича Ромодановского, главного начальника русских войск в Малороссии; он предложил ему свои услуги для похода против Хмельницкого, заявив при этом условие, что он желает находиться исключительно под начальством князя, но не хочет подчиняться ни Сомку, ни Золотаренку. Находясь в течение нескольких недель в лагере воеводы, он успел снискать себе вполне его расположение и заподозрить способности и благонадежность полковников, претендовавших на гетманство. Сопровождавшие его запорожцы выставляли его единственным народным и верным царю кандидатом, упрекая Сомка и Золотаренка в том, что они принадлежат к кружку старшин, пропитанному шляхетскими стремлениями, и потому раньше или позже изменят в пользу Польши. Благодаря благосклонной рекомендации князя Ромодановского правительство стало смотреть на Брюховецкого, как на самого для себя желательного гетмана.

В 1663 году последовал царский указ и производстве выбора нового гетмана; для руководства им прибыл в Малороссию окольный князь Великогагин и созвал избирателей в Нежин; но по настоянию Брюховецкого и запорожцев созвана была не казацкая рада, а так называемая «Черная», т. е. рада, в состав которой должны были входить не только казаки, но и все другие сословия края ***. Выборы произошли среди страшного беспорядка: толпа запорожцев и крестьян вынесла на руках Брюховецкого, вручила ему знаки достоинства и провозгласила гетманом, разогнав побоями его противников; вслед за тем она отправилась грабить имущество Сомка, Золотаренка и сочувствовавшей им старшины. На следующий день окольный подтвердил состоявшийся выбор и приказал арестовать важнейших представителей партии стар-

* На Січі І. Брюховецького було обрано кошовим отаманом.

** Як згадувалося, Яким Сомко був в цей час наказним гетьманом.

*** «Чорна» рада у Ніжині відбулася 17—18 червня 1663 р.

шин — они были выданы Брюховецкому, который, несколько месяцев спустя, приказал казнить смертью в Борзне полковников: Сомка, Золотаренка и Силича, многих же сторонников их отправил в ссылку в Сибирь.

Первые три года гетманства Брюховецкого прошли в непрерывной войне с гетманом, сменившим Юрия Хмельницкого на правом берегу Днепра, — Павлом Тетерею и с поляками, оказавшими последнему поддержку: В 1663—1664 годах казаками отражена была последняя попытка поляков овладеть левым берегом Днепра. Король Ян Казимир предпринял с этой целью поход со значительными силами, но благодаря отчаянному сопротивлению казаков и помощи, своевременно поданной князем Ромодановским, должен был отступить с большими потерями после неудачной осады Глухова. С другой стороны, усилия Брюховецкого, направленные к тому, чтобы подчинить себе города и полки, лежавшие на правой стороне Днепра, не имели успеха: он овладел на время Каневом, Черкассами и Белой Церковью, предпринимал оттуда разорительные походы внутрь страны, но взять Чигирина не мог и вскоре был оттиснут на левый берег Днепра Тетерей и союзными с ним польскими войсками.

Между тем, внутреннее управление Брюховецкого страной не оправдало возложенных на него народом надежд; достигнув гетманства, он, правда, казнил или сослал многих старшин, но немедленно вместо них поставил новых из числа своих приближенных и укрепил их власть, окружив каждого многочисленной стражей запорожцев, которых роскошно содержать должны были окрестные жители; новые старшины не только не уступали старым в алчности, любостяжании и угнетении народа, но даже превосходили их, спеша разжиться и разбогатеть. Очевидно было, что выставленные Брюховецким во время своей кандидатуры народные стремления служили для него лишь маской, которую он отбросил, достигнув цели. Добившись власти, он пытался утвердить ее страхом и жестокостью; всякий протест против его распоряжений, даже невольный, вызывал конфискации, заточения, казни. Страшно кровавую расправу учинил он над городами, которые должны были сдаться Яну Казимиру во время его похода; летописи указывают притом множество казней, постигших разных лиц, заслуживших неодобрение гетмана. Конечно, популярность гетмана быстро падала и ему, в свою очередь, грозило крушение при появлении первого ловкого четолубца. Брюховецкий потому, ввиду нараставшего в народе раздражения, решился укрепить свою власть, заручившись решительной поддержкой правительства. В 1665 году он вместе с многими полковниками отправился в Москву, где был принят очень милостиво, женился на дочери боярина, сам был пожалован боярским званием, сопровождавшие же его полковники получили дворянское достоинство. Впрочем, эти наружные знаки милости были недостаточны для того, чтобы упрочить власть Брюховецкого; он сознавал, что только существенными уступками в пользу централизации он достигнет положения лица, необходимого для правительства — уступки, такие он и предложил во время своего пребывания в Москве; состояли же они в том, что гетман отказался от тех статей переяславского договора, которые обеспечивали административное и финансовое самоуправление края; то и другое он уступал воеводам, которые должны были принять в свое ведение малороссийские города и поселиться в них с отрядами московского войска. Действительно, в 1666 году гетман передал все полковые города с правом сбора податей с жителей полков. Воеводы стали переписывать народонаселение, обложили его как подушной податью, так и всевозможными налогами от промыслов, торговли и т. д. Народ возроптал повсеместно и начались сначала спорадические, потом все более и более частые и интенсивные вспышки против гетмана, полковников, воевод и их приказчиков и целовальников.

Положение гетмана и поддерживавших его полковников становилось опасно (один из них — Децик переяславский — погиб от возмущения своих полчан) — они сознавали, что волна народного гнева и раздражения опрокинет их раньше, чем правительство найдет возможным подать им помощь, и решились выйти из затруднительного положения путем новой интриги и измены; подобно тому, как прежде они предали права доверившегося им народа, теперь они решились заплатить изменой правительству за оказанное им доверие. В 1668 году к Брюховецкому в Гадяч созваны были на тайное совещание все полковники, и на совете этом решено было попытаться стать во главе народного движения, принять на себя почин в изгнании воевод и таким образом восстановить свою популярность. Действительно, разъехавшись по домам, полковники, вместо того, чтобы продолжать охранять воевод, стали открыто им противодействовать — вскоре восстание сделалось общим и воеводы частью погибли, частью же были с бесчестьем изгнаны. Правительство, конечно, должно было наказать гетмана за вероломство. Действительно, русские ратные силы вступили в Малороссию под начальством князя Григория Григорьевича Ромодановского и осадили два первые пограничные города: Котельву и Опошню. Брюховецкий, между тем, совершенно растерялся. Его поздний протест против воевод не возвратил ему народного доверия, он попытался впопыхах призвать в помощь татар, а, между тем, с незначительным отрядом наемной стражи выступил из своей резиденции — Гадяча, и стал медленно подвигаться, будто навстречу великорусским силам; на пути он остановился против села Диканки, на урочище «Сербинское поле»; не получая ни откуды помощи, он не знал, что дальше предпринять и, вероятно, сдался бы князю Ромодановскому при его приближении, но судьба иначе завершила карьеру Брюховецкого. Еще до изгнания воевод многие левобережные полки обращались с призывом к гетману Правобережной Украины, сменившему в 1665 году Тетеру — Петру Дорошенку с приглашением оказать им защиту и принять под свое управление. Теперь, когда с появлением великорусских войск опасность усилилась, Дорошенко воспользовался приглашением и двинулся на помощь Левобережной Украине; в сопровождении довольно численного казацкого войска и отряда орды Дорошенко переправился через Днепр и двигался по направлению к Опошне. На пути он наткнулся на лагерь Брюховецкого, и, остановившись вблизи его, послал Брюховецкому приглашение явиться в свой стан. Хотя запорожцы, сопровождавшие Брюховецкого, и сопротивлялись этому свиданию, но городские казаки и старшина принудили жалкого гетмана отправиться в лагерь соперника и почти насильно повели его туда. Только что Брюховецкий приблизился к кургану, на котором стоя верхом на лошади, ожидал его Дорошенко, как из толпы собственных подчиненных, провожавших его, посыпались упреки и обвинения, вскоре озлобление толпы усилилось и, несмотря на внушения и уговоры Дорошенка, она бросилась на Брюховецкого и растерзала его. Дорошенко провозглашен был на время гетманом обеих сторон Днепра, князь же Ромодановский, узнав о судьбе, постигшей Брюховецкого, не ожидая пришествия Дорошенка, снял осаду и отступил за пределы Малороссии.

Так кончил жизнь, исполненную интриг и мелкого честолюбия, бывший слуга Хмельницкого, пожертвовавший всеми интересами и народа и правительства для личной выгоды, добившийся предательством, изменой и убийством соперников и гетманской булавы и боярского сана. Трагическая его кончина ни в ком не вызвала сочувствия и сожаления. Одни вспоминали казнь Сомка и Золотаренка, другие разорение воеводами черных людей, третьи — измену правительству. Летописцы с иронией рассказывают о его убийстве, а один приводит в заключение своего повествования сатирическую эпитафию.

Михаил Степанович Ханенко. 1670—1674 гг.

Родовое предание, оставшееся у потомков гетмана Ханенка, сохранило воспоминание о его отце, Стефане Ханенко, жившем в начале XVII столетия; по словам этого предания, Стефан Ханенко числился в войске Запорожском; он женат был на дочери польского старосты, освобожденной им из татарского плена; старший из сыновей родившихся от этого брака, и был будущий гетман Михаил. О первоначальной службе его мы не имеем сведений, имя его первый раз упоминается в 1659 году в числе лиц, недовольных заключенными в то время переяславскими статьями*. Тогда Ханенко занимал уже должность Уманского полковника и владел ею беспрерывно в течение 10 лет. В 1669 году он является противником Дорошенка и стоит на стороне его соперника, Суховия; после неудачной осады Дорошенка в Стеблеве Суховий сдает притязания на гетманство, которого добивался напрасно, Ханенку и сам бежит в Запорожье. Не находя возможности поддержать своих притязаний, вскоре после Суховия Ханенко принужден также удалиться к запорожцам; отсюда он вошел в сношения с польским правительством, которое признало его гетманом и предложило Ханенку установить условия, на которых Украина вновь соединится с Польшей; на раде, собранной в Умани, в которой принимали участие только представители трех самых западных казацких полков, Ханенко был провозглашен гетманом, получил знаки достоинства от польского посланника и снарядил депутатов в Острог, куда королем была послана комиссия для приведения в порядок дел Украины. Здесь послы Ханенка возобновили в несколько сокращенном виде статьи Гадячского договора и на их основании присягну на верность королю.

Но территория, от имени которой Ханенко заключал условия с польской короной, составляла только незначительную часть Правобережной Украины; более чем в двух третях ее господствовал Дорошенко, признавший над собой власть турецкого султана; в той же части территории, которая, по-видимому, признавала гетманство Ханенка, он не чувствовал себя вполне безопасным и потому, немедленно после заключения договора, испросил присылку польских войск для своей защиты.

Между тем на саму Польшу надвигалась страшная гроза; пользуясь слабостью польского правительства и побуждаемый советами Дорошенка, султан предпринял решительный поход против Польши. В 1672 году сильная турецкая армия осадила Каменец, в подмогу ей отправился со своими казаками и частью крымской орды Дорошенко; Ханенко со своей стороны, исполняя полученное от короля предписание, попытался не пропустить Дорошенка к Каменцу, оба гетмана столкнулись на берегу Буга, вблизи Ладыжина и села Четвертиновки; сначала Ханенко успешно рассеял передовой отряд войска Дорошенка, но потом уманские казаки и сопровождавшие их польские хоругви рассеялись неосторожно на поле битвы; в это время подоспел с главными силами Дорошенко, напал на них врасплох и нанес им решительное

* Договірні умови між російським урядом і Ю. Хмельницьким (1659), що означали наступ царизму на автономні права України, передбачали збільшення царських військ на Гетьманщині, розташування додаткових воеводських гарнізонів, забороняли без дозволу Москви обирати гетьмана і т. п.

поражение; с остатками своего и польского войска Ханенко едва успел убежать в Ладыжин и затвориться в крепости. Дорошенко беспрепятственно прошел для соединения с турками; после его ухода Ханенко, несколько оправившись, последовал за ним и соединился с польской армией; весь отряд, приведенный им в польский лагерь, не превышал 4 тысяч людей, не удивительно потому, что имя его проходит незаметным среди событий данной кампании. Вообще война была крайне неудачна для Польши. Турки овладели Каменцем, оттиснули польскую армию по направлению ко Львову и заставили короля Михаила заключить позорный трактат, подписанный им в лагере у Бучача, по которому Польша уступала Порте всю Украину и Подолье и обязывалась платить ежегодную дань*.

Возвращаясь из похода, Дорошенко остановился на пути в селе Христиновке, в окрестности Умани, бывшей резиденции Ханенка, и вошел в переговоры с местными жителями, результатом их было признанием уманцами Дорошенка, который немедленно частью казнил, частью заточил сторонников Ханенка, пленил его семейство, назначил уманским полковником своего приверженца Гродзенка и поставил гарнизоном в Умани два наемных полка: сердюцкий и компанейский. Но начальники Дорошенковского гарнизона раздражали своим поведением жителей Умани. Во время праздника Пасхи в 1673 году компанейский полковник Силичич затеял в пьяном виде драку на улице, что послужило поводом ко всеобщему восстанию; сторонники Дорошенка были обращены в бегство и уманцы признали опять гетманом Ханенка. Последний явился в Умань из Польши и решился в последний раз вступить в борьбу с Дорошенком за гетманскую булаву: призвав на помощь поляков и получив подмогу из Запорожья, Ханенко двинулся на Чигирин; Дорошенко, между тем, отправил гонца в Крым просить помощи, сам же выступил навстречу противнику; оба гетмана встретились у Стеблева на реке Роси; Дорошенко окопал свой лагерь, Ханенко вел усиленные приступы в течение нескольких дней и надеялся, полагаясь на превосходство сил, сложить противника; между тем, неожиданно нагрянула на него орда: поляки и казаки Ханенковы были рассеяны и понесли страшные потери; они бежали врассыпную; сам гетман с остатками своего отряда искал спасения в степях запорожских; города, признававшие его власть над собой: Умань, Ладыжин, Лысянка — понесли тяжелую кару; они были взяты и разорены турками. Ханенко потерял всякую надежду на успех; он решился отказаться от дальнейшей борьбы и вместе с тем от гетманского звания. В марте 1674 года он явился в Переяслав к гетману Самойловичу, в руки его сдал булаву и другие знаки власти, присланные ему королем, принял присягу на верность царю и получил монаршее прощение и значительные поместья на левой стороне Днепра, взамен тех, которыми он владел, по милости короля, в Правобережной Украине. Конец жизни Ханенко проживал поочередно в Козельце, Лохвице и Киеве в качестве частного лица. Ни год, ни место его смерти не сохранились в сказаниях казацких летописцев.

Петр Дорофеевич Дорошенко. 1665—1676 гг.

Петр Дорошенко родился в Чигирине в 1627 году; он происходил из казацкой семьи, приписанной к чигиринской сотне. В 1649 году Дорошенко числился в составе гетманской казацкой сотни; Хмельницкий,

* Згідно з умовами Бучацького мирного договору від 18 жовтня 1672 р. Польща передавала Туреччині Поділля (Брацлавщина і Південна Київщина перебували в руках П. Дорошенка), сплачувала 80 тис. талерів контрибуції і щорічно вносила данину в розмірі 22 тис. злотих.

заметив его выдающиеся способности, возвел его в должность «арматного писаря» (товарища начальника артиллерии) и доверял ему важные поручения. Так, в 1650 году мы встречаем Дорошенка в числе трех предводителей, ходивших с казацким войском в поход на Молдавию, а в конце того же года он отправился в качестве депутата от казацкого войска для переговоров с польским сеймом. В 1653 году Дорошенко занял должность прилуцкого полковника, которую сохранил до конца 1659 года. После смерти Хмельницкого он принадлежал к кружку старшин, поддерживавших Выговского и его политические стремления — он участвовал с казаками своего полка в военных действиях Выговского

против полтавского полковника Пушкаря и затем против великороссийских войск; в последнем походе он был разбит князем Пожарским в битве у местечка Срибного и едва спасся бегством от плена. После низложения Выговского казацкой радой Дорошенко поддерживал павшего гетмана до последней минуты и только после окончательного поражения Выговского у Хмельника в конце 1659 года он сдался со всеми оставшимися в его лагере казаками наказному гетману Сомку. За это постоянство Дорошенко был наказан лишением полковничества Прилуцкого, которое было передано Федору Терещенку; на протоколе Переяславской рады, утвердившей в гетманстве Юрия Хмельницкого, Петр Дорошенко подписался без всякого чина. При новом гетмане Дорошенко, впрочем, занял вскоре весьма видное место в числе окружавших его старшин. Уже в начале 1660 года он был назначен полковником Чигиринским и радой старшин отправлен в числе депутатов, посланных в Москву с просьбой об отмене некоторых статей Переяславского договора; затем он принимал участие в походе под Чуднов Шереметьева и Юрия Хмельницкого и при заключении последним договора с поляками вел от имени гетмана переговоры с предводителем польского войска Любомирским. До конца гетманства Юрия Хмельницкого, равно как и при наследнике его, Павле Тетере, Дорошенко не терял своего значения. В 1663 году он получил от Тетери должность генерального есаула, а в 1665 году присоединил к ней звание Черкасского полковника.

Между тем, в том же году Тетеря, потеряв надежду осилить Брюховецкого и страшась повсеместного раздражения народа, решил оставить гетманство и убежал в Польшу. После него оставалось открытое поле для соискания гетманской должности — первый претендент, пожелавший занять ее, был один из предводителей восставших против Тетери и поляков крестьян некто Опара *, называвший себя Медведовским полковником; но для того, чтобы поддержать свою кандидатуру, ему не доставало точки опоры; старшина казацкая, окружавшая Тетерю и разделявшая по большей части его стремления, и реестровые казаки относились враждебно к предводителю черни; между тем, заявляя свои притязания на гетманство, Опара лишался поддержки Брюховецкого, в интересах которого он действовал до того времени с целью подчинить его управлению правый берег Днепра, и, в качестве правобережного гетмана, он из сторонника гетмана левобережного становился его

* Опара Степан (рр. н. і см. невід.) був медадівським сотником (Чигиринський полк). За допомогою татар захопив Чигирин і проголосив себе гетьманом. Після зміщення з цієї посади та заточення у Марієнбурзьку фортецю у документах не згадується (після 1665 р.).

соперником. Чувствуя шаткость своего положения, Опара решился искать помощи извне и обратился за нею в Крым. Татары действительно явились по приглашению Опары в Украину, но по дороге мурзы их были задобрены Дорошенком и решились помочь последнему занять гетманство. Когда в лагерь татарский у Богуслава явился Опара в качестве союзника, то мурзы арестовали его и выдали Дорошенку, который препроводил его потом в заточение в Польшу, казаки же, сопровождавшие Опару, по предложению мурз татарских, объявили Дорошенка «наказным» гетманом. В начале 1666 года последний созвал в Чигирин раду старшин и казаков, которая утвердила его в гетманском сане.

Немедленно после избрания Дорошенку предстояло отстоять свою должность от Брюховецкого, стремившегося овладеть всей Украиной, и он занялся этим очень деятельно. Прежде всего он предпринял ряд успешных действий против тех казацких предводителей, которые признавали власть Брюховецкого на правой стороне Днепра: один из них — брацлавский полковник Дрозденко был разбит, взят в плен в Брацлаве и потом расстрелян в Чигирине, другой — полесский полковник Децик* — оттиснут на левую сторону Днепра, куда Дорошенко вслед за тем перенес военные действия; опубликовав универсалы; порицавшие действия Брюховецкого; Дорошенко призывал жителей Левобережной Украины соединиться под своей властью; вслед за тем, вмешавшись в междуусобия, возникшие между казаками Переяславского полка и их полковником Данком, Дорошенко принял сторону казаков, оттиснул великорусские войска, желавшие наказать их за убийство Данка, и овладел почти всем Переяславским полком. Но дальнейшие его действия были остановлены крупным событием, имевшим решительное влияние на дальнейшую судьбу Украины: 30 января 1667 года подписан был уполномоченными России и Польши Андрусовский договор; четвертая статья этого договора гласила, что договаривающиеся стороны решили разделить Украину на две половины: русскую и польскую, границей которых должно было служить течение Днепра.

Таким образом западная половина Украины должна была поступить обратно под власть Речи Посполитой и большинство ее населения возвратиться в крепостное состояние — исход этот, конечно, был встречен всеобщим негодованием народа и казаков. Между тем, Дорошенко должен был подчиниться королю, и вступить с ним в переговоры относительно условий этого подчинения; переговоры эти действительно были начаты, но не привели ни к какому результату. С одной стороны, польское правительство предлагало условия крайне стеснительные для казаков и для автономии края, с другой, заметив чрезмерные, по его мнению, требования в этом отношении Дорошенка, решилось передать гетманское достоинство другому лицу, более уступчивому по отношению к намерениям польского правительства. Переговоры потому шли вяло и не приводили ни к какому соглашению, но пока обе стороны не решились прибегнуть к оружию. Только в конце 1666 года в Украину вступило польское войско под начальством региментаря Маховского и стало брать города и истреблять мечем все население, не изъявлявшее покорности королю; тогда Дорошенко, в свою очередь, поднял казацкие полки, бывшие под его начальством, нанял часть Крымской орды и напал на поляков. В сражении у села Печеры, на Буге, Маховский потерпел поражение, отступил к Браиллову и затворился в этом городе; казаки взяли город приступом, избili поляков, и взявши в плен Маховского, выдали его татарам; в начале 1667 года Дорошенко, заключив союз с крымским ханом, отправился вместе со всей ордой опустошать юго-западные области Польши и осадил польского гетмана, Яна

* Децик (Дацько Васильович) був овруцьким полковником, очолив виступ козаків на Поліссі (1664—1665), координував свої дії з В. Дрозденком. Після відходу козацьких загонів до Переяслава був заарештований і засланий до Сибіру.

Собесского, у Подгаец в Червоной Руси *; только благодаря счастливой случайности, заставившей татар отступить, будущий польский король спасся от угрожающего ему разгрома и заключил перемирие с Дорошенком, но, конечно, на установление прочных дружелюбных сношений с Польшей не оставалось никакой надежды; раньше или позже нужно было выдержать с ней упорную борьбу; Дорошенко сознавал, что для борьбы этой собственные его силы будут недостаточны; если эти силы оказались слишком слабыми при Хмельницком, когда вся Украина действовала заодно, тем более не мог на них положиться Дорошенко теперь, когда вся тяжесть борьбы должна была лечь на одну только западную половину края, более всего пострадавшую и обезлюдневшую во время предшествовавших войн; необходимо было опереться на внешнюю помощь, но рассчитывать, подобно Хмельницкому, на поддержку России Дорошенко не мог, так как Россия только что отказалась по Андрусовскому договору от покровительства над Западной Украиной и на просьбу о помощи со стороны Дорошенко бояре от имени Алексея Михайловича ответили ему советом: «чтобы он для блага Украины, по Андрусовскому постановлению, находился в верном подданстве короля польского». В крайности Дорошенко оставался один исход: искать покровительства и защиты у турецкого правительства. Действительно, Дорошенко и обратился к Порте: он предложил султану подчинить ему Украину на таких же условиях, на каких подчинялись ему Молдавия и Валахия, за что турки примут на себя обязанность как защищать казаков от Польши, так и предотвращать вторжение татар в Украину. Предложение это было благосклонно принято Портой и в начале 1669 года договор состоялся и был подтвержден казацкой радой, собранной Дорошенком вблизи Корсуня на реке Рассаве. Вслед за тем от имени султана Дорошенко вручены были знаки гетманского достоинства: булава, бунчук и знамя, а также грамоты, заключавшие в себе условия, на которых Порта принимала казаков под свое покровительство. Таким образом обеспечена была помощь Турции в предстоящей борьбе с Польшей, которая и разразилась несколько лет спустя, но, помимо этого прямого последствия, договор с Турцией имел еще другой не менее важный результат → он в значительной степени нейтрализовал политически невыгодные для края условия Андрусовского договора **. По смыслу этого договора Россия отказывалась от Западной Украины в пользу Польши, но, если бы в предстоящей борьбе Турция осилила Речь Посполитую, то по отношению к Порте русское правительство не было связано никаким трактатом и могло возобновить усилия для соединения вновь всего южного края под своим покровительством — что Дорошенко имел в виду этот исход борьбы, как крайний результат своей политической комбинации, видно из того, что сношения его дружелюбные с русским правительством продолжают непрерывно и становятся особенно интенсивными после того, как поляки заключили с турками Бучацкий договор (1672 г.), по которому они отказались в пользу Турции от Украины и Подолии. Русское правительство само становится тогда на точку зрения Дорошенка и начинает предпринимать ряд походов с целью подчинить себе Западную Украину. Впрочем, комбинация Дорошенка, совершенно верно рассчитанная по приемам дипломатии того времени, оказалась ошибочной только по отношению к его собственной личности. В качестве автора, придумавшего весьма сложный политический план и умевшего выполнить существенную его часть, несмотря на невероятные препятствия, Дорошенко рассчитывал, что русское правительство вручит ему гетманскую

* Червоною Руссю у джерелах XVI—XIX ст. (переважно іноземних) називалася Галичина. Серед місцевого населення ця назва не поширилася.

** Звичайно, слід мати на увазі і ту обставину, що угода з П. Дорошенком відкривала перед Туреччиною широкі можливості щодо легалізації грабунків та розорення території України.

власть над соединенной Украиной,— но в этом отношении он ошибся,— пользуясь значительной долей политической программы Дорошенка, московское правительство не имело в виду усиления его личного влияния и предпочитало поддерживать таких кандидатов на гетманство, которые, руководясь более мелким честолюбием и более узкими личными интересами, представляли бы более пассивное и податливое орудие в руках центрального правительства — потому оно и поддерживает на левом берегу соперников Дорошенка: Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича и старается присоединить под власть последнего Правобережную Украину, отстраняя постоянно притязания на гетманство Дорошенка.

Еще переговоры Дорошенка с Портой не были окончены, когда ему представилась первая возможность заявить свои стремления к соединению обеих половин Украины. В 1668 году вследствие смут, возникших в восточной Украине по поводу изгнания из городов московских воевод, в область эту призван был жителями ее на помощь Дорошенко; он переправился через Днепр и пришел на Сербинское поле, где стоял станом, потерявший уже всякую надежду на свои силы гетман Брюховецкий; после прихода Дорошенка народное негодование против Брюховецкого разразилось бурной смутой, среди которой гетман этот был растерзан и преемником его в лагере провозглашен Дорошенко; но для того, чтобы этот выбор был действительным, нужно было подтвердить его приговором правильно созванной рады и, главное, согласием московского правительства; Дорошенко питал надежду на выполнение обоих этих условий: явившиеся в его лагерь левобережные полковники и старшины изъявили частно согласие на его выбор, начальник же великорусских войск, князь Ромодановский, вступивший было в Малороссию для того, чтобы наказать Брюховецкого за изгнание воевод, получив известие от Дорошенка о случившемся, отступил обратно в пределы Слободской Украины, предполагая, что правительство может утвердить Дорошенка, давно уже поддерживавшего дружелюбные сношения с Москвой; но дела сложились иначе, лишь только Дорошенко уехал на правый берег Днепра, князь Ромодановский получил новые инструкции, он вновь вступил в Малороссию с ратной силой, и вошел у Чернигова в переговоры со старшиною левобережных полков; переговоры эти имели целью избрание нового гетмана; по взаимному соглашению в должность эту был возведен и утвержден правительством в 1669 году черниговский полковник Демко Многогрешный; таким образом расстроилось на этот раз объединение Украины, подготовленное Дорошенком. Между обоими гетманами завязалась мелкая бесплодная борьба, имевшая результатом только опустошение края, она продолжалась в течение двух лет; благодаря поддержке великорусских ратных сил Многогрешный одержал в ней перевес и лишь два полка: Переяславский и Лубенский признавали некоторое время над собой власть Дорошенка. Между тем, последнему пришлось бороться с новой крупной опасностью; со времени избрания Брюховецкого установилось мнение, что поддержка Запорожья может доставить гетманскую булаву тому кандидату, который успеет снискать себе расположение низовой общины. После смерти Брюховецкого кандидат такой явился в лице Петра Суховия, бывшего писаря запорожского войска; склонив на свою сторону часть более беспокойную запорожцев, Суховий был провозглашен ими гетманом в Сечи, затем, заручившись помощью татар, он осенью 1668 года двинулся на Чигирин против Дорошенка, но испытал неудачу, войско его было рассеяно и сам он едва спасся бегством в степь. Весной следующего года Суховий поднялся снова с большими силами: он успел кроме запорожцев склонить на свою сторону южные полки Левобережной Украины: полтавский, миргородский, лубенский, прилуцкий и переяславский и войти в тесный союз с крымским ханом Адиль-Гирем. Со значительными силами Суховий появился на Украине — отрядил

орду к Чигирину, сам же отправился к Умани и созвал туда раду для подтверждения своего выбора ее приговором; татары, между тем, встретили Дорошенка на пути к Умани и осадили его в лагере у села Конончи на берегу Роси; положение гетмана было весьма критическое, так как половина подвластных ему полков оставила его и отправилась на раду в Умань. Однако из положения этого он был спасен благодаря вмешательству турецкого правительства — в это именно время явилось турецкое посольство с известием об окончательном утверждении султаном договора с Дорошенком; турецкий посол начал свои действия с того, что предписал именованному султана крымцам оставить Дорошенка в покое и возвратиться домой. После удаления крымцев дела Суховия расстроились, многие казаки, собравшиеся в Умани, возвратились к Дорошенку, другие открыли раду и приступили к выбору нового гетмана, но выбор этот миновал Суховия, которого главная опора — Крымская орда — была для него потеряна. Западные правобережные полки: уманский, кальницкий и брацлавльский — провозгласили на раде гетманом уманского полковника Михаила Ханенка, который отдался под покровительство Польши, заключил с польским правительством договор и в 1670 году был утвержден королем в гетманской должности. Оба гетмана: Дорошенко и Ханенко вступают в упорную борьбу, в которую увлекают и покровительствовавшие им правительства — турецкое и польское; в борьбе этой успех остается постоянно на стороне Дорошенка, он нанес противнику несколько чувствительных поражений: у Стеблева, Четвертиновки и т. д., занял Умань и другие города, признававшие Ханенка, и, наконец, в 1672 году вызвал сильное турецкое нашествие на Польшу. Во время этого похода турки с помощью Дорошенка взяли Каменец, осадили Львов и, наконец, принудили польского короля Михаила заключить позорный договор у Бучача, в силу которого он обязался платить дань Турции и отказался от Подолии и Украины в пользу турецкого правительства.

Таким образом выполнена была с крайними усилиями первая половина программы Дорошенка — он оставался единственным представителем Правобережной Украины под покровительством султана — немедленно затем приступил он к осуществлению второй половины своего плана. С 1672 года сношения Дорошенка с московским правительством относительно соединения обеих половин Украины под властью одного гетмана, подчиненного царю, становятся оживленнее и интенсивнее. Русское правительство, не стесняясь уже теперь статьями Андрусовского договора, принимает его предложения благосклонно и изъявляет готовность поддерживать их своими силами, но оно желает воспользоваться обстоятельствами, минуя Дорошенка, и поручает руководство дела утвержденному им на левом берегу Днепра гетману Ивану Самойловичу, сменившему в 1672 году Многогрешного. Самойлович для того, чтобы оформить свои притязания на правый берег Днепра, созывает в 1674 году раду в Переяславе, на которой казаки, пользуясь отречением от гетманства потерявшего всякую надежду Ханенка, провозглашают Самойловича гетманом обоих берегов Днепра; вместе с тем Самойлович с казацкими и великорусскими войсками предпринимает ряд походов на западный берег Днепра, чтобы вызвать со стороны жителей признание своей власти и уговаривает Дорошенка откаться от гетманства в свою пользу. Несмотря однако на превосходство своих сил и на сочувствие большинства народонаселения, он долго не может добиться решительного успеха вследствие своей бездарности и нерешительности. — Для того, чтобы овладеть Правобережной Украиной, Самойловичу приходилось выдерживать борьбу не с одним Дорошенком, на страну эту заявляли претензии и Турция и Польша, не пожелавшая подчиниться Бучацкому договору и возобновившая немедленно после его заключения войну с Портой. Обе державы вели между собой войну за обладание краем и, ожесточаясь все более и более, вымещали злобу

на жителях страны: поляки, турки, крымская орда разрушают в течение нескольких лет города и села, истребляют или угоняют в плен население; жители, теснимые отовсюду, ищут спасение в бегстве и целыми массами переселяются на левый берег Днепра, отыскивая новые более безопасные места для поселений; выселяются из родины не только целые села, местечка и города, но и народонаселение целых полков и областей. Заметив это положение дел, Самойлович старается приноровиться к нему: вместо того, чтобы занять признававшую его власть территорию и принять энергичные меры для ее защиты, он ограничивается отрывочными походами на правую сторону Днепра и во время их зазывает народ к переселению и размещает выходцев на левой стороне Днепра, стараясь при том поселить их подалеже от Днепра. Край превращается быстро в пустыню; опустевшие города и села сожжены поляками и турками, немногие жители, пытавшиеся защищаться, истреблены мечем. В течение 3—4 лет богатые и многолюдные некогда города: **Ладыжин**, Умань, Брацлав, Черкассы, Паволочь, Корсунь, Канев и т. д. — превращены в развалины или опустели. Это совершенное разорение края, известное в народной памяти под именем «руины», сломило наконец и Дорошенка. Поддерживая борьбу до последней крайности, он увидел, что для него остался один только возможный исход: отречься от власти и бросить на произвол судьбы незаконченный план, для осуществления которого он в течение десяти лет направлял все свои силы. Оставленный старшиной и казаками, перешедшими к Самойловичу, покинутый народом, не интересуясь более турецким покровительством и не будучи в состоянии склонить на свою сторону московское правительство, он с остатками своих сил затворился среди пустыни в единственном, оставшемся в его власти городе Чигирине, и решился покончить свою политическую деятельность; но, не одобряя образа действия Самойловича и не доверяя его мелкой эгоистичной личности, он желал отдать булаву в руки избравшего его народа; объявив московскому правительству, что он отказывается от гетманства, он вошел в сношения с запорожским кошевым Иваном Сирком, созвал в конце 1675 года в Чигирине раду и на ней сдал знаки своего достоинства запорожской общине, как нравственной представительнице народа *. Действие это не было, однако, одобрено русским правительством. Сирко получил выговор за принятие отречения Дорошенка и ему было поставлено на вид, что он вмешивается в дело, к нему не относящееся. В начале 1676 года Самойлович приступил к Чигирине с сильным войском и объявил Дорошенку требование сдачи и отречения в свою пользу. Дорошенко исполнил то и другое, выехал из города и отправился пленником в лагерь Самойловича. Так закончена была политическая роль одного из более даровитых представителей казачества в XVII столетии. Несмотря на ошибки и неудачу, Дорошенко в ряду современных ему казацких предводителей представляет отрадное явление: не мелкий эгоизм, не стремление к наживе и личным выгодам руководит этим гетманом — он искренно радуется о благе родины, он среди самых трудных обстоятельств, с неимоверной энергией и постоянством борется, из-за него — он падает с достоинством и с сознанием исполненного долга.

Впрочем, русское правительство, не желавшее по политическим расчетам поддерживать Дорошенка в качестве гетмана, оценило по достоинству его личность. В плену и в ссылке он был встречен почетом и уважением, скорее как несчастный друг, чем как противник. Сдаваясь Самойловичу, Дорошенко обещал провести остаток дней в спокойствии, не вмешиваясь в общественные дела, и просил лишь, чтобы ему позволено было поселиться на родине. Местом для его жительства назначен был город Сосница, где он и занялся устройством своего хозяйства, но

* Запорозька Січ та її кошовий отаман І. Сірко негативно ставилися до зв'язків П. Дорошенка з Туреччиною. Водночас їх також приваблювала ідея об'єднання Лівобережної і Правобережної України під булавою одного гетьмана.

вскоре он был потребован в Москву, вслед за тем туда же отправлена была и его жена. В Москве Дорошенку подарен был обширный дом и на его содержание назначена значительная сумма (до 1000 рублей), затем ему пожаловано поместье: 1000 дворов в селе Ярополче Волоколамского уезда.— В 1679 году он был назначен воеводой в Вятку и занимал эту должность до 1682 года; остаток дней он прожил в своем поместье, где скончался в 1698 году. Еще в начале текущего столетия в Ярополче, на погосте бывшей церкви во имя св. Парасковьи, существовала на его гробнице каменная плита со следующей надписью: «Лета 7206, Ноября в 9 день преставился раб Божий, гетман войска запорожского, Петро Дорофеевич Дорошенко; а поживе от рождества своего 71 год и положен бысть на сем месте».

Из лиц, принадлежавших к семейству Дорошенка, нам известны: его мать, принявшая монашество после его падения под именем Митродоры, и два брата: Григорий,— полковник Брацлавский и Андрей,— полковник Павлоцкий. Петр Дорошенко женат был на дочери родственника Богдана Хмельницкого, Павла Яненка-Хмельницкого, но детей от брака этого не оставил*.

Підготовка тексту до друку і коментарі
В. М. РИЧКИ та В. А. СМОЛІЯ

* Цікаво, що П. Дорошенко був прапрапрадідом дружини О. С. Пушкіна Наталії Миколаївни Гончарової.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ: З'ЇЗДИ І КОНФЕРЕНЦІЇ

Кер. авт. кол. В. Ф. Солдатенко.

Київ: Україна, 1991. — 478 с.

Останнім часом з'являються публікації, в яких нерідко подаються ті чи інші факти з історії Компартії України, діяльності її керівних органів на різних етапах нашої історії. І в цьому немає нічого дивного, адже досвід Компартії України тісно пов'язаний з життям народу, з діяльністю державних органів Української РСР. Однак справа полягає в тому, що частина опублікованих матеріалів часто-густо містить деякі неточності, а інколи й перекручення історичних фактів, які стосуються форумів республіканської партійної організації.

Саме тому вихід у світ довідника, що рецензується, який вперше без вилучення окремих документів і прізвись з історії Компартії України дає короткий аналіз кожного з'їзду і конференції — важлива подія в історико-політичній науці. Адже широке коло читачів про окремі партійні форуми має слабе уявлення, оскільки стенограми деяких з'їздів і конференцій не публікувалися, а в історико-партійній пресі належним чином вони не висвітлювалися.

Відомо, що нині відбувається інтенсивний процес переосмислення історії Компартії України, і тут важливо, з одного боку, звільнитися від звичної нерішучості у висвітленні історичної правди, якою б гіркою вона не була, а з іншого — утриматися від спокуси огульного перекреслення всіх наших надбань за роки Радянської влади. В зв'язку з цим важко не погодитись з авторами, котрі зауважили, що лише за такої умови можна розраховувати на ліквідацію «білих плям», яких ще чимало залишається і в історії Компартії України.

Важливо підкреслити, що в довіднику ретельно скомпоновані матеріали, які були опубліковані у пресі, або знаходились у партійному архіві до того чи іншого з'їзду, конференції. Так, при висвітленні роботи кожного партійного форуму дається стислий виклад доповідей, окремих виступів і прийнятих рішень та резолюцій, а інколи — окремі коментарі з'їздівських положень.

Важливим вбачається й те, що в довіднику вперше подано інформацію про склад ЦК Компартії України з 1918 р. до 1991 р., зміни у структурі та складі керівних органів. Тут же представлені і короткі біографічні нариси про всіх перших (генеральних) секретарів ЦК Компартії України, адже ці відомості в минулі роки вилучалися з історико-партійної літератури, а дані про окремих комуністів, що входили до керівних органів партії, тривалий період замовчувалися. Справедливим є те, що в політичних портретах перших (генеральних) секретарів ЦК Компартії України на основі матеріалів періодичної преси та деяких історико-партійних досліджень критично осмислюється їх діяльність. Автори, на наш погляд, зуміли висвітлити набутий досвід, а також вичленили проблеми, які поставали перед Компартією України в різні періоди її діяльності. Варто відзначити й ту послідовність, з якою вони розкривають процес виконання завдань, що висувало життя.

Однак не можна не відзначити той факт, що матеріал про з'їзди і конференції готували різні автори, а відтак і підходи до його викладу

були не однакові. Одні автори прагнули більш критично підійти до висвітлення того чи іншого форуму республіканської партійної організації, дати сучасне бачення проблем, які обговорювалися, роз'яснити складні місця широкому загалу читачів. Інші пішли за стенограмами форумів, й тому сьогоднішній аудиторії важко зрозуміти поданий матеріал, оскільки недостатньо простежується його сучасна оцінка.

На наш погляд, автори уникнули більш критичної оцінки деяких з'їздів і конференцій, зокрема тих, на яких Компартия України поступово відходила від ленінських принципів партійного керівництва і вписувалась у державні структури республіки, щоб згодом стати ядром сталінської адміністративно-командної системи, яка формувалася (с. 103, 110, 126, 132, 146 та ін.). Навіть той критичний матеріал, що міститься у примітках і самому тексті, не вирішує проблеми. Тут потрібний більш об'єктивний аналіз з'їздів і конференцій — чітке визначення оціночних позицій нинішнього покоління дослідників історії Компартії України. Цього, на жаль, не відчувається, скажімо, у висвітленні роботи XII з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України (січень 1934 р.). Так, на тлі тогочасних наслідків голоду на Україні, недоліків у промисловості і в сільському господарстві не викликає довіри авторська оцінка «Доповіді ЦК ВКП(б)» у такій редакції: «...доповідь своїм змістом відбивала справді значні зрушення у соціально-економічному та духовному розвитку країни...» (с. 156). Не відповідає сучасним вимогам і сюжет, в якому дається аналіз політичного звіту ЦК КП(б)У. Щоправда, автори зазначили, що доповідь значно спрощувала аналіз того складного становища у сільському господарстві України, яке склалося у 1931—1933 рр. і одним із наслідків якого був голод (с. 159). Але хіба цього досить?

Усталені стереотипи щодо оцінки партійних форумів, на наш погляд, не дозволили авторському колективу більш критично осмислити діяльність XVI з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України (січень 1949 р.). Аналізуючи стан розвитку сільського господарства (с. 196), варто б сказати, що його офіційна оцінка не відповідала дійсності. Адже відомо: в той час на селі надзвичайно поширеними були приписки. Масовим явищем стала рекордоманія. Багато керівників усіх рангів, насамперед партійних комітетів, вважали своїм обов'язком брати на себе рекордні, але економічно не обгрунтовані зобов'язання. Тривали репресії, метастази сталінізму призвели до голоду, який охопив значну частину України 1946—1947 рр. В зв'язку з цим важливим вбачається авторське зауваження, що містить концентровану політичну оцінку: «На роботу партійного форуму негативний вплив мав культ особи Сталіна» (с. 200).

Відомо, що з'їзди і конференції — важливі віхи на історичному шляху республіканської партійної організації, оскільки вони розв'язують кардинальні, стратегічні, тактичні і організаційні питання життя і діяльності партії. З огляду на це авторам варто було б більш рельєфно окреслити сьогоднішні оцінки форумів Компартії України, які проходили в застійні роки. Адже нинішнє покоління ще добре пам'ятає ту нестримну комплементарність на адресу вищого партійного керівництва, що завдала відчутної шкоди авторитету республіканської партійної організації.

Думається, потрібно було більш об'єктивно підійти й до висвітлення роботи XXVII з'їзду Компартії України (лютий 1986 р.), сказати й про його декларативність. З висоти сьогодення краще видно, що завдання, які ставилися на з'їзді на 1986—1990 рр. і на період до 2000 р., мали більше пропагандистський характер, а тому відчутного мобілізуючого впливу на комуністів і широкі верстви трудящих не справили, про що свідчить сьогоднішня криза у народному господарстві республіки (с. 328).

Минатимуть роки, буде змінюватися й сама республіканська партійна організація, але саме на нинішнє покоління дослідників історії республіканської парторганізації випало завдання подати якомога більшу допомогу ЦК Компартії України в ідеологічному зміцненні республіканської партійної організації. А це можливо зробити лише в умовах критичної, принципової і справедливої оцінки її історичного минулого. Саме тому вельми актуальним вбачається переосмислення позитивного й негативного досвіду партійних форумів, оскільки на них вироблялись основні завдання і цілі, давались установки місцевим осередкам по їх втіленню у життя.

На нашу думку, авторський колектив книги в основному виконав це відповідальне завдання. Вона ознайомить широкі кола читачів з важливими сторінками з історії форумів республіканської парторганізації.

Одержано 18.04.91

О. Д. ЗУБАЛИЙ (Київ)

СИЛА, ПОБЕДИВШАЯ ФАШИЗМ |

В. А. Замлинский, В. Н. Вашкевич, В. Я. Галан и др.

Под ред. В. А. Замлинского.

Киев, Выща шк., 1990.— 152 с.

Авторський колектив під керівництвом В. О. Замлинського поставив перед собою непросте завдання — комплексно, в дусі нових підходів показати вклад радянського народу в розгром фашистської Німеччини, розкрити соціально-політичні, економічні і воєнні фактори перемоги, її всесвітньо-історичне значення.

Спираючись на попередні видання, присвячені війні, а також використовуючи нові джерела, автори розкрили інтеграцію воєнної промисловості багатьох країн у відновленні воєнного потенціалу Німеччини, показали суть гітлерівської геополітики, що відіграла роль пропагандистського стрижня, навколо якого формувалася зовнішня політика фашизму.

У книзі наводиться ряд нових документів, в тому числі дані щодо договорів від 23 серпня і 28 вересня 1939 р. та підписаних секретних протоколів. Автори знайомлять читача з різними точками зору на ці події й висловлюють свою думку з цих питань.

В монографії значно ширше, порівняно з іншими публікаціями, наводяться різні точки зору як зарубіжних, так і радянських дослідників, робиться справедливий висновок про те, що саме радянсько-німецький фронт був найголовнішим на протязі всієї війни. Вміщені в книзі таблиці (всього 8) дають змогу читачу проаналізувати співвідношення сил на різних фронтах війни, характеристику другої світової війни, втрати гітлерівської Німеччини за 1939—1945 рр. Розповідаючи про наші втрати, автори зазначають, що тільки обнародування повних статистичних даних про війну дасть змогу назвати більш-менш точну їх кількість.

На основі великого фактичного матеріалу в книзі дається оцінка вкладу західних союзників у досягнення загальної перемоги над фашистським блоком, справедливо підкреслюється, що саме Збройні Сили Радянського Союзу зупинили агресора і розгромили його головні сили. Значне місце в ній відводиться питанню створення антигітлерівської коаліції. На сторінках книги підкреслюється, що це був унікальний

союз держав з різним суспільним і державним ладом, які об'єдналися в боротьбі проти спільного ворога. На основі різних документів автори показують, як складалися й розвивалися відносини між країнами цієї коаліції.

Інтерес викликають ті сторінки праці, де показано інтернаціональний подвиг Радянських Збройних Сил при визволенні народів Європи, йдеться про підтримку нашим народом антифашистської боротьби в інших країнах, про допомогу, яку подавав Радянський уряд у створенні іноземних національних формувань на нашій території і спільній боротьбі із загальним ворогом — фашизмом. Авторі показують, що подвиг Радянських Збройних Сил, які визволили багато народів від фашистського гніту, був високо оцінений всім прогресивним людством, наводять чимало прикладів оцінки перемоги радянських воїнів.

У праці розглядаються джерела перемоги над ворогом. На жаль, у ній досить скупо говориться про моральні аспекти перемоги над фашизмом як всередині країни, так і під час походу в країни Європи. Розкриваючи джерела перемоги над ворогом, автори лише одним реченням говорять, що «в частинах і з'єднаннях комуністи й командири та політпрацівники виховували у бійців рішучість відстоювати кожен п'ядь радянської землі...» (с. 112).

З позицій нового політичного мислення оцінюються в книзі уроки війни і сучасність. Авторі справедливо зазначають, що хід і результати війни значно вплинули на дальший світовий розвиток. Насамперед виникли сприятливі умови для народно-демократичних революцій у ряді країн Європи й Азії, поширювався антифашистський демократичний рух, відновлювався багатопартійний уклад, сподівання на краще майбутнє здавалися реальністю. Проте Сталіну вдалося в перші післявоєнні роки взяти у свої руки контроль над комуністичними партіями країн Східної Європи і нав'язати їм свій шлях будівництва соціалізму, утвердити в цих країнах авторитарну систему влади. Авторі рецензованої праці доводять, що нав'язана іншим країнам сталінська модель соціалістичного будівництва затримала їх поступальний рух. Криза стала неминучою.

Праця не позбавлена й окремих недоліків. У ряді випадків автори дещо спрощено підходять до розгляду деяких питань (див. с. 66 — з приводу затримки відкриття другого фронту; с. 48, 59 — великих втрат у 1942 р. у районі Харкова, а також у 1945 р. у ході Берлінської операції; с. 85—86 — слід було б ґрунтовніше розповісти про польські формування, що готувалися в СРСР, а потім були виведені в Іран, про їх дальшу долю; с. 97 — допущена суттєва неточність щодо часу підняття Червоного Прапора Перемоги М. А. Єгоровим і М. В. Кантарія). На наш погляд, варто було б ширше показати й вплив культу особи Сталіна на розвиток міжнародного робітничого та комуністичного руху в боротьбі з фашистською загрозою, з позицій сьогодення висвітлити джерела Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. В книзі є такий розділ, але тему розкрито поверхово. Авторі нерідко обмежуються констатацією фактів, але не висловлюють своєї думки, власних оцінок.

В цілому монографія написана доступною мовою. Її з інтересом прочитають не лише науковці, викладачі й пропагандисти, а і всі, хто цікавиться історією минулої війни.

Одержано 17.02.91.

І. Т. МУКОВСЬКИЙ (Київ), П. О. САВЧУК (Ровно)

**СЛАВЯНЕ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В
ПРЕДГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕРИОД**

Отв. ред. В. Д. Баран.

Киев.: Наук. думка, 1990.—488 с. ил.

Проблеми етногенезу і ранньої історії слов'ян здавна перебувають у центрі уваги учених-славістів. Займається ними й Інститут археології АН УРСР. Рецензованою книгою, підготовленою колективом його співробітників, відкривається новий етап досліджень. Ця праця має синтетичний характер, що дістало відображення навіть у її структурі. Автори облишили аналіз окремих культур і компаративно розглянули різні аспекти проблеми розвитку матеріальної культури населення Південно-Східної Європи протягом усього першого тисячоліття н. е. Книга побудована за хронологічним принципом. Досліджуваний період поділений на чотири відрізки, які майже відповідають чвертям тисячоліття. У цих межах описані загальні тенденції розвитку дослов'янської та ранньослов'янської культури в цілому з урахуванням локальних його особливостей в різних регіонах східнослов'янської території. Автори поставили перед собою завдання якнайповніше реконструювати картину етнічного, культурного та соціально-економічного розвитку стародавнього населення Південно-Східної Європи в зазначений період.

Враховуючи прийнятну періодизацію історичного процесу, перші чотири глави дослідники присвятили послідовному порівняльному аналізу слов'янської матеріальної культури протягом усіх чотирьох чвертей I тисячоліття н. е.

Чотири останні глави мають синтетичний характер і вміщують висновки та історичні узагальнення, зроблені на основі проведеного аналізу матеріалів різних епох.

У першій главі аналізуються археологічні культури рубежу й першої чверті I тисячоліття н. е. Дослідники відносять їх до дослов'янського періоду. Це насамперед зарубинецька культура і волино-подільська група пам'яток. Вони розглядаються на широкому фоні синхронних пам'яток, що належать до культур сусідніх районів: латенської — Закарпаття, поенешти-лукашівської і липицької — південного заходу, пізньоскіфської — Нижнього Подніпров'я та сарматської культури з півдня. Це дає можливість виявити основні риси матеріальної культури названих суспільних одиниць, простежити їхні взаємозв'язки і взаємовпливи.

Особливо цікавими є підрозділи, присвячені житлобудуванню та кераміці. Здобуті протягом останніх десятиріч нові матеріали з цих питань дозволили переглянути й уточнити деякі питання хронології та періодизації зарубинецької, поенешти-лукашівської, пшеворської та липицької культур.

Друга глава присвячена етнокультурним процесам, що відбувалися в другій чверті I тисячоліття н. е. Тут розглядаються матеріали культур, причетних до процесу формування ранніх слов'ян, а також тих, які мали з ними тісні контакти.

Вивчення житлового будівництва прямих предків слов'ян показало, що з усіх видів їхніх жител найперспективнішим в історичному плані виявився тип півземлянки (заглибленого житла), який виник у зарубинецькій культурі.

Важливі дані для з'ясування етно- і культурогенетичних зв'язків між синхронними й послідовно-різночасовими культурами дав також аналіз поховального обряду та кераміки.

Підсумки дослідження розвитку матеріальної культури населення Південно-Східної Європи в першій половині I тисячоліття н. е. підбито в третій главі монографії. Тут висловлені дуже цікаві думки про походження і характер черняхівської культури, які протягом тривалого часу

були предметом гострої дискусії серед науковців. Автор глави В. Д. Баран переконливо доводить, що черняхівська культура мала поліетнічний характер. Вона сформувалася на основі ряду місцевих культур як певна господарсько-економічна спільність. Військові об'єднання, які стали ядром цієї спільності, очолювали спочатку колишні носії вельбарської культури — готи. Саме вони, очевидно, були ініціаторами спільних походів слов'ян, скіфів, сарматів та гето-даків на Римську Імперію, які відомі в античній історіографії як «готські» або «скіфські» війни. Черняхівську культуру, що була поширена на величезній території, за рядом характерних локальних відмінностей можна поділити на три групи. В основі цих відмінностей лежить різна етнічна належність переважної кількості населення даного регіону. В лісостеповій зоні України, очевидно, проживали слов'яни. Автор зробив глибоко аргументовані теоретичні узагальнення, які багато важать для розв'язання проблеми слов'янського етногенезу.

Автори глави «Ранньослов'янські культури V—VII ст. н. е. і етнічна консолідація слов'ян» вважають, що, починаючи з V ст., можна вже називати слов'ян їхнім власним іменем. Дослідники виділяють три локальні різновидності ранньослов'янської культури, яка охоплює величезну територію. У науковій літературі вони дістали назви празької, пеньківської та колочинської культур. Це — величезний крок вперед, оскільки тривалий час вчені не могли дійти згоди, котру з названих культур можна вважати слов'янською і ким були носії двох останніх.

Особливо цікавими в цій главі є розділи про типи населених пунктів та поховальні пам'ятки. Тут охарактеризовано як відриті сільські поселення, так і городища, а також подано їхню топографію й планографію. Дуже багато уваги приділено виявленню у лісостеповій зоні скарбам мартинівського типу. Шкода тільки, що їх не винесено в окремий розділ.

Особливу увагу приділили дослідники тим аспектам матеріальної культури, які дають можливість простежити етнокультурні зв'язки тогочасного населення Південно-Східної Європи з носіями культур раніших і пізніших хронологічних етапів. Так, розділ, присвячений житловому будівництву, закінчується твердженням, що прототипом слов'янської підквадратної півземлянки можна прийняти заглиблені споруди київської культури і такі ж житла черняхівської культури Верхнього Подністров'я, які, в свою чергу, виводяться з жител волино-подільських та півнозарубинецьких поселень. Саме в лісовій та лісостеповій зонах Східної Європи протягом декількох століть у процесі еволюції заглибленого житла формувалися основи конструкції півземлянки з піччю-кам'янкою, яка дуже характерна для слов'ян раннього середньовіччя.

Другим важливим аргументом на підтвердження тези про етнічну єдність трьох синхронних культур — празької, пеньківської та колочинської — є дуже близький набір форм посуду. І хоч кількісне співвідношення їх у слов'янських культурах різне, автори роблять цілком переконливий висновок про спільність походження і тісні контакти між племенами названих трьох культур.

Порівняння житлобудування, керамічного виробництва і поховального обряду у ранніх слов'ян і носіїв культур ще раніших хронологічних етапів на досліджуваній території вказує на існування типологічного і генетичного зв'язку між ними.

Скрупульозне вивчення питань датування і хронології дало можливість переконливо довести, що празька, пеньківська та колочинська культури належать до періоду від V по VII ст. н. е. Для деяких культур, крім загального датування, виділено ще й періоди: у празькій культурі — три, а у пеньківській — два. В усіх трьох ранньослов'янських культурах виділено групи пам'яток, нижня хронологічна межа яких заходить у V ст. н. е. Ці пам'ятки свідчать про безперервне засе-

лення всієї території Південно-Східної Європи в I тисячолітті н. е. і дають змогу порівнювати старожитності пізньоримського й ранньослов'янського часів.

Культурі слов'ян напередодні утворення Київської Русі присвячено главу «Східні слов'яни у VIII—IX ст.». Тут розглядаються типологія і соціальний зміст численних укріплених та відкритих поселень, особливості житлобудування, хронологія й періодизація східнослов'янської культури, розвиток економіки та суспільного ладу. Значну увагу приділено локальним відмінностям культури східних слов'ян та їх співвідношенню із союзами племен, про які згадується в літописах.

Незрозуміло, з якою метою в цьому розділі зроблено екскурс в історію житлобудування північної лісової зони, який сам по собі, можливо, й цікавий, однак, виходить за рамки дослідження.

Окремий розділ присвячено слов'янській кераміці VIII—IX ст. На самому його початку апріорі стверджується, що гончарне коло з'явилося в керамічному виробництві східних слов'ян у VIII ст. (волинцівська культура). В культурі Луки Райковецької гончарна кераміка була в IX ст., а наприкінці X — на початку XI ст. вона з'явилася й у роменській культурі.

Однак таку схему не можна запропонувати для всієї східнослов'янської території. У верхів'ях Західного Бугу є пам'ятки, що їх, як правило, відносять до культури Луки Райковецької (Ріпнів I, Плісненськ, Ромош). Вони мають керамічні комплекси з абсолютним переважанням примітивного кружального посуду і датуються VII—VIII ст. Хоча ці пам'ятки у тексті згадуються, але щодо складу і датування їх керамічних комплексів немає навіть і натяку. Не згадано також, що П. П. Толочко стверджує: слов'яни оволоділи кружальною гончарською технікою не пізніше VIII ст. н. е., що груба, товстостінна кераміка, формована на гончарному крузі, трапляється у Києві разом з ліпними формами VII—VIII ст. н. е. Якщо автори чомусь не згодні з думками своїх попередників, вони мали б про це сказати, а не обходити питання мовчанкою.

У розділі про хронологію і періодизацію слов'янських культур VIII—IX ст. подано обґрунтування абсолютних дат та основних періодів розвитку в межах кожної з культур.

Культура східних слов'ян на цілій території відзначалася єдністю, що певною мірою ускладнює питання точного розмежування їхніх союзів на основі решток матеріальної культури. І все ж таки автори досить аргументовано виділяють території полян, древлян, дулібів-бужан-волинян, улчів, тиверців, хорватів, сіверян і дреговичів та інших племен. Однак вони чомусь знову «заходять» на північноруські простори і займаються територіями радимичів, в'ятичів, кривичів, словен ільменських, полочан. Оскільки їхні землі були розташовані далеко за межами Південно-Східної Європи, ці археологічні матеріали не повинні бути предметом дослідження в цій монографії.

Завершує розділ і главу висновок про те, що коріння давньоруської культури сягає в східнослов'янське суспільство попереднього періоду і що вона склалася ще у VIII—IX ст., а подекуди, можливо, й раніше.

У главі «Слов'яни і навколишній світ» простежуються зв'язки слов'ян з їхніми сусідами протягом I тисячоліття н. е. Відзначається, що інтенсивність і спрямування слов'яно-балтських, слов'яно-германських та слов'яно-кочівничих відносин змінювалися. Підкреслюється, що у стосунках слов'ян з балтами помітну роль відіграло безсумнівне генетичне споріднення між ними. Контакти з германськими племенами мали спорадичний характер. Тіснішими були зносини лише між носіями черняхівської культури та готами, про що свідчать пам'ятки вельбарської культури. Характер контактів з кочовими племенами постійно змінювався — від військових сутичок до адаптації та асиміляції окремих груп кочового населення в порубіжних районах.

У главі «Джерела ранньослов'янських культур Східної Європи» підбиваються підсумки всього сказаного в попередніх главах. Фактично вона є заключною і мала б завершувати монографію. Принципове значення має, зокрема, висновок про те, що у ранньосередньовічну слов'янську культуру інтегрувалися елементи культур римського часу — черняхівської, київської і якоюсь мірою карпатських курганів. Хоча роль цих культур у формуванні окремих ранньосередньовічних слов'янських груп була неоднаковою. Київська культура, зокрема, стала основою, на якій виникли пеньківська та колочинська групи ранньосередньовічних пам'яток, а черняхівська культура відіграла таку ж роль для празьких старожитностей.

Важливе значення має висновок про безсумнівну належність колочинської культури до кола слов'янських ранньосередньовічних культур. Усі три групи — празьку, пеньківську та колочинську — характеризує близькість і навіть ідентичність основних рис поховального обряду, житлобудування, набору ліпного посуду. Всі вони становлять єдину економічну модель, близьку до київської культури.

Переконливо звучить думка про значну роль слов'яно-готських, а потім слов'яно-гунських воєн в етнічній консолідації слов'ян. Спочатку вони стали поштовхом для виникнення слов'янських військово-політичних союзів, а далі — для перетворення їх у соціально-економічні об'єднання.

В останній главі — «Соціально-економічний розвиток населення Південно-Східної Європи в I тисячолітті н. е.» — дається загальна характеристика основних напрямів господарської діяльності та суспільного розвитку ранніх східних слов'ян та їхніх найближчих сусідів, а також окремих галузей господарства протягом усього I тисячоліття. Мимоволі з'являється думка, чи не краще було б цей матеріал розмістити в розділах, де розглядаються відповідні хронологічні етапи. Це дало б можливість уникнути неминучих повторів і значно поліпшило б виклад матеріалу. У всякому разі треба було б помістити його перед сьомою главою, яка має виразний підсумковий характер.

Оцінюючи працю в цілому, треба відзначити, що вона написана на високому науковому і теоретичному рівні. Тим більше засмучують наявні неточності й недоречності. Так, на стор. 340 знаходимо твердження про те, що «на стику епох археологічні джерела нечисленні, а ті пам'ятки, які вдається виявити, не завжди піддаються точному датуванню». Виникає запитання, чим викликане таке явище? Чи в такі моменти скорочується кількість населення? А якщо так, то чому? Треба було б усе це пояснити. На стор. 212 читаємо, що на площі Зимнівського городища виявлено «майстерні для обробки кольорових металів». Насправді ж там знайдені лише сліди такого виробництва.

Мають місце недоречності, пов'язані з перейменуванням місцевостей та змінами в адміністративному поділі територій. Так, поселення у Вікнинах Великих подається то за сучасним поділом, як належне до Збарзького району, то за колишнім — до Лановецького. На стор. 93 названі поряд поховання пшеворської культури в Кристинополі та Червонограді, а це ж різночасові назви однієї і тієї ж місцевості. Назва села Ріпнів, де знаходиться відома пам'ятка, російською мовою чомусь перекладається як «Репнев» (всупереч правилу, що географічні назви не перекладаються).

Важливу роль відіграють у праці карти, до речі, дуже сумлінно складені. Однак і тут не обійшлося без прорахунків. Так, на карті, вміщеній на стор. 11, поміж ареалом поширення пам'яток пшеворської культури та межами Римської імперії залишено «білу пляму». Але ж відомо, що ця територія була в той час заселена! На стор. 107 читаємо у тексті, що на території Закарпаття знайдено лише один могильник другої чверті I тисячоліття н. е. біля с. Ізи, а на карті (рис. 16) позначено дві такі анонімні пам'ятки.

Перелік таких огрехів можна було б продовжити, та вони не знижують наукової цінності монографії. В ній на широкому матеріалі поновому поставлено і в основному вдало вирішено кардинальну проблему етногенезу і ранньої історії слов'ян. Повністю підтверджено доцільність використання для цієї мети ретроспективного методу. Автори зуміли відійти від традиційних методів автохтонізму й міграціонізму і розглядають етнокультурні процеси як інтеграцію різних культурних елементів в результаті змішування місцевих субстратних та зайшлих груп населення та їхніх культур. На цьому ґрунті виникали нові етнічні утворення, а поміж ними також слов'янський етнос.

Запропонована київськими археологами нова концепція історії слов'ян Південно-Східної Європи протягом I тисячоліття н. е. є вагомим вкладом в європейську славістику. Вона стане визначною подією в світовій історичній науці.

Одержано 05.11.90.

В. В. АУЛИХ (Львів)

В. Г. Сарбей (Київ)

Перші «Нечкінські читання»

25 лютого 1991 р. минуло 90 років з дня народження академіка Милици Василівни Нечкіної (1901—1985). З цієї нагоди на батьківщині визначного радянського історика, в м. Ніжині на Чернігівщині, Наукова Рада з історіографії та джерелознавства при Відділенні історії АН СРСР, її Українська зональна секція, Чернігівський і Ніжинський державні педінститути підготували і провели 14—15 березня перші «Нечкінські читання».

До програми «читань» було включено понад 30 доповідей і повідомлень. Їх автори представляли науково-дослідні й навчальні заклади Москви, Києва, Чернігова, Риги, Волгограда, Дніпропетровська, Запоріжжя, Кіровограда, Рязані, м. Щорса. «Читання» відкрив ректор Ніжинського педінституту, проф. Ф. С. Арват.

Вступне слово виголосив член бюро Відділення історії АН СРСР, голова комісії по вивченню і виданню творчої спадщини М. В. Нечкіної, чл.-кор. АН СРСР Я. М. Щапов. Він розповів про вчену, яка досконало володіла різними галузями історичних знань, багато уваги приділяла їх теоретично-соціологічним основам, була засновником радянської школи історіографії, виховала близько 100 докторів і кандидатів наук. Продовжуючи узагальнюючу характеристику науково-творчого внеску вченої, д-р іст. наук, проф. А. П. Смирнов (Москва) наголосив на тому, що його незабутня вчителька в науці протягом усього свого життя не тільки плідно займалася історіософськими питаннями, а й розв'язувала складні проблеми історії вітчизняного революційного руху, рішуче відкидаючи ідеалізацію індивідуального терору в ньому.

Широка популярність праць М. В. Нечкіної пояснюється обдаруванням автора, вмінням викладати історичні факти в захоплюючій художній формі. Чи не найбільше це виявлялося у написаних нею вузівських та шкільних підручниках і посібниках. Тут праці М. В. Нечкіної стоять врівень з творами найвизначніших вітчизняних істориків-художників М. М. Карамзіна, М. І. Костомарова, В. О. Ключевського. Безперечно, не випадково М. В. Нечкіна була й автором фундаментальної біографії останнього. Про те як вона створювалася розповів у спеціальній доповіді Я. М. Щапов, а канд. іст. наук Ю. М. Ємельянов (Москва) спинився на проблемі особливостей і спільності творчості фахівця-історика, з одного боку, й письменника-художника, з другого.

Решта доповідей і повідомлень була згрупована за двома дослідницькими напрямками, які є головними у нечкінській творчій спадщині: 1) проблеми історіографії та джерелознавства; 2) проблеми історії загальноросійського визвольного руху XIX — початку XX ст.

Д-р іст. наук, проф. А. В. Санцевич (Київ) розкрив творчу особливість М. В. Нечкіної як теоретика методології й методики історичного дослідження, розповів про відомі нечкінські «середина», на яких обговорювалися ці питання, відзначив заслуги вченої в активізації наукової розробки проблем історії історичної науки народів СРСР, утвердженні комплексності вивчення як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії. Близькі співробітники й учні ювіляра, які приїхали з Москви, д-р іст. наук, проф. В. А. Дунаєвський, д-р іст. наук М. Г. Вандальковська, д-р іст. наук Р. О. Киреева, спираючись у своїх повідом-

леннях не лише на документальні джерела, а й на власні спогади, розкрили багатогранний організаторський талант М. В. Нечкіної, що стимулював значне піднесення дослідницької роботи по всій країні в галузі історіографії, яку вчена насамперед розуміла як історію історичної науки. В цьому зв'язку були згадані широко відомі в колах не тільки радянських, а й зарубіжних фахівців щорічники «История и историки», організовані і керовані М. В. Нечкіною, багатотомник «Очерки истории исторической науки в СССР», видання якого у роки брежневського застою було насильницьки припинене через незгоду головного редактора (ним була М. В. Нечкіна) виконати вимогу «зверху»: нічого не писати конкретного про негативний вплив культу особи Сталіна на історичну науку.

На вищий щабель піднесла М. В. Нечкіна рівень історіографічних досліджень, вимагаючи від їх авторів обов'язкового залучення архівних матеріалів, використання методів і принципів суміжних наук і причому не тільки літературознавства та лінгвістики, а й таких більш віддалених галузей, як психологія і медицина. Дітище М. В. Нечкіної — Наукова рада з проблем історіографії, що функціонувала при Відділенні історії АН СРСР, згуртувала навколо себе фахівців з усіх республік СРСР, провела в різних містах багато різного роду наукових форумів, допомогла зростанню кадрів історіографів. Академік сміливо підтримувала молодих дослідників, які потрапляли під вогонь огульної критики, що штучно організовувалася ідеологічними охоронцями всемогутньої державно-партійної адміністративно-командної системи.

Далеко не все збулося і в особистих наукових планах самої М. В. Нечкіної. Не вдалося їй створити в тодішньому Інституті історії АН СРСР повнокровний відділ історіографії із секторами загальної, вітчизняної історії, джерелознавства. Невеликою раною лягла на серце дослідниці її особиста драма як головного редактора «Очерков истории исторической науки» (недарма академік називала історію радянської історичної науки «замінованою цілиною»).

Дослідником-новатором проявила себе М. В. Нечкіна і в галузі історії загальноросійського визвольного руху. Учні й співробітники М. В. Нечкіної канд. іст. наук С. О. Селіванова (Москва) і канд. іст. наук Н. М. Новакова (Москва) розповіли, як під керівництвом академіка створювався фундаментальний історико-документальний багатотомник «Восстание декабристов», як функціонувала при Інституті історії СРСР АН СРСР з 1958 р. організована і керована вченою до останніх днів її життя група по вивченню першої загальноросійської революційної ситуації (випущено в світ 9 томів спеціального збірника, сторінки якого широко надавалися й фахівцям з республік СРСР, в тому числі з Української РСР).

Актуальність розвідок і публікацій М. В. Нечкіної для наукової розробки історії українського національного руху показав д-р іст. наук, проф. В. Г. Сарбей (Київ). Причому тут важливі не тільки введений вперше до наукового обігу фактичний матеріал і його трактування академіком, а й визначені ним напрямки подальшої дослідницької роботи щодо вивчення історії таємних організацій дворянських революціонерів, в тому числі масонських, які діяли на Україні в кінці XVIII — на початку XIX ст., глибокого з'ясування їх ідейного спадкоємного зв'язку з Кирило-Мефодіївським братством, що виникло у Києві в 40-х рр. Слідом за М. В. Нечкіною нам і сьогодні слід повернутися лицем до ґрунтовного вивчення федералістичних теорій, які займали досить важливе місце в історії вітчизняної (як російської, так і української) суспільно-політичної думки і руху (в тому числі українського національного).

Д-р іст. наук, проф. Б. С. Абаліхін (Волгоград), д-р іст. наук Г. В. Семенова (Москва), д-р іст. наук, проф. Г. К. Швидько (Дніпропетровськ), канд. іст. наук доц. Г. Д. Казмирчук (Київ) позначали широке підґрунтя антисамодержавних і антикріпосницьких наст-

роїв серед громадськості Російської імперії першої чверті XIX ст., що знайшло відображення в діяльності близько 10 «позадекабристських» організацій, членів ряду легально функціонуючих купецьких кампаній, навіть царського адміністратора на Україні князя М. Г. Репніна та його оточення. Нові факти з історії діяльності революціонерів-шестидесятників XIX ст. (російських, українських, польських, латиських) повідомили канд. іст. наук П. Г. Усенко (Київ), канд. іст. наук, доц. С. І. Світленко (Дніпропетровськ), чл.-кор. Академії наук Латв. РСР А. К. Бірон (Рига).

З історіографічними повідомленнями виступили дослідники з України: канд. іст. наук, доц. Л. Г. Мальцева (Запоріжжя), канд. іст. наук, доц. О. Б. Коваленко (Чернігів), канд. іст. наук М. П. Колесник (Чернігів), дисертанти Г. М. Курас (м. Щорс) та О. І. Киян (Кіровоград). Вони розповіли про започаткування викладання історіографії у дожовтневих університетах, про вклад Ніжинського історико-філологічного товариства, Історичного товариства Нестора-літописця, Чернігівської губернської архівної комісії, фахової історичної періодичної преси у вітчизняну історичну науку дорадянського періоду.

Учасники «читань» відвідали меморіальну кімнату М. В. Нечкіної, де вона народилася і де пройшли її дитячі роки, обговорили стан експозиції й можливості та напрями її поповнення, записали на відеокасети спогади про ювілярку як людину. Лунали її власні вірші (в рукописній спадщині їх залишилося чимало) та присвячені їй її вихованцями в науці, а також належні перу Лесі Українки — улюбленої української поетеси М. В. Нечкіної. Багато говорилося про любов академіка до України, що знайшло відображення в її працях, постійних різноманітних контактах з ученими і діячами культури УРСР, вихованні кадрів українських учених. Ухвалено зробити «Нечкінські читання» регулярними, створити і видати науково-популярну книгу про М. В. Нечкіну тощо.

Одержано 20.03.91.

І. М. Гранчак (Ужгород), М. І. Зимомря (Ужгород)

Наукова конференція «Інтелігенція Закарпаття XIX ст. і розвиток гуманітарних наук у контексті міжслов'янських взаємозв'язків»

23—25 жовтня 1990 р. в Ужгороді відбулася наукова конференція на тему: «Інтелігенція Закарпаття XIX ст. і розвиток гуманітарних наук у контексті міжслов'янських взаємозв'язків». Форум був присвячений 45-річчю заснування Ужгородського університету, ювілей якого широко відзначався в області. Конференцію проводили Ужгородський університет, Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР, Закарпатська обласна організація Українського т-ва охорони пам'яток історії та культури, а також Закарпатська обласна організація Української асоціації «Світ культури». В її роботі взяли участь 76 науковців з Москви, Києва, Львова, Донецька, Чернівців, Вінниці, Тернополя, Івано-Франківська, Ужгорода, а також із Чехо-Словаччини (Пряшів, Кошице, Братіслава). До програми включені доповіді відомих учених з Болгарії — проф. Дочо Лекова та Ілія Конєва (Софія), з Югославії — проф. Юліяна Тамаша, д-ра Любомира Медьєші, д-ра Янка Сабодаша (м. Нові Сад). Ці доповіді були зачитані на різ-

них секціях, оскільки названі доповідачі з об'єктивних причин, на жаль, не змогли прибути на конференцію.

Вступним словом конференцію відкрив ректор університету, д-р фізико-математичних наук, проф. В. Ю. С л и в к а (Ужгород). Він відзначив певний доробок, який зробили науковці вузу за сорок п'ять років його існування, зокрема, щодо вивчення історичного минулого краю, його духовних надбань упродовж XIX ст. Ректор окреслив численні «білі прогалини» та актуальність їх усунення в умовах гласності. Адже, ніде правди діти: чимало фактів з літопису Закарпаття оцінювалося однобічно, а нерідко — й вульгарно, тенденційно.

Відбулися три пленарні засідання, де було заслухано 15 доповідей, а також два секційні засідання, на яких з доповідями та повідомленнями виступили 48 учасників. Власне, висвітлювалися питання, які можна б поділити на кілька тематично взаємопов'язаних між собою аспектів: однієї цілісної проблеми, а саме: а) «Інтелігенція Закарпаття XIX ст.: пошуки в галузі історії, філософії, економічної думки»; б) «Проблеми словесності у колі наукових зацікавлень інтелігенції Закарпаття XIX ст.»; в) «Інтелігенція Закарпаття XIX ст. у контексті взаємин слов'янських народів».

У доповіді другого секретаря Закарпатського обкому Компартії України, д-ра філос. наук І. І. М и г о в и ч а «Історія суспільної думки Закарпаття XIX ст. у світлі сучасних реалій» був зроблений акцент на низці нових оцінок щодо системно-комплексного дослідження наукової спадщини інтелігенції Закарпаття на сучасному етапі, коли стало можливим — із залученням нових архівних джерел — переглянути творчі надбаня багатьох уродженців Закарпаття, які досі або замовчувалися, або ж вивчалися недостатньо.

Дві доповіді, присвячені одній темі — «Розвиток соціальних процесів на Закарпатті в XIX ст. і формування інтелігенції» — виголосили д-ри іст. наук, професори В. Є. З а д о р о ж н и й і О. С. М а з у р о к (обидва з Ужгорода). Використавши окремі невідомі й маловідомі факти, вони аргументовано проаналізували визначальні чинники, які спричинили появу визначних представників на терені науки і культури. Цей аспект вдало доповнили доповіді кандидатів іст. наук, доцентів І. О. М а н д р и к а (Ужгород) «Інтелігенція Закарпаття XIX ст. і національна політика уряду Угорщини другої половини XIX ст.» та Д. Д. Д а н и л о в а (Ужгород) «Роль закарпатоукраїнської інтелігенції у вивченні історії Закарпаття».

Значний інтерес викликали доповіді д-рів іст. наук, професорів І. Г. Ш у л ь г и (Вінниця) «Монастирі — осередки духовного і культурного життя Закарпаття XIX ст.», Г. В. П а в л е н к а (Ужгород) «Велика французька революція кінця XVIII ст. і західноукраїнська інтелігенція», Я. І. Ш т е р н б е р г а (Ужгород) «Роль закарпатоукраїнської інтелігенції в розвитку українсько-угорських історичних взаємин», д-ра пед. наук, проф. В. В. Г о м о н н а я (Ужгород) «Внесок закарпатоукраїнської інтелігенції XIX ст. у розвиток педагогічної науки і школознавства». Цікаві факти, концептуально нові паралелі, типологічні зіставлення містили доповіді зарубіжних гостей — д-ра іст. наук, проф. П а в л а Г а п а к а (Братіслава) «До питання про зв'язки М. Драгоманова з інтелігенцією Закарпаття», канд. іст. наук А н д р і я К о в а ч а (Кошице) «Діяльність словацьких та українських інтелектуалів у Росії в 60—70-х рр. XIX ст.». Їхні колеги — канд. філос. наук Л ю б і ц а Б о б о т а, канд. філол. наук Ф е д і р К о в а ч і канд. філол. наук М и х а й л о Р о м а н (всі з Пряшева) висвітлили питання літературних традицій на Закарпатті з проекцією на їхнє місце в контексті українсько-чесько-словацьких культурних взаємин. Цієї ж теми, власне, взаємодії культур, торкнулися д-ри філол. наук, професори Л. М. С м и р н о в (Москва), П. М. Л и з а н е ц ь (Ужгород), М. І. З и м о м р я (Ужгород) та ін.

Ряд доповідей було присвячено висвітленню внеску визначних представників інтелігенції Закарпаття в загальноукраїнську культурну скарбницю. Учасники конференції заслухали змістовні виступи д-ра філол. наук Н. С. Шумади (Київ) «Внесок Ю. І. Венеліна у розвиток слов'янської фольклористики», д-ра іст. наук І. І. Попа (Москва) «Академік І. Грабар — художник, критик, історик: сутність традицій культури», д-ра філол. наук П. П. Чучки (Ужгород) «Микола Теодорович як освітянин і науковець», канд. іст. наук С. В. Віднянського (Київ) «Історична спадщина О. В. Духновича і проблеми становлення національної свідомості закарпатських русинів-українців» та ін.

З цікавими повідомленнями виступили кандидати філол. наук Н. І. Вигодованець (Ужгород), І. М. Сенько (Ужгород), С. С. Бобинець (Ужгород), О. П. Куца (Тернопіль) та ін.

Грунтовні повідомлення представили московські науковці з Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР М. Ю. Досталь «Проблеми Закарпатського Відродження у ХІХ ст. у працях вчених російського зарубіжжя», В. В. Усачова «Я. Ф. Головацький — історик Закарпаття», а також дослідники зі Львова, зокрема, С. М. Злупко, О. З. Рибак, Т. С. Поліщук, С. М. Голубка, М. М. Кріль, які подали змістовні характеристики доробку М. Балудянського, А. Кралицького та інших уродженців Закарпаття.

Ряд доповідей своїми розвідками торкалися не тільки ХVІІІ, а й ХІХ та ХХ ст. Тут примітними були докладні доповіді Г. В. Дем'яна (Львів), Ю. І. Балеги, Т. М. Чумак, Н. С. Ференц, Ю. Д. Туряниці, М. Г. Бочко, Б. П. Бендзара, В. В. Палька, В. І. Падяка, Ф. А. Кулі, Й. Й. Долинича, М. М. Зейкан, Я. М. Лопушанського (всі з Ужгорода), В. М. Гладкого, О. В. Гузар, М. М. Стрішенця, З. М. Матисякевича (всі з Тернополя) та ін.

Варто наголосити, що це коло питань останнім часом стало предметом гострих дискусій. Звідси — актуальність звучання позицій, що містилися у виступах багатьох учасників конференції.

На заключному пленарному засіданні, що відбулося на батьківщині Ю. І. Гуци-Венеліна, у районному містечку Свалява, історичні й культурні традиції Свалявщини всебічно оглянув голова Свалявської районної Ради народних депутатів канд. іст. наук Г. Г. Кеменяш. Про роль Ужгородського університету в культурному житті краю детально розповів проректор вузу, канд. екон. наук В. І. Опіярі та канд. іст. наук О. Д. Довганич.

На заключному засіданні конференції було підведено підсумки її роботи, висловлено ряд рекомендацій.

Одержано 15.04.91.

В. М. Горобець (Київ)

**Республіканські наукові читання
«Українська козацька держава:
витоки та шляхи історичного розвитку»**

Процес духовного відродження української нації неминуче викликає підвищення інтересу до вивчення маловідомих сторінок історії, до яких, безперечно, належить проблема української державності, що нині ці-

кавить не тільки політиків і науковців, а й громадськість. Яскравим свідченням цього стали республіканські історичні читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку», які проходили 16—19 квітня 1991 р. у Черкасах та Чигирині. Їхніми організаторами були відділ історії середніх віків Інституту історії України АН УРСР, «Український історичний журнал», Республіканський громадсько-політичний і культурний центр ім. В. І. Леніна та громадсько-політичний і культурний центр Черкаського обкому Компартії України.

Відкриваючи читання, д-р іст. наук В. А. Смолій звернув увагу присутніх на глибокий історіософський зміст терміна «козацька держава», який відтворює унікальний внесок козацтва у державотворчий процес на Україні, його політичну та господарську роль, а також місце й значення в історії Запорозької Січі. Констатуючи слабку розробленість даної проблематики в українській радянській історіографії, він висловив надію, що читання сприятимуть виходу козацької тематики на широкий науковий терен.

Про надзвичайно багате історичними подіями минуле Черкаського краю та його сьогодення розповів другий секретар Черкаського обкому КПУ канд. іст. наук А. Ю. Чабан (Черкаси), який також детально спинився на проблемі збереження унікальних історичних пам'яток на території області.

Великий інтерес викликала доповідь д-ра іст. наук В. А. Смолія (Київ) «Про державотворчу функцію українського козацтва». Зокрема, доповідач відмітив вирішальний вплив традицій Запорозької Січі на побудову української держави у середині XVII ст., яка тривалий час виконувала деякі її функції, репрезентуючи український народ у міжнародному житті та поширюючи свій вплив на територію всієї України. Оригінальні думки висловив В. А. Смолій щодо причин руйнування Січі царським урядом.

Чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко (Київ) проаналізував питання про міжнародні зв'язки Запорозької Січі, вказавши при цьому на необхідність їх глибокого вивчення не тільки на дипломатичному, а й міжетнічному рівні. Доповідач звернув увагу присутніх на важливість переосмислення багатьох аспектів проблеми. Зокрема, на думку Ф. П. Шевченка, потрібно відмовитися від конфронтаційного підходу при висвітленні відносин Січі із своїми найближчими сусідами (Польщею, Туреччиною, Кримом, Росією) і розглянути його з точки зору співпраці та добросусідства.

Чимало доповідей і повідомлень були присвячені конкретним особистостям, котрими настільки багата українська історія. Зокрема, д-р іст. наук, проф. В. О. Замлинський (Київ) поділився своїми роздумами з приводу ролі й місця Богдана Хмельницького в історичному процесі, спинився на характеристиці гетьмана як військового, політичного та державного діяча. Про гетьмана П. Дорошенка розповів канд. іст. наук В. С. Степанков (Кам'янець-Подільський). Головну увагу доповідач приділив висвітленню його програми державного будівництва, відмітивши мужність та державний розум, виявлені у боротьбі за незалежність і цілісність України. Він звернувся до учасників читань з пропозицією виступити ініціаторами перезахоронення праху великого патріота України П. Д. Дорошенка на батьківщині, у Чигирині. Про іншу непересічну особистість — гетьмана Пилипа Орлика та його знамениту Конституцію 1710 р. — ішлося у виступі д-ра іст. наук, проф. Л. Г. Мельника (Київ).

Питанню формування національних держав у Східній Європі та ролі православної церкви у цьому процесі в другій половині XIII—XIV ст. було присвячено доповідь канд. іст. наук В. М. Рички (Київ). Він висловив цікаву думку з приводу семантичного навантаження понять «Мала Русь» і «Велика Русь». Проблему співвідношення світської та духовної влади на Україні в XVI—XVIII ст. розглянув д-р іст. наук

С. М. П л о х і й (Дніпропетровськ). Канд. іст. наук І. С. С т о р о ж е н к о (Дніпропетровськ) сформулював проблемні напрями дослідження історії українських збройних сил. Так, науковець серед пріоритетних виділив питання систематизації козацького озброєння, реконструкції основних сухопутних та морських битв, аналіз бойових дій козацтва. З великою увагою учасники читань ознайомилися з висновками, зробленими в доповіді д-ра іст. наук, проф. І. Г. Ш у л ь г и (Вінниця). Вони стосувалися господарської діяльності Запорозької Січі як складової частини загальноукраїнського внутрішнього ринку. Стану освіти на Січі дав свою оцінку канд. іст. наук В. О. Г а в р и л е н к о (Львів). Доповідач відмітив високий—як на той час—рівень освіченості козаків. Канд. іст. наук Ф. М. Ш а б у л ь д о (Київ) розглянув проблему державного будівництва на Україні, зокрема, входження Черкаського краю до складу Великого князівства Литовського у XIV ст.

Оригінальність постановки проблеми відзначалося повідомлення канд. іст. наук О. І. Г у р ж і я (Київ). Науковець висловив припущення щодо існування на Україні (водночас) кількох державних утворень, а також обґрунтував тезу відносно необхідності диференційного підходу до козацтва запорозького, лівобережного та слобідського. Канд. іст. наук О. Б. Г о л о в к о (Київ), аналізуючи передумови створення української держави, дійшов висновку, що, незважаючи на те, що вона не стала прямим нащадком Київської Русі, козацькі традиції своїми виитоками сягають звичаїв бродників і берладників. Д-р іст. наук П. С. К о с т и к (Львів) розглянув Берестецьку битву як важливий етап на шляху до незалежності української держави. Про вплив традицій Запорозької Січі на селянські рухи України 1918—1921 рр. розповів В. С. Г о р а к (Київ). Жваву дискусію викликало повідомлення І. В. В е р б и (м. Київ) «Ідея спадковості влади в українській козацькій державності другої половини XVII—XVIII ст.» Проблему політичної реформи на Україні, що здійснив уряд Петра I у першій чверті XVIII ст., дослідив В. М. Г о р о б е ц ь (Київ). Г. І. Я р о в а (Київ) розповіла про організацію виставки «Гетьмани України» у Державному історичному музеї УРСР. Д-р іст. наук, проф. П. М. Т р и г у б (Миколаїв) розглянув проблему «Козацтво на Миколаївщині».

Д-р іст. наук, проф. Г. Г. Ч е р н и х (Миколаїв) проаналізував деякі аспекти козацької тематики в зарубіжній історіографії. Я. О. Ф е д о р у к (м. Львів) розповів про те, як національно-державна ідея Б. Хмельницького висвітлювалась в українській історіографії XIX ст.

Поза програмою читань виступила краєзнавець Г. С. С и з о н е н к о (Черкаси). Вона висловила ряд цікавих, але суперечливих гіпотез.

Цікаво пройшло виїзне засідання у Суботіві та Чигирині, під час якого канд. іст. наук П. А. Г о р і ш н и й (Київ) ознайомив присутніх з результатами археологічних досліджень на місцях козацької слави.

В рамках республіканських історичних читань було проведено читачку конференцію «Українського історичного журналу».

Учасники читань прийняли резолюцію, в якій висловили ряд пропозицій. Зокрема, йшлося про необхідність створення на Черкащині музею козацької слави, відновлення історичних назв вулиць у Черкасах та Чигирині, про перенесення праху гетьмана Дорошенка на батьківщину.

Одержано 26.04.91.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Новый взгляд на проблему

- Рублев А. С., Черченко Ю. А. Сталинизна и судьба западноукраинской интеллигенции (20-е — 40-е годы XX вв.) (*Окончание*) 3
Солдатенко В. Ф. К вопросу о начале гражданской войны на Украине 16

Малоизвестные страницы истории

- Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина (*Продолжение*) 26

К 125-летию со дня рождения академика М. С. Грушевского

- Пирог Р. Я. М. С. Грушевский: между историей и политикой (1924—1934 гг.) (*Продолжение*) 38

Методология и методика исторических исследований

- Дзюбко И. С., Цыганков П. А. (*Москва*). К вопросу о предмете политологии 48

ИНТЕРВЬЮ

- Кондуфор Ю. Ю. Сегодняшний день Института истории Украины АН УССР 57

СООБЩЕНИЯ

- Сенцевич А. В. Соотношение научного и художественного методов отображения действительности 61
Неженцев Ю. И. Из истории гражданской деятельности научной интеллигенции Украины в условиях «диктатуры пролетариата» 72
Дашкевич Я. Р. (*Львов*). Василий Капнист — украинский политический деятель 78

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Варшавчик М. Я. Особенности политического развития России в конце XIX в. 83

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

- Рычка В. М. С. В. Юшков 90
Юшкова Е. С. Воспоминания об отце 99

ВОСПОМИНАНИЯ

- Хвиль М. Н. (*Полтава*). Как крестьяне писали письмо Сталину (*Окончание*) 103

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

- Субтельный Орест (*Торонто, Канада*). Украина. История (*Продолжение*) 113

ПОИСКИ И НАХОДКИ

- Гончарь А. В. (*Одесса*). Некоторые вопросы межнациональных отношений на Украине в 20-е годы 125

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах (*Окончание*) 131

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Зубалий А. Д. Комуністична партія України: з'їзди і конференції 144
Муковський І. Т., Савчук П. А. (*Ровно*). Сила, победившая фашизм 146
Аулик В. В. (*Львов*). Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период 148

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Сарбей В. Г. Первые «Нечкинские чтения» 153
Гранчак И. М. (*Ужгород*), Зимомря Н. И. (*Ужгород*). Научная конференция «Интеллигенция Закарпатья XIX в. и развитие гуманитарных наук в контексте межславянских взаимоотношений» 155
Горобец В. Н. Республиканские научные чтения «Украинское казачье государство: истоки и пути исторического развития» 157

НОВІ КНИГИ

Визит М. С. Горбачева в Испанию, 26—28 окт. 1990 г.: Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1990.—160 с.

Визит М. С. Горбачева в Италию, 18 ноября 1990 г.: Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1990.—32 с.

Визит М. С. Горбачева в ФРГ, 9—10 ноября 1990 г.: Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1990.—144 с.

Горбачев М. С. Выступления на четвертом Съезде народных депутатов СССР, 17, 19 дек. 1990 г. — М.: Политиздат, 1991.—32 с.

Абалихин Б. С., Дунаевский В. А. 1812 год на перекрестках мнений советских историков, 1917—1987.— М.: Наука, 1990.—245 с.

Башкирова Г., Васильев Г. Путешествие в Русскую Америку: Рассказы о судьбах эмиграции. — М.: Политиздат, 1990.—334 с.

Богданович А. Три последних самодержца: Дневник. — М.: Новости, 1990.—606 с.

Большевистская печать в борьбе за демократизацию образования. Начало XX в.— М.: Педагогика, 1990.—264 с.

Византия. Средиземноморье. Славянский мир: К XVIII Междунар. конгрессу византистов. — М.: Изд-во МГУ, 1991.—191 с.

Волковинський В. М. Армія і народ, 20—30-ті роки: Участь трудящих України у зміцненні Червоної Армії. — К.: Либідь, 1990.—127 с.

Государственные учреждения России, XVI—XVIII вв. — М.: Изд-во МГУ, 1991.—192 с.

Дегтярев А., Дубов И. Начало Отечества: Ист. очерки. — М.: Сов. Россия, 1990.—384 с.

Демографический ежегодник СССР, 1990.— М.: Финансы и статистика, 1990.—639 с.

Документы ЦК ВЛКСМ, 1989.— М.: Мол. гвардия, 1990.—222 с.

Емельянов Ю. Большая игра: Ставки сепаратистов и судьбы народов. — М.: Мол. гвардия, 1990.—270 с.

Ефименко А. Я. История украинского народа. — К.: Либідь, 1990.—511 с.

Кабузан В. М. Народы России в XVIII веке: Численность и этнич. состав. — М.: Наука, 1990.—256 с.

Карамзин Н. М. И что была тогда Россия: Стр. из «Истории государства Российского». — Харьков: Прапор, 1990.—527 с.

Карр Э. История Советской России: Кн. I. Т. 1—2. Большеви́стская революция, 1917—1923. — М.: Прогресс, 1990.—764 с.

Колесник А. Главный телохранитель Сталина: Судеб. дело Н. С. Власика. — М.: Прометей, 1990.—63 с.

Колодяжный Н. А. Ясиновка: Ист. очерк.— Донецк: Донбасс, 1990.—136 с.

Ланщиков А., Салуцкий А. Крестьянский вопрос вчера и сегодня. — М.: Современник, 1990.—398 с.

Мировицкая Р. А. Советский Союз в стратегии гоминыдана (20—30-е годы). — М.: Наука, 1990.—237 с.

Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. — К.: Наук. думка, 1990.—156 с.

Партийные конференции: их место и роль в деятельности КПСС: Межауз. сб. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1990.—168 с.

Рябышев Д. И. Первый год войны. — М.: Воениздат, 1990.—255 с.

Савинков Б. Воспоминания террориста.— Л.: Лениздат, 1990.—447 с.

Симанович А. Распутин и евреи: Репринт. изд. — М.: Сов. писатель; Кооп. «Ветеран МП», 1990.—160 с.

Соколов Н. Убийство царской семьи: Зап. следователя по особо важным делам.— М.: Книга, 1990.—64 с.

Соловьев С. М. Сочинения: В 18 кн. Кн. 5. Т. 9—10.— М.: Мысль, 1990.—718 с.

СССР в мировом сообществе: от старого мышления к новому. — М.: Прогресс, 1990.—597 с.

СССР глазами советологов: Сб. — М.: Наука, 1990.—129 с.

Строканов А. А., Фронин В. А. Пять первых съездов: Заметки на полях стеногр. отчетов съездов РКСМ. — М.: Знание, 1990.—64 с.

Факел, 1990: Ист.-рэф. альманах. — М.: Политиздат, 1990.—320 с.

Церковь, общество и государство в феодальной России: Сб. ст. — М.: Наука, 1990.—352 с.

Чайковская О. «Как любопытный скиф...»: Рус. портрет и мемуаристика второй пол. XVIII в. — М.: Книга, 1990.—295 с.

Анонс!

- У 1991 р. «Український історичний журнал» планує надрукувати:
- **теоретичні статті**: предмет політології; побутова історична свідомість на порозі змін; сталінщина та соціально-економічні перетворення 30-х років у СРСР; українське село в лабетах економічного застою; Б. Хмельницький і державне будівництво на Україні; торговельна буржуазія на Україні;
  - **питання вітчизняної історії** у дослідженнях зарубіжних авторів (цикл статей);
  - **статті, що проливають нове світло на історичний процес**: розділи з «Нарисів історії України»; розділи з праці Ореста Субтельного (Канада) «Україна. Історія»; сталінізм і Україна; сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції; утворення Кримської АСРР; антицерковна політика на Україні 50—60 рр.; охорона пам'яток культури та історії за рубезжем; історичні кордони України; депортація кримсько-татарського народу у 1944 р.; Сальвадор Альенде і Аугусто Піночет; про мобілізацію до Червоної Армії на Україні у 1943—1945 рр.;
  - **розповідь** про німецькі колонії на Україні; українських січових стрільців; вермахт 1941 року: обличчя ворога; «Бюро» доктора Візенталя;
  - **архівні документи** про розкуркулювання на Україні; події вересня 1939 р. в Західній Україні у новому світлі; воєнні події 1941—1942 рр. на Україні; останні дні оборони Севастополя; київські музеї під час фашистської окупації; молдавські літописи про похід Тимофія Хмельницького на Ясси; доповідь І. Х. Баграмяна про київське оточення; щоденник коменданта Полтавської фортеці Келіна (1709 р.); документальні свідчення ірландського вченого Б. О'Коннора про Україну XVIII ст.; середньовічний трактат «Пересторога Україні»; топографічний опис Харківського намісництва (1787 р.); антологія найважливіших угод гетьманського уряду України з Росією та Польщею.
  - **цикл нарисів** «Чужинці про Україну» (з XVI ст.);
  - **цикл розвідок** з історії запорізького козацтва (до 500-річчя); статті з історії України істориків з діаспори у США і Канаді; шлюбне життя у Київській Русі;
  - **науково-публіцистичні нариси** про Б. Шапошнікова, М. Підгорного, П. Шелеста, П. Столипіна, Г. Григор'єва, М. Кривоніса, князя Ізяслава; гетьман Орлик і Франція;
  - **спогоди**: трагедія Бабиного Яру; окупаційний режим та підпілля держбезпеки УРСР у Києві в 1941—1943 рр.; «Спогади» Д. Дорошенка;
  - **портрети істориків минулого** — М. Грушевського, В. Антоновича, Ф. Вовка, В. Піскорського, В. Пічети та ін.;
  - **новий погляд на проблему**: етнічна картина Півдня України за переписом 1897 р.; українсько-польські, українсько-єврейські відносини; українці в Чехо-Словаччині; автокефалія православної церкви на Україні; некрополь Успенського собору Києво-Печерської лаври; конституційні поправки 1944 р. в арсеналі сталінської політики; поранення і смерть генерала Ватутіна;
  - **твори** В. Б. Антоновича «Гетьмани України», М. І. Костомарова «Юрій Хмельницький», «Иван Выговский»; історія України в публікаціях журналу «Киевская старина».

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!